

05
П69

РІ ВСІХ
ІАЙТЕСЯ!

П Р А П О Р МАРКСИЗМУ

О Р Г А Н
УКРАЇНСЬКОГО
І Н С Т И Т У Т У
МАРКСИЗМУ-
Л Е Н І Н І З М У

№ 3

ПРАПОР МАРКСИЗМУ

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ
МАРКСИЗМУ - ЛЕНІНІЗМУ

ФІЛОСОФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ, ЕКОНОМІКА, ІСТОРІЯ,
НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

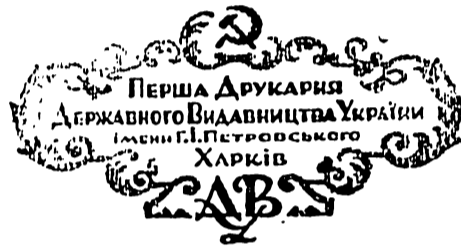
№ 3

ТРАВЕНЬ - ЧЕРВЕНЬ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр Друку“, „Картковому репертуарі“ та інші покажчиках Української Книжкової Палати

Укрголовліт № 26/жб. 8/II 1929.
Зам. 1476. Тираж 1.500.

ЗМІСТ

Д. Б. Рязанов	Стор. 5
-------------------------	------------

Статті

П. Демчук — До філософії сучасної соціально-демократії	7
Н. Мільгевський — До питання про закони формальної логіки	39
Т. Горнштейн — Проблема безконечности у Гегеля та в сучасній математиці	59
Л. Свержин — Про предмет та методу економії окремої галузі промисловости	83
С. Посвольський — До підсумків дискусії в політекономії	93

Критика й бібліографія

Ф. Гофман — Про деякі методологічні та методичні проблеми у викладанню філософії марксизму	101
Ф. Гофман — Т. С. Ищенко. „Краткий философский словарь“	114
Г. Рохкін — „Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung“. Jg. XIV. N. 1 — 3. 1929	118
К. Добролюбський — Найновіша робота з історії термідоріанської реакції	120
Н. Каганович — Кілька слів про словники	123
Г. Р. і М. Л. — Чеська філософія	126

Хроніка

Зі стенограми засідання секції наукової роботи агітпропнаради	131
Український Інститут Марксизму - Ленінізму в цифрах	144
Лист т. Косіора до редакції „Правды“	153
Резолюція партколективу УІМЛ	154
Лист проф. Сулими до редакції „Прапора Марксизму“	155
Відповідь т. Кагановича проф. Сулимі	156

Inhaltsverzeichnis

	Seite
D. B. Rjasanow	5

Aufsätze

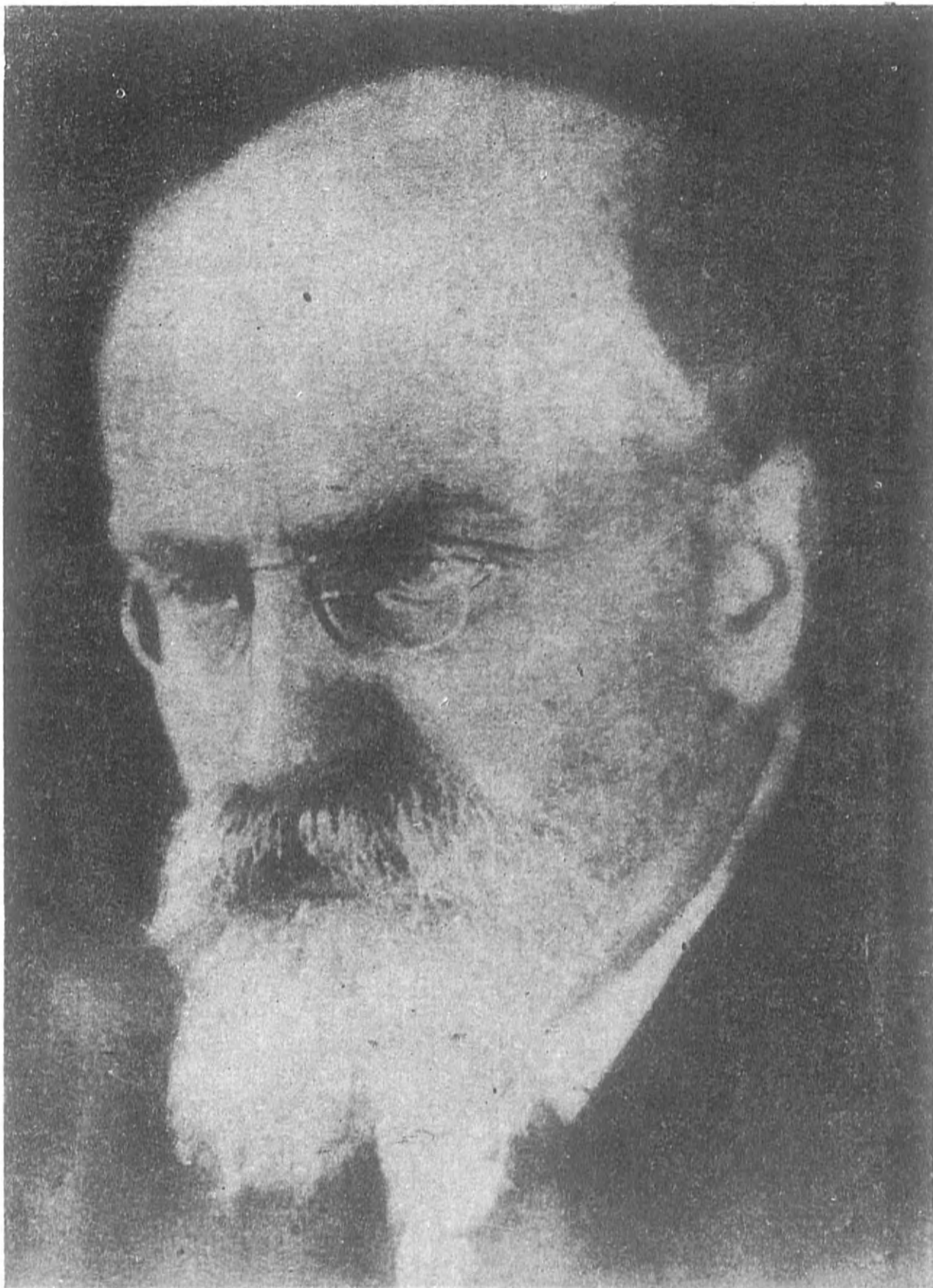
P. Demtschuk — Zur Philosophie der Sozialdemokratie der Gegenwart	7
N. Milhewskyj — Zur Frage des Gesetzes der formellen Logik	39
T. Hornstein — Unendlichkeitsproblem bei Hegel und in der Mathematik der Gegenwart	59
L. Swerschyn — Über den Gegenstand und die Methode der Ökonomie des einzelnen Gewerbezweiges	83
S. Poswolskyj — Ergebnisse der Diskussion über die Politökonomie	93

Kritik und Bibliographie

F. Hofman — Über einige methodische und methodologische Problemen des Vortrages der Philosophie des Marxismus	101
F. Hofman — T. S. Ischtschenko. „Kurzes philosophisches Wörterbuch“	114
H. Rochkin — „Archiv für d. Geschichte d. Sozialismus und d. Arbeiterbewegung“. Jg. XIV. H. 1 — 3. 1929.	118
K. Dobrolubskyj — Die neueste Arbeit über die Geschichte der thermidorianischen Reaktion	120
N. Kahanowytsch — Einige Wörter über d. Wörterbücher	123
H. R. u. M. L. — Tschechische Philosophie	126

Chronik

Aus der Stenogramm der Sitzung der Sektion der Wissenschaftsarbeit der Agitpropberatung	131
Der Ukrainische Marx-Lenin Institut in den Zahlen	144
Der Brief des Genossen Kossior an die Redaktion „Prawda“	153
Die Resolution des Parteikollektivs des U. M.-L. I.	154
Der Brief des Prof. Sulyma an die Redaktion „Prapor Marxysmu“	155
Die Antwort d. Genossen Kahanowytsch dem Prof. Sulyma	156

Д. Б. РЯЗАНОВ

Д. Б. Рязанов

Вся партійна і радянська суспільність, увесь марксистський науковий світ недавно святкували 40 роковини наукової та революційної діяльності одного з видатніших представників марксистської історичної науки і видатного марксознавця сучасності — Д. Б. Рязанова.

Важко у невеличкій статті дати вичерпливу характеристику різнобічної діяльності Д. Б. Рязанова, автора низки самостійних дослідів з історії марксизму і міжнародного робітничого руху, видавця збірки творів Маркса й Енгельса з дуже цінними передмовами й коментаріями, які наново переглядають низку питань з марксознавства, з галузі, яку, до речі, т. Рязанов підніс на рівень справжньої науки, редактора монументального „Архива К. Маркса и Ф. Энгельса“ та „Летописей марксизма“, в яких поряд з публіцистичною літературною спадщиною К. Маркса і Ф. Енгельса ми маємо багато дослідів з царини марксознавства і, нарешті, організатора і керівника єдиного в світі Інституту К. Маркса й Ф. Енгельса — цього світового осередку вивчення міжнародного робітничого руху у всіх його напрямках.

Де можна у наших колах, та й не лише в наших, знайти людину з таким діяпозоном діяльності?

Наше завдання скромніше. Ми хочемо зупинитись на працях т. Рязанова з історії марксизму. Ці праці зібрані у двох томах „Очерков по истории марксизма“ і охоплюють широке коло проблем, зв'язаних з діяльністю Маркса й Енгельса, та їх ставлення до подій і людей їхньої доби. І тут треба просто сказати: т. Рязанов у цих працях виступає новатором, піонером. Т. Рязанов не лише критично переглянув друкований матеріал, але він перший розробив і пустив у науковий обіг архівні матеріали, до того нікому невідомі. В наслідок цієї величезної роботи т. Рязанов дійшов висновків в багатьох напрямках просто - протилежних загально - прийнятим висновкам.

Йому доводилось зустрічатись з міцно - вкоренилими забобонами не лише серед ворогів марксизму, що цілком зрозуміле, але і серед марксистів. Досить пригадати полеміку між Рязановим і Мерінгом в питанні про взаємини Маркса й Бакуніна. З цієї суперечки, в якій Мерінг не критично став на позиції анархістського історика Фріца Брупбахера, Рязанов вийшов переможцем. Таку ж критичну працю проробив т. Рязанов над питаннями про взаємини Маркса і російських людей 40-х років, про погляди Маркса й Енгельса на зовнішню політику.

Але величезна дослідницька праця т. Рязанова торкається не лише перегляду біографій Маркса й Енгельса. Пора вже, за словами т. Рязанова „критично переглянути і всю історію робітничого руху й соціалізму в різних країнах“. Цей критичний перегляд продиктувала нам уся обстановка нинішнього дня.

Розвал II Інтернаціоналу під час світової війни, шкідницька роль міжнародної соціально-демократії викрили такі сторони в міжнародному робітничому русі, які раніше важко було спостерегти. Ми тепер інакше дивимось на минуле соціально-демократії. Ми, як марксисты, розуміємо, що сучасне переродження соціально-демократії у соціально-фашистську організацію не є Deus ex machina, а має свої глибокі корені в минулому. Науково викрити це минуле, критично переглянути роль різних напрямків у передвоєнному робітничому русі — ось завдання комуністів-істориків та марксознавців.

Це завдання чудово виконує Д. Б. Рязанов.

П. ДЕМЧУК

До філософії сучасної соціально-демократії

ВСТУП

Філософія, що являється неначе дзеркалом для тієї класи чи соціальної групи, що її заступає, розкриває навстіж всю ідеологію, навіть весь комплекс психологічних настанов, які дуже часто скриваються за ширмою уміло набраної офіційної фразеології. Філософію *ad hoc*, цебто на замовлення важко заготовляти, тому просто, що вона є ідеальним відображенням не тільки зовнішніх форм, а навпаки відображенням самої суті суспільства, чи класи, вона є голосом внутрішнього стану внутрішніх соціально-класових змагань, прагнень суспільства. Філософія не тільки бо констатує сьогоднішній день, не тільки сприймає чи відкидає сьогоднішні факти, поскільки вона крім бойових завдань дня відбиває загальний світогляд людини, класи, суспільства. Вона розкриває тенденції майбутнього. І це цілком зрозуміле, бо філософія є не тільки засіб до пізнання дійсності, але й відносно оформлений, відносно цілий комплекс самого пізнання дійсності. Філософія розкриває, так би мовити, все багатство чи ідейну бідність даної соціальної групи. З такого то боку надзвичайно цікаво підійти й до комплексу теоретичного пізнання, а саме — до філософії, сучасної соціально-демократії.

З самого початку треба вже зазначити, що сучасна соціально-демократія, так би мовити, і має і не має своєї власної філософії просто тому, що вона живе „еклектичною кашкою“ буржуазної філософії, але в цьому то якраз і лежить „її власність“, вся суть соціально-демократії, а через те й її філософії. Вся суть аналізу ревізіонізму й зводиться до виявлення впливу буржуазії, на соціально-демократію. Ревізіонізм означає те, що соціально-демократія почала виконувати соціально-політичні замовлення буржуазії. Підчас підпорядкування соціально-демократії інтересам буржуазії знаходяться й теоретики, які це підпорядкування проводять і по ідеологічній, по філософській лінії.

Ревізіонізм це є відрив соціально-демократичної теорії від теорії революційного марксизму й перехід на рейки опортунізму, а в галузі філософії на „еклектичну кашку“. Буржуазні струї проривалися різними щілинами під різними видами в табор соціально-демократії.

Початок ревізіонізму в 90-х роках минулого сторіччя, як відомо, поклав Е. Бернштайн, якого з повним правом історія йменує батьком ревізіонізму. Але згодом на підмогу Бернштайнові, який між іншим, як загально-відомо, був доволі таки невинним в галузі філософської теорії (це й історія безперечно визнає) прислала своїх живіших та філософськи-сильніших агентів, які з великим запалом кинулись підривати підмурки марксизму в середині

його. Під гаслом „доповнення“, „очищення“ „рятування“ марксизму цілими хвилями вриваються ідеалістичні течії до теорії соціально-демократії. Неокантіанство, махізм, емпіріокритицизм (богдановщина) і, нарешті, кавтскіанство — оце ті форми буржуазної ідеології, які намагалися з середини зірвати теорію революційного марксизму. До боротьби проти цього наступу буржуазної ідеології на марксистську теорію виступив дуже успішно Плеханов і пізніше (особливо проти махізму, емпіріокритицизму та інших форм ідеалістичних перекручувань) Ленін. Вже перед війною, а ще краще перед Жовтневою Революцією, цілком ясно вип'явся ревізіонізм, який у практичній політиці довів німецьку соціально-демократію на посаду кайзеровських жандармів, а далі до Носке й Цергібелів, а в теорії — від повного заперечення марксизму — до містики, до релігії.

Одною з головних ревізіоністичних течій, що проникли в табор соціально-демократії, було, і є ще, неокантіанство. До так званих кантіанствуючих „марксистів“, або як Ленін називає „критичної струї“ належали колись Бернштайн і Шмідт, П. Струве й С. Булгаков, а тепер: Форлендер і особливо Макс Адлер. Вони чимало пропрацювали над тим, щоб остаточно й чітко виявити себе, як філософію буржуазного лібералізму. І це цілком правильно, бо власне і сучасна соціально-демократія, яка прийняла неокантіанство як свою філософію, і була фактично партією буржуазного лібералізму. Вже вище ми кинули, наче нічим необгрунтований, парадокс, що, мовляв, сучасна соціально-демократія „ї має й не має“ своєї філософії. І це справді так. З одного боку сучасна соціально-демократія, яка завжди живе (й сприймає) філософією свого соціально-політичного замовника, цебто буржуазії, не має своєї філософії, але з другого боку вона сприйнявши зміст буржуазної філософії підтягає його під марксистську термінологію й робить з неї бойове знаряддя своєї пропаганди, робить своєю філософією. В такому разі вона, так би мовити, має свою філософію. Сучасна соціально-демократія змінює свою філософію в залежності від того, яка філософія котується на буржуазній філософській біржі. Соціально-демократія не має своєї філософії, з якою, так би мовити, вона зв'язала б своє буття. Коли, наприклад, революційний марксизм стоїть, падає разом з діалектичним матеріалізмом, тобто: без діалектичного матеріалізму не може бути й мови про марксизм, про комунізм, то соціально-демократія нічого подібного не знає. Вона бо власне не має своєї філософії, свого світорозуміння в такому розумінні, поскільки вона завжди живе й орієнтується на свого соціально-політичного замовника, на клясу буржуазії. І це цілком зрозуміле, поскільки сучасна соціально-демократія являється тільки лівофланговою партією єдиного буржуазного фронту. Звідціля цілком логічно й послідовно витікає її природне настановлення на буржуазну філософію. Що це саме так, про це найкраще говорять тепер факти філософської орієнтації соціально-демократії на Гегеля. Як не дивно, але факт, що сучасні епігони ревізіонізму беруть настановлення на Гегеля. Коли ще Бернштайн все горе й трагедію Маркса й Енгельса бачив у тому, що вони надто захоплювалися діалектикою Гегеля, й, власне, свій ревізіонізм і почав з заперечення діалектики, коли неокантіанці, такі як Форлендер та Адлер, теж на Гегеля дивляться, як на філософа, що не зрозумів, а тому й попсував їхнього бога Канта й тільки, то вже тепер найновіші філософські тенденції соціально-демократії йдуть і, що найважливіше, будуть іти по лінії використання ідей Гегеля для філософського оформлення соціально-фашизму. Такі ознаки виявляють себе найкраще в кличах „назад до Ляссала“. Власне в т. зв. „народній державі“ (Volksstaat) Ляссала соціально-фашизм бачить абсолютизацію держави Гегеля. Нарешті вся, наприклад, бауерівська концепція про державу базується на ляссалівському вченню про державу ¹⁾.

¹⁾ Бауер на словах ніби й визнає „клясову державу“, але по суті вся його теорія, а ще більше практична політична робота, просякнута ідеєю ляссалівською (знову ж тільки по

Таких спроб очевидно в філософії сучасної соціально-демократії буде щораз більше й знову таки, це чисто логічний наслідок, поскільки він являється неначе рефлексом на змагання фашизму свою концепцію оформити теж ідеями Гегеля. Абсолютизація т. зв. „надклясової“ держави це й є власне той парадний кінь фашизму, а через те й соціально-фашизму, на якому вони думають обігнати кур'єрський поїзд людського розвитку, що невблаганно, за залізними законами мчить по лінії пролетарських революцій, по лінії завмирання держави, до комунізму.

В такий спосіб ми бачимо, що соціально-демократія, власне сучасний соціально-фашизм, рівнобіжно зі змаганнями фашизму, войовничої буржуазної філософії, взагалі, намагається проклямувати псевдоренесанс Гегеля — Гегеля, який би допоміг їм розбити діалектику революційного марксизму.

Аналізуючи філософію сучасної соціально-демократії, треба ділити її на два періоди, два етапи, що і в політичному житті відповідають переходові сучасної соціально-демократії від соціально-реформізму до соціально-фашизму. Коли неокантіанство є філософія соціально-реформізму, цебто періоду уявлення соціальних ілюзій громадянсько-класового миру *Burgfrieden* й будівництва соціалізму шляхом реформ (період прихованої диктатури буржуазії — парламенти, „демократія“ й т. п.), то в період одвертої диктатури буржуазії, фашизму, переходові соціально-демократії від соціально-реформізму до соціально-фашизму відповідає більше (як і буржуазній філософії) гегелівсько-ляссалівсько-макдоналдівська абсолютизація держави. Це не значить, що неокантіанство не веде до фашизму. Навпаки, якраз воно і є найкраща форма переходу, переведення соціально-реформізму від науки, раціоналізму на рейки містики та ірраціоналізму.

Від теорії пізнання Канта через Ляссала до Гегеля, а через нього до містики й бога Канта — оце й є той шлях, яким ідуть тенденції філософії соціально-фашизму. Це й є та „еклектична кашка“, яка в своїй синтезі повинна дати філософію сучасної соціально-демократії. Загалом кажучи, цим шляхом йде і вся войовнича філософія світового фашизму, хіба з тією тільки різницею, що сучасна буржуазна філософія, ця одверта форма ідеології фашизму для обдурювання мас, як це робить соціально-демократія, аж ніяк не потребує прикриватися політичною фразеологією Ляссала про „народну державу“, а прямо говорить про фашистську диктатуру, яку нібито як тип виставив вже Гегель. До того ж сучасна буржуазна філософія творчого елексиру шукає в прочаджених туманах шелінгівської містики. Але чи й тут є яка-небудь різниця між філософією фашизму та соціально-фашизму?

назві) ідеєю „народної держави“. Найкраще це вип'ячено в його вченні про „народну республіку“ (*Volksrepublik*). На його думку вчення Маркса й Енгельса про „класову державу“ як про „виконавчий комітет буржуазії“ відповідає „душевним потребам тільки періоду пробудження пролетаріату, а через те зараз воно вже перестаріле“ (*„Österreichische Revolution“* Відень 1922. ст. 242).

З Маркса й Енгельса Бауер робить простих обманців, які продукували своєрідний „опіум“ для пролетаріату. Маркс і Енгельс не вульгаризатори марксизму, бо „краща теоретична аналіза марксизму знає й другі державні форми, а це є власне „народна республіка“ (там же, ст. 247). Така „народна республіка“, що „лежить ще на ґрунті капіталістичного ладу“ є в розумінні Бауера нічим іншим, як тільки „перехідним періодом до соціалізму“. Як історичний тип такої „народної республіки“ Бауер виставляє не менше й не більше як тільки австрійську „республіку“ з осені 1919 аж до осені 1922. Чим же цікавий цей час? „Перехідним періодом до соціалізму“. Це дуже принадливо звучить, але, коли поглянемо до історії, то побачимо, що в цей австро-марксистський „перехідний період до соціалізму“, була не диктатура пролетаріату, а навпаки бауерівські ляндрскнехти (які по його вислову становили „народну армію“) розстрілюють робітників. Для австрійського пролетаріату пам'ятні дні 28/IV - 1919, 15/VI - 1919 р. й т. ін. Таким чином, ми бачимо, що австро-марксистський „перехідний період до соціалізму“ об'єктивно історично виявив себе як готування до буржуазної диктатури фашистів Шобера й Зайпеля, а тому то й вся „*Volksrepublik*“ розшифровує себе як соціально-фашистівську державу. Бауер сьогодні вже цілком одверто говорить про потребу озброїти німецьку буржуазію. Бауер заявляє, що

Аж ніякої по суті, бо й справді, чим, наприклад, бог Адлера кращий від містичного божества Шелінга? Ми підкреслюємо ще раз, що соціаль - демократія своєї оригінально суцільної філософії з того моменту, як вона зійшла з рейок теорії революційного марксизму, не мала, не має й не може мати, та що вона ввесь час жила й живе філософською еkleктикою зі стола буржуазної філософії. Словом, тут діє той самий закон, що й в практичній політиці робить соціаль - демократів тільки лівофланговим виконувачем соціально - класових замовлень буржуазії. Сучасна соціаль - демократія як така свого викрісталізованого суцільного світогляду не мала, не має й не може мати, а тільки перефразовує й пропагує світогляд буржуазії. Коли ж ми й говоримо про філософію сучасної соціально - демократії, то під нею треба розуміти цілий комплекс різних еkleктичних напрямків і, якщо такий вінігрет можна назвати філософією, то це й є філософія сучасної соціально - демократії, бо як еkleктика філософія сучасної соціально - демократії не має й не може мати наукової цінності в жодному відношенні. Ще Гегель у своїй „Історії філософії“ сказав про еkleптиків, що це неосвічені хитрі люди, що збирають різні покидьки, але саме тому в них „нема послідовності думання, ні самого думання“. Й справді, соціально - демократичні філософи не славляться ні послідовністю думання, ні багатством думки, взагалі, вони тільки послідовні у своїй ненависті до революційного марксизму.

Правда в усіх різних течіях сучасної соціально - демократичної філософії, тобто від псевдо - матеріялістичних моністів з Союзу Моністів, як Ріман та Гартвіг, аж до кантівського жреця Макса Адлера, є одна спільна риса, що збиває їх в один фронт, а саме: їхня ненависть до філософії революційного марксизму, до діалектичного матеріялізму. На цьому пункті вони просто таки змагаються. Один наперед другого намагається „рятувати“ марксизм від Маркса - Енгельса й особливо від Плеханова й Леніна, власне — лєнінізму. І це вони сумлінно виконують і в цьому якраз виявляється вся об'єктивна суть історичної ролі сучасної соціально - демократії, яка з доручення буржуазії повинна розбивати революційний фронт, світогляд революційного пролетаріату. Чи від того, що сучасна соціально - демократія не має своєї суцільної філософії, а тільки живе еkleптичною мішаниною буржуазних філософських ідей, вона менше небезпечна? Нічого подібного! Вся небезпека й полягає й загострюється, збільшується якраз тому, що соціально - демократична філософія намагається буржуазний зміст, буржуазну суть прикрити зверхньою марксистською поволокою, марксистською термінологією й, клянучись всюди інтересами марксизму, підсовує, реакційні ідеї широким трудящим масам. І це все робиться з єдиною метою: паралізувати вплив і значення революційної теорії марксизму - лєнінізму. Тому треба пам'ятати що і в практиці, і в теорії революційний пролетаріат мусить мостити шлях по трупі

коли буде напад на буржуазну Австрію чи Німеччину, то „ми підемо разом зі смертю й чортом“ проти. („Der Kampf“ Mai 1929. Heft 5 ст. 217). Розумій, пліч - о - пліч „п і д е м о з і с в о є ю б у р ж у а з і є ю“. Соціально - демократія не може домагатися „роззброєння“ своєї буржуазії. Бауєрівське вчення про державу дуже близьке до політичної філософії Мекдоналда, для якого теж „класова держава“ є тільки „продукт догматичного матеріялізму“. Для нього ж „держава не є знаряддя однієї класи, а тільки орган суспільства“. Повного й досконалого стану держава дійде якраз аж при повному соціалізмі. Мекдоналд рішуче виступає проти ідеї завмирання держави. „Держава не завмирає, вона не може вмерти“. З цього боку дуже цікава робота Мекдоналда: „Соціалізм і влада“, звідкіля за англійським текстом і взяті наведені цитати. Таке зіставлення „марксиста“ Бауєра й антимарксиста Мекдоналда цікаве своєю своєрідністю ідей, що свідчать про те, що т. зв. австро - марксизм ближче до лейбористського лібералізму, ніж до соціалізму, а тому і їхня політична спорідненість не випадкова, а органічна. Вчення ж про державу, як не про знаряддя класового панування, а тільки надкласову організацію й дало ґрунт для сучасного соціально - фашизму, апостолами якого і виступають різні Бауєри та Мекдоналди. Гегель через Ляссала повинен стати їм за філософське оформлення, бо абсолютизація держави це і є те, чого добивається філософія сучасної соціально - демократії.— П. Д.

соціально-демократії. Не можна забувати, що тільки переступивши трупа сучасної соціально-демократії рука робітника досягне в'язів капіталіста. Поки є сучасна соціально-демократія, буржуазія буде почувати себе безпечною. Тому безпосереднє завдання теоретиків-марксистів — боротись проти філософії сучасної соціально-демократії, тобто соціально-фашизму, викривати її як завуальовану філософію буржуазії.

Тим більше не треба забувати, що поскільки в нас в СРСР ще йде загострена класова боротьба, поскільки капіталістичні елементи прикриваючись різними мімікріями, пробують закріпити своє положення, то постільки вони шукають, і знаходять, і далі будуть шукати й знаходити своїх виразників і у філософії. Через них можуть і до нас просякати різні ідеологічні тенденції в більше чи менше прикритій формі. І тут то треба пам'ятати хоч і дуже старинну (бо ще римську), але дуже розумну пословицю, а саме: „щоб ворога побідити, треба його знати“. Нам треба безсумніву багато більше звертати уваги на філософію й взагалі теоретичну роботу буржуазії, а особливо соціально-демократії, на різне її кантіянство й т. п. Наприклад, так звана рубінщина в нас і є ніщо інше, як спроба провести до марксизму ідеї кантіянства. Між філософією Адлера й „марксизмом“ Рубіна є чимало співзвучних тонів, як, наприклад, акцентування „соціологічних“ тенденцій у Маркса, ставка на „соціальний напрямок“ буржуазних економістів, тенденція недооцінювати „матеріально-технічний бік капіталістичного процесу виробництва“, заперечування матеріальності абстрактної праці („ні одного атома матерії“) нерозуміння соціального як класового, немарксистське розуміння відношень між формою й змістом і т. ін. Все це говорить про спорідненість рубінщини з австромарксизмом взагалі та з філософією Адлера зокрема. Як бачимо, „доповнювання“, „шліфування“ Маркса може відбуватись різними шляхами. В даному разі автор цих рядків звертає увагу тільки на один напрямок ревізіонізму, на філософію одного видатного сучасного соціально-демократа, а саме — Макса Адлера.

ХТО ТАКИЙ МАКС АДЛЕР

На загальному блідному фоні філософсько-теоретичної думки сучасної соціально-демократії треба визнати, що Макс Адлер безсумніву доволі яскрава постать. І коли ця яскравість і випуклість далеко не обґрунтована ані глибиною змісту, ані чіткістю логіки, ані розмахом оригінальності, то все таки своєю продуктивністю, безмежною цинічністю фальсифікатора він цілком слушно посідає місце „модерного“, офіційного філософа II Інтернаціоналу. Коли ані Бернштайн, ані Кавтський не можуть похвалитись широтою філософських знань, то Макс Адлер — офіційно визнаний професор філософії віденського університету й тому не дивно, що він до ревізії марксизму підходить з куди тоншим і вмільним філософським апаратом, ніж це робили Бернштайн і Кавтський. У всякому разі Адлер найбільше філософськи освічений (в даному відношенні куди сильніший за другого філософа ревізіонізму Форлендера) серед своїх шановних колег, спеців від фальсифікації марксизму. Макс Адлер це, так би мовити, ревізіонізм Бернштайна Кавтського на вищому щаблі. Безпорадний ревізіонізм Бернштайна й вульгарно-примітивний ревізіонізм Кавтського М. Адлер оброблює філософським кантіянським апаратом і намагається його оформити в якусь цілу систему. Вже понад два десятки років М. Адлер уперто випускає рік за роком товсті книжки, читає лекції соціально-демократичним робітникам, їздить всюди з рефератами, організує студентів і це все з одною метою — ревізувати Маркса-Енгельса. Він, навіть, на перший погляд, наче трохи одноманітний у своїх працях, але саме ця одноманітність і є та своєрідна адлерівська послідовність, що завжди потрапляє у ті ідеї, які йому потрібні. Нема, наприклад, ні одної книжки, ні брошурки М. Адлера, де б не було висловленої думки про те,

що марксизм, мовляв, не є матеріалізм, а Маркс і Енгельс не були матеріалісти. Це М. Адлер повторює, загострює, підкреслює де тільки можна. І це цілком зрозуміло, коли звернемо увагу на те, що вся об'єктивно-історична роля М. Адлера полягає (принаймні він так про це зазначає) в очищенні марксизму від матеріалізму й обґрунтуванню марксизму теорією пізнання Канта. Ця впертість і послідовність М. Адлера тим більшого набирає значення, що М. Адлер не просто якийсь собі замкнутий кабінетний учений, яких Німеччина чимало ще має, а навпаки — Макс Адлер це активний політик австрійської соціально-демократичної партії; свого часу він був навіть редактором віденської „Arbeiter-Zeitung“ („Робітнича газета“, центр. орган австрійської соціально-демократії). Разом з Гільфердінгом (міністром — спецом фінансової справи німецької соціально-демократії) він же видавець „Marx-Studien“.

Філософія Адлера в цілому неначе символізація тієї двоєдушної маски-ради, яка так характерна для всієї діяльності сучасної соціально-демократії. Це, з одного боку — груба, реакційна, льокайська політика як зміст, суть цієї соціально-демократії, і з другого боку — обгортання, маскування, мімікрія цього змісту лівою, пустодзвонною фразеологією. Австромарксизм не просто зраджує; (принаймні, він кричить на весь світ, що він не зраджує, а тільки „рятує“ марксизм та революцію). Кожний черговий крок своєї плянової зради австромарксизм завжди аргументує дуже вчено найрізноманітнішими „політично-економічно-історично-революційно-марксистсько-тактично-стратегійно-матеріалістично-конче потрібними“ мотивами. І треба сказати, що тут Макс Адлер не дарма носить „почесне“ ймення філософа сучасної соціально-демократії. Ні, справді, він на це заслуговує цілком, бо він себе виявив талановитим, прямо геніальним, майстром цієї двоєдушности, цього дурисвітства. Вся його філософія зводиться до чорної махрової реакції, містицизму, мракобісся по суті та масних, ласих, голосних соціалістичних фраз по формі. Тут М. Адлер знову ж таки з повним правом являється зіркою австромарксизму, бо якраз цей т. зв. австромарксист, що так радо бавиться в „лівизну“, назовні являється спецом від ревізії теорії марксизму. І тут доволі важко сказати, хто кого в австромарксизмі перемиг, чи Бауер Адлера, чи Адлер Бауера. Обидва вони фактично один одного доповнюють. Господарник Реннер знаходить прекрасного собі політика, тактика й стратега в Бауері, а вони обидва теоретично-філософське оформлення знаходять у Макса Адлера. Це не значить, що з цієї групи якнебудь випадає Фріц Адлер; ні, всі вони разом творять те „сузір'я“, яке в історії робітничого руху носить препогане геростратівське ймення австромарксизму. Макс Адлер тільки більше може небезпечний від других, поскільки він себе самого рекламує як „лівого з лівих“. В останніх часах Макс Адлер навіть пробує утворити „опозицію“, проти офіційного соціально-фашизму Бауера - Ренера - Фрідріха Адлера. Він видає свій журнальчик — „Klassenkampf“ (один з найбільше брехливих соціально-демократичних журналів взагалі), в якому пробує „критикувати“ політику партії з „ліва“. Але по суті якраз через це саме М. Адлер є більше небезпечний для революційного руху, бо він своєю „лівизною“ й надалі пробує культивувати ілюзії соціально-реформізму. Адлер зі своєю філософією соціального ошуканства є тільки гіпертрофований фокус облудної лівизни соціально-демократії. Крикливе ліве фразерство Адлера йому звичайно не заважає ні трішки ніжно й чуло працювати в тому самому „Klassenkampf“ з російським меншовиком, преславним Даном. Але в цім то і суть політики Макса Адлера.

І справді, австромарксизм — це спеціальна зоологічна порода сучасного ревізіонізму, об'єктивна історична суть якого полягає в тому, щоби своєю грою в „лівизну“, обманою тримати на припоні ті соціально-демократичні робітничі маси, які лівіють і починають розчаровуватися у одвертій опортуні-

стичній, зрадницькій роботі сучасної соціально-демократії. Це незвичайно умілий „розподіл праці“ II Інтернаціоналу. І треба сказати, що австромарксисті прямо спеці до таких „лівих“ буфонад. Не останню, а власне одну з перших, скрипок в цій історичній буфонаді сучасного ревізіонізму відограє Макс Адлер, праці якого намагаються по філософському оформити сучасний ревізіонізм, зліпити певний загальний світогляд сучасної соціально-демократії. В чім полягає суть цієї філософії, ми з'ясуємо далі у цій же статті.

Щоб краще зрозуміти цю філософію, ми розподілимо весь матеріал на такі розділи:

- 1) як Адлер розуміє марксизм,
- 2) як Кант повинен спасти Маркса-Енгельса від примітивності, або вчення про „соціалістичного бога“,
- 3) австромарксизм і матеріалізм та матеріалістичне розуміння історії,
- 4) австромарксизм і вчення про діалектику.

ЯК АДЛЕР РОЗУМІЄ МАРКСИЗМ

Серед інших філософських течій сучасного ревізіонізму філософія Адлера посідає своєрідне місце, хочби вже тому, що він не пробує й не хоче марксизм „органічно“ доповняти другими якими-небудь філософськими системами. Ні, він просто заперечує марксизм як філософію, відкидає марксизм, як загальний світогляд, взагалі. Для Адлера марксизм це тільки „соціальне вчення“ і то добре й важливе тільки для певної епохи. Марксизм це тільки „система науки і в ніякому разі не філософія“¹⁾. Марксизм не був, не є й не може бути тому ніяким загальним світоглядом.

„Знову і знову треба підкреслювати, що марксизм ані в своєму цілому не являється світорозумінням, ані в своїй діалектиці — не є спеціальною теорією пізнання“²⁾. Марксизм це тільки соціологія, яка в ніякому разі не може на ніщо більше претендувати, як тільки бути одною з багатьох інших соціологічних систем. Основною проблемою марксизму, на думку Адлера, „є пізнання соціальних явищ і подій і саме їхньої причинової закономірності, у Маркса навіть спеціально однієї епохи соціального життя, капіталістичного суспільного ладу“³⁾.

Як бачимо Адлер зводить значення законів Маркса тільки виключно до аналізу капіталістичного суспільства. На його думку ці самі закони втрачають своє значення і свою силу в застосуванні до других форм людського суспільства, наприклад, до античного чи феодалістичного. Отже, хоч про це Адлер прямо і не говорить, але це виходить послідовно з його концепції, — Комуністичний Маніфест Маркса-Енгельса це тільки безмістивна писанина. Адлер каже, що тут немає нічого особливого, бо Маркс і Енгельс іноді „захоплювались“, а тому треба брати під увагу не те, що Маркс-Енгельс учили чи писали, а те, що — скаже Адлер. „Марксизм не хоче бути нічим іншим, як наукою про закони суспільного життя та його причинового розвитку“⁴⁾. Адлер тужить над трагедією марксизму, суть якої лежить, мовляв, у тому, що деякі послідовники Маркса хочуть за всяку ціну зробити з марксизму якийсь універсальний світогляд. Не вірно це, з пересердям кричить Адлер, бо „пізнавально-критична проблема взагалі ніколи не входила для точки погляду Маркса-Енгельса в рахунок“⁵⁾.

1) M. Adler: збірник „Kant und Marxismus“ 1925 ст. 141

2) Там же

3) Там же

4) Max Adler: „Marxistische Probleme“ ст. 37

5) Там же ст. 38

Колись буржуазні учені на Маркса дивилися як тільки на більш-менш талановитого економіста, який ніби то нічого такого особливого й не дав. Але визнати його соціологом-мислителем — їм було дуже важко, а визнати його філософом — їм і в голові просто не містилось. Це ж нарешті не вигадка, не фарс, а справжні „учені“ слова колишнього російського буржуазного вченого М. Ковалевського, який заявив, що він не тільки не знає марксистського світорозуміння, „але я навіть не знаю Маркса-соціолога, я знаю тільки Маркса великого економіста школи Рікардо“¹⁾. Адлер же не якийсь там собі просто буржуазний вчений, а „соціяліст“, тому він іде трохи далі й визнає, що Марксове вчення — це таки... соціологія. Йому, між іншим, здається, що він, визнаючи Маркса, як соціолога, робить якусь революцію в науці й надзвичайно велику заслугу для робітничого руху. Тимчасом, об'єктивно підійшовши до оцінки, зразу ж вияснюється, що вся балаканина в оборону Маркса як соціолога по суті ніщо інше як тактичний маневр для того, щоб очистити марксизм з філософії. Вся тенденція Адлера зводиться до того, щоб очистивши його з елементів революційної діалектики зробити з нього „Artigen Spiessbürger“ „чемного міщанина“, ліберального буржуазного демократа.

Як всі вороги марксизму, так і Адлер прекрасно розуміє, що „душу марксизму“, „основний нерв“ творить його філософія — діалектичний матеріалізм і що, коли відняти від марксизму його діалектику і його матеріалізм, то марксизм перестане бути марксизмом, а буде тим, чим його й хоче мати Адлер і компанія, а саме — звичайним позитивістичним вченням про суспільство. Таких вчень чимало, їх може писати хоч трохи письменний буржуазний ліберал. Тому то весь ревізіонізм починає свою роботу саме з боротьби проти марксизму, як світогляду. Тому Адлер так уперто цинічно на кожному кроці своєї роботи галасує: „марксизм не світогляд, не філософія“. Що ж є тоді марксизм в точному розумінні слова, за Адлером?

Марксизм, каже Адлер, це є „вчення про закономірність історії та, в застосуванні до неї вчення про суть економічних категорій, господарського розвитку суспільства — це є марксизм і як такий (що власне і становить його гордість) є він — наукою, початком нової точної теорії про суспільство. Але ця теорія, її ставлення проблеми та їх розв'язка не мають нічого спільного з питаннями світорозуміння“²⁾.

Але ж уся творчість Маркса-Енгельса настільки просякнута філософськими ідеями, наскільки з усіх праць б'ють повним життям ідеї суспільного загального філософського світогляду, нарешті, — Маркс і особливо Енгельс залишили чимало спеціальних суто філософських робіт, що навіть такі фальсифікатори-спеціалісти як австромарксист, не можуть проминути цього мовчки. І М. Адлер — ця людина, що всю свою філософію, навіть увесь новий світ збирається будувати на етичних принципах, — поступає таки аж надто неетично.. бо так грубо перекручує, заперечує, що тільки небажання уживати грубих термінів не дозволяє нам назвати публічно адлеровські махінації так, як вони на це заслуговують. Адлер викручується просто тим, що, мовляв, коли Маркс-Енгельс і пишуть про філософські ідеї, то їх не треба брати так, як Маркс-Енгельс про них думали, а тільки так, як треба Адлерові. Адлер думає, що коли б надто серйозно прислухатись і розбирати слова Маркса-Енгельса, то це була б чисто „філологічна робота“, а не розвиток марксизму. Не можна бо тільки повторювати те, що Маркс-Енгельс думали й писали, а треба „розвивати“ марксизм. „Розвиток же — за Адлером, — полягає в запереченні марксизму як загального світогляду,

¹⁾ Луначарский: „Беседы по марксистскому миросозерцанию“. Ленинград 1924, ст. 5

²⁾ М. Adler: „Marxistische Probleme“ ст. 63.

як філософії, й у зведенню його тільки до соціологічного вчення епохи капіталізму“.

Чому ж так дуже хочеться Адлерові заперечити марксизм як філософію, як світогляд?

Цілком ясно. Це потрібне йому, щоб революційну матеріялістичну діялектику марксизму підмінити другою філософією. Очевидно, що коли визнати марксизм як філософію, то тоді Адлерові, як одвертому кантіянцеві, залишається або прийняти марксистську філософію з усією логічною послідовністю, або визнати себе за цілком чужого для марксизму. Ні одного, ні другого Адлер не хоче й тому йде шляхом еkleктики. Він тому каже, що марксизм не філософія, і далі, раз марксизм не суцільна філософія, не самостійний науковий загальний світогляд, то тоді ясно, що марксизм як чисто соціологічну науку можна сполучити з якою завгодно філософією. „Але в такий спосіб, — каже Адлер, — можна все таки (науку) так само добре сполучити з будь-яким філософським світоглядом, чи то з матеріялістичним, чи зі спіритуалістичним, чи то з системою пантеїзму, чи атеїзму. Це є виключно справа інтелектуальної роботи прихильників різних систем таке об'єднання запровадити, яке їм здається за логічно достатнє“¹⁾.

Тут справа цілком ясна. Адлер попереднім запереченням спеціальної марксистської філософії утворював ґрунт для якоїсь другої філософії. Для якої саме — незабаром побачимо. Цікавить те, що для Адлера байдуже, яку саме філософію можна сполучити з марксизмом; він згідний навіть об'єднати марксизм з містицизмом, що він власне й робить, як це далі побачимо. Звичайно Адлер, як оформлений кантіянець, що ніколи не був марксистом і що навіть до австромарксизму прийшов із зовні як стороння, чужа, нова людина homo novus саме від кантіянства, не міг і не може мати ніякого інтересу до філософії марксизму й тому він її так легко відкидає. Дуже цікаве і навіть симптоматичне є те, що Адлер не один проповідує думку про об'єднання марксизму з якою завгодно філософією. Патріярха сучасного ревізіонізму Кавтський у своєму капітальному творі „Materialistische Geschichtsauffassung“ („Матеріялістичне розуміння історії“) дослівно пише так: „філософія цікавить нас тут лише стільки, на скільки вона має справу з матеріялістичним розумінням історії. А це, нам здається, можна об'єднати не тільки з Махом і Авенаріусом, а й з кожною іншою філософією“²⁾.

Тут треба тому підкреслити, що ота байдужість до філософії марксизму, або визнання її як „приватної справи“ (Кавтський) не є щось випадкове, а навпаки для соціально-демократії це є, власне, ідейна база, на якій будується увесь сучасний ревізіонізм. Заперечення філософії марксизму це є той перший ступінь, який раніше чи пізніше заведе в табор ревізіонізму. Про це дає так багато чітких і недвозначних прикладів історія марксизму. Цим шляхом *volens nolens* (хоч-не-хоч) йшли наші механісти (особливо мінінщина), коли вони заперечували марксистську революційну філософію. Заперечення марксистської філософії у практичній політиці виявляє себе як соціально-демократизм.

М. Адлер найкращий виразник міжнароднього сучасного соціально-демократизму в його найбільше опортуністичних, ренегатських формах. Не треба аж надто великих зусиль, щоби викрити яким саме сортом філософії хоче М. Адлер обдарувати марксизм.

Перше й останнє слово філософії Адлера є — кантіянство. Це прапор і суть адлерівського псевдо-марксизму.

¹⁾ Там же

²⁾ К. Kaulsky : „Materialistische Geschichtsauffassung“ Том I, ст. 23.

ЯК КАНТ ПОВИНЕН СПАСТИ МАРКСА ВІД ПРИМІТИВНОСТІ, АБО ВЧЕННЯ ПРО „СОЦІАЛІСТИЧНОГО БОГА“

Адлер у своїх працях дуже часто скаржиться на те, що його не розуміють, що він буцім то не намагається просто „доповняти“ чи „поліпшувати“ Маркса, а тільки „загострити“ вчення Маркса, „одшліфувати“ його кантівською теорією пізнання. І справді, Адлер аж ніяк не думає Канта принести в жертву Марксові. Ні, він ставить Канта і Маркса поруч як дві видатні постаті, що визначають ідейний розвиток сучасного людства. Маркс дав, на думку Адлера, багато в галузі соціології, а Кант — в галузі теорії пізнання, філософії. Вони можуть існувати поруч і не потребують одностороннього „доповнення“, а тільки взаємного „об'єднання“. Для Адлера Кант і Маркс це носії світової правди, „з яких перший (Кант) відкриває нам психічну, а другий (Маркс) соціальну сторону цієї правди“¹⁾. Кантівський вислів про це, що думка без змісту є пуста, а погляди без понять є сліпі, Адлер пояснює так, що Кант без Маркса пустий, а Маркс без Канта сліпий. Ідеальна єдність, але об'єктивно це не має значення, бо вся робота показує, що на практиці Адлер розуміє це „об'єднання“ як цілковитий розчин марксизму у кантіанстві. „В філософії Канта, — каже Адлер, — знайдено пізнавально-критичні підмурки і філософічне доповнення марксизму, яке він, через усю властивість своєї роботи дати не може“²⁾.

Отже, марксизм у трактуванні Адлера перетворюється тільки на звичайне застосування кантіанства до соціології, або просто на соціологічне вчення Канта. Для нього марксизм є тільки конкретне здійснення ідеалу критичної філософії Канта. Треба просто дивуватися з безмежності тієї наївності, з якою Адлер береться доводити, що власне сам Маркс був чистий кантіанець, хоч і сам цього не знав. Адлер відкидає в даному разі ці численні місця, де Маркс одверто, ясно й недвозначно відкидав філософію Канта. Не може Адлер не знати, нарешті, хоч би ще про студенські рішучі виступи Маркса проти Канта. На увазі маємо листи Маркса до батька ще з 1837 р., в яких він пише, що кантівський та фіхтевський ідеалізм його не задовольняє. Вже тоді Маркс шукає „живуче“, „об'єкт“, сам намагається „підслухати в його розвитку“ „в дійсності шукати ідей“ і т. п. Коли ці вислови Маркса Адлер називає просто „продуктом юнацького захоплення“, то як же він кваліфікує негативне ставлення Маркса до кантіанства в період його змужнілості? Для Адлера це просто Марксова неосвідомленість і треба було ніби аж появи Адлера, щоб показати марксизмові його тотожність з кантіанством. Мова ніби йде про „внутрішній, хоч Марксом і неосвідомлений, зв'язок у методі духовної творчості“³⁾.

Правду колись сказав Фюєрбах у своїх лекціях про суть релігії, що „не має дна людське неутво й безмежна є сила людського зазнавання“. Адлер це прекрасно ілюструє своєю донкіхотською войовничістю.

Сам Адлер користується навіть не марксистською, а чисто кантіанською філософською термінологією. Коли ви, наприклад, знайдете у Адлера слово „критичний“, то знайте, що воно означає „кантівський“. Він, взагалі, до марксизму підходить як кантіанець, а не як марксист до кантіанства. Для нього з німецького клясичного ідеалізму нікого й не було крім Канта. Фіхте, Гегель, Фюєрбах і Маркс-Енгельс це у філософії пусті для Адлера ймення. Для нього марксизм — лише знаряддя, що має демонструвати мудрість кантіанства. А творчою духовною силою, яка може посувати людську культуру

1) М. Adler: „Marxistische Probleme“, ст. 17

2) Там же, ст. 139

3) М. Adler: „Marx als Denker“, ст. 166

вперед є тільки кантівська філософія і, на думку Адлера, людство було б далеко щасливіше, коли б знало Канта. Словом: „немає бога над Канта і немає його пророка над Адлера“.

В чім же вся сила цього вчення? Творча й рушійна сила цієї філософії полягає „в її випровадженні всіх наших практичних ідей з одного надземного трансцендентального буття на власну силу й трансцендентальне призначення“. ¹⁾ Адже кожен бачить, що тут більше віє чехівщиною, ніж марксизмом, але вся справа в тому й полягає, що австромарксизм ближчий до чехівщини, ніж до марксизму; та про це пізніше.

Безперечним фактом являється твердження, що Адлер, сприйнявши кантіанство як світорозуміння, сприймав, власне, його найбільше реакційні, містичні елементи. Він до певної міри намагається бути „більше папським, як сам папа“. Він рішуче заперечує дуалістичний характер Канта. Для нього Кант — це найчистішої води „іманентний моніст“, ясно: ідеаліст. Як не дивно на перший погляд, навіть для так званого „марксиста“ Адлера, але це факт, що він зі всією силою запалу, на який може тільки здобутися дряхла душа австромарксизму, намагається слідом за марбурзьким логіком Когеном, кантівську „річ в собі“ (Ding an sich), яка була матеріялістичним „гріхом“ Канта, змалювати як просту ідеалістичну термінологію. Адлер намагається вигнати з Канта і останні тіні матеріялізму. Власне, Адлер учить Канта, як він „повинен би був“ ²⁾ висловлюватися. Для Адлера феномен і новмен це не є лушпина й зерно, а тільки „річ і ніщо“ ³⁾. Для нього новмен є тільки пусте поняття, яке „не означає нічого другого, як тільки критичний спогад, що весь світ досвіду не можна сприйняти незалежно від пізнавальної свідомості“ ⁴⁾ Інакше кажучи, Кант „річ в собі“ постулював тільки для того, щоб довести, що немає об'єктивного світу поза свідомістю сприймаючого суб'єкта. Так то Адлер робить Канта не тільки моністом ідеалістом, але й ідеалістом точно визначеного характеру, а саме: ідеалістом суб'єктивістом чистенької води. Це все варто нам підкреслити для того, щоб краще зрозуміти якими шляхами Адлер думає волікти марксизм за собою. Звичайно ніхто й ніде навіть не пробував робити ідеаліста Канта матеріялістом, але в історії філософії, навіть в ідеалістичному трактуванні, всі визнають, що вчення Канта про „річ в собі“ просякнуте цілою сіткою суперечностей, і особливо ясно, що „річ в собі“ — це й є той пункт, що зв'язує Канта одним боком з матеріялізмом.

Це ще не заперечує того, що Кант, для якого (як Гегель цілком правильно зазначає) суб'єктивна форма становила суть філософії, суб'єктивність, але спеціальне, навмисне викреслювання навіть найменших тіней матеріялістичних тенденцій у філософії Канта свідчить ясно й недвозначно про характер філософії, яку Адлер творить, і якою всіма силами намагається „збагатити“ марксизм. Адлер уперто твердить, що в Канта нема дуалізму духу і матерії, а є тільки чистий іманентний монізм форми змісту. Ще Спіноза колись сказав, що „заперечення — не аргумент“, але Адлерові це байдуже. Бо й справді, що варті для Адлера такі безперечні документи кантівського дуалізму, як, наприклад, вчення про теоретичний й практичний розум, коли Адлер за всяку ціну хоче мати з нього моніста. Вся помилковість кантівської філософії полягає якраз в тому, що Кант розмежовує природу й людину. За гострий дуалістичний характер філософії Канта Фіхте (без сумніву в даному разі більш авторитетна голова ніж „теж марксист“

¹⁾ M. Adler: „Das Sociologische in Kants Erkenntniskritik“, ст. 63.

²⁾ Це натяк на слабкість Адлера користуватися й любитися специфічною туманною термінологією німецького ідеалізму так неначе б то порожнечу думки можна було приховати й оздобити бундючністю.

³⁾ M. Adler: „Das Sociologische in Kants Erkenntniskritik“, ст. 124.

⁴⁾ M. Adler: „Marx als Denker“ ст. 25.

Адлер) назвав його систему: „Dreiviertelskopf“, тобто дослівно: „тричвертки-голова“. Адлер же, навпаки, не тільки робить з цього достоїнство кантівської філософії, але й гіпертрофує її по лінії монізму. Та тут нема нічого дивного, бо Адлер поставив собі завданням далі розвивати саме не ліпші, а навпаки — найгірші сторони вчення Канта. Адлер заперечує цілком свідомо кращі елементи класичного, об'єктивного, розумного ідеалізму, поскільки він якраз дуже часто „зигзагом та кувирком“, як казав Ленін, підходив дуже близько до матеріалізму, а частково навіть перевертався у матеріалізм. Адлер же не за матеріалізм, а за спіритуалізм, містику, тому то він навіть ідеї бога, віри, релігії, безсмертності намагається приволокти до марксизму. Те, що соромиться визнати (навіть тепер підчас розгулу містицизму в європейській філософії) кожен, що шанує себе, (навіть середньої руки), учений, те „марксист“ Адлер підносить на висоту „постуляту“ „соціалістичної“ філософії, тобто бога й релігію.

Вчення Канта про релігію й бога не належить власне до його найсильніших місць і являється якраз реакційною, консервативною самоохороною переляканого німецького буржуа проти відгомону французької революції, який побачив, що розбуряння розуму може довести до зриву тих соціально-політичних основ, які він уважав за альфу й омегу свого життя. Тому то Кант і рішив обмежити розум у користь віри, теоретичне підчинити практичному. Коли говорити алегорично, то власне у вченню Канта про релігію й бога переміг не Кант, а його побожний слуга Лямпе. Але для Адлера якраз ця сторона кантівського вчення являється квінтесенцією всієї мудрости. Правда, бог потрібний Адлерові для того, щоб вивести кантіанство, а через те й його, зі закута крайнього суб'єктивізму. Ідея - бога таким чином, до певної міри об'єктивізує філософський зміст кантіанства, тому то Адлер з такою любов'ю й радістю хватається за цей рятунок. Звичайно свого, а власне — кантівського бога, Адлер оздоблює всіма атрибутами сучасного модернізму. Для нього кантівський бог — це віра людини в розвиток соціального життя до кращого. Ідея бога це є ідея поступу. Ось що дослівно про кантівсько-адлерівського бога каже сам Адлер: ідея бога означає „можливість ідеї поступу“, або знов: „ідея бога розбуджує й підтримує нашу віру в доцільність і розумність світу¹⁾ Ідея бога Канта — дослівно означає „поняття порядку“. „Таким чином — каже Адлер“ я визначив би ідею бога як аксіому розумного уладження світу, як аксіому його мудрости“²⁾. Адлер і далі заспокоює, що не треба, мовляв, розуміти кантівського „бога, якого він рекомендує марксизмові за опікуна, як злого, капризного єврейського старика з гори Сінай, або як католицького інквізитора, а тільки як віру „практичного розуму Канта в бога“, яка є отже в основі своїй ніщо інше як віра в можливість розвитку людства³⁾.

Звідкіля ж береться почуття віри, релігії, ідея бога в людини?

У відповіді своїй на це питання Адлер щораз далі скочується у прірву темної містики, особливо коли взяти під увагу одну з його останніх праць, а саме: „Das Sociologische in Kants Erkenntniskritik“ (1924), цебто „Соціологічне в критиці пізнання Канта“. Тут він прямо заговорив уже про містерії. На його думку, критична, цебто кантівська філософія допроваджує людину аж на поріг таємниць, цебто на поріг царства містерій. „Бо містерія є так само факт, як гадана проглядність діяння природи. Містерія є всередині в нашому життю й перед вдумливою людиною частенько виступає навіть в дрібницях буднів, то тихим видінням (leisem Schauer) то поглибляє його в середині його мислення в безодні незрозумілостей буття“⁴⁾.

1) M. Adler: „Das Sociologische in Kants Erkenntniskritik“ ст. 278.

2) Там же, ст. 279.

3) Там же, ст. 401.

4) Там же, ст. 321

Ось де звиває своє гніздечко антиінтелектуалізм, антираціоналізм, де снується тканина задурманливої містики. І цей, такий виразний, факт заперечення інтелектуалізму, раціоналізму (а це значить і науки) дуже варто підкреслити й запам'ятати, бо розкривши його, розшифрувавши його соціально-політичний зміст, побачимо виразний симптом переходу соціально-демократії на рейки соціально-фашизму. Тут дуже чітко демонструється єдність фашизму й соціально-фашизму. Як фашизм так за ним і соціально-фашизм відкидають інтелектуалізм, раціоналізм і науку, а творчої сили шукають в містеріях, що кидають людину „в безодні незрозумілостей буття“. Це просто архиінтересне явище й не випадкове, нарешті, й те, що якраз в останніх роках, а не раніше, став яскраво помітним у Адлера цей перехід у царство мрачних містерій. Адлер проти раціоналізму й науки. Він гордиться тим, що віра — це не раціональне поняття, а просто „психічний факт“¹⁾. Наукове пізнання, яке оперує виключно категорією причиновості й необхідності, на думку Адлера, неспроможне зрозуміти дійсність. Адлер визнає доцільність, цебто телеологію. В основі дійсності він ставить розум, бога. Ну, здавалося б даліше навіть австромарксистові вже нікуди. Чим же різниться, нарешті, „бог“, „розум“ Адлера від хочби „судьби“ фашиста Спенглера? Нічим. І тут їхня спорідненість. Фашизм і соціально-фашизм зливаються до купи не тільки в галузі практичної політики, але й в галузі філософії. Власне кажучи, філософія підготувала практичну політику.

Всю суть людського життя Адлер бачить у прагненні до божеського. „Справжній зміст прогресу, — каже він, — полягає цілком не в тому, в чому його до цього часу бачив натуралізм²⁾, тобто в походженні людського життя з тваринного, але в змаганні людини до божеського“³⁾. Звідкіля береться у людини те прагнення до божеського, та що воно таке? І тут за ідейне джерело править Кант. Ідучи за Кантом Адлер розрізняє три види свідомості: пізнавальну, вольову й релігійну. Релігійна свідомість для Адлера є априорна, цебто так само вроджена, дана людині від природи як, наприклад, просторінь і часта такі категорії як причиновість. Людина, словом, по своїй натурі збудована вже так, що вона не може не бути релігійною. Релігійне почуття — це природний дар людини. Навіть більше, релігійна свідомість являється найвищою формою свідомості, тобто вона є синтетична. Почуття божеського у людини виходить з якогось, каже Адлер, трансцендентального змагання до єдності. За допомогою цього божеського, релігійного почуття людина приводить світ у певну гармонію. Адлер цілком сприймає дефініцію релігії Вундта, який дослівно каже: „Релігія є почуття протилежності людини й світу, що його оточує, до якогось надзміслового світу, в якому здійснюються, на думку людини, ідеали, що являються для нього найвищими цілями людського прагнення“⁴⁾. Не дивно тому, що „релігія“ — на думку Адлера, є символ удосконалення“⁵⁾. Своє розуміння релігії Адлер далі нав'язує до розуміння відомого кантіянця-фікціоналіста Файнгера („Kants Lehre vom Glauben“) і Павльзена („Kant der Philosoph des Protestantismus“).

Після такого розуміння відношення філософії соціально-демократії до релігії цілком ясними стають такі монстри як соціально-демократичні журнали: („Der rote Katholiker“), „Червоний католик“, дружня коаліція соціально-демократії з папськими кардиналами Зайпелями у Австрії та з партією центру в Німеччині. Не дарма склалась в Німеччині поговорка, що сучасна німецька

¹⁾ Там же, ст. 201

²⁾ „Натуралізм“ — це згідливий термін „божого пророка“ Адлера для наукового матеріалізму. Про це докладніше гляди в наступному розділі — П. Д.

³⁾ Там же, ст. 471.

⁴⁾ W u n d t: „Völkerpsychologie“ II том ст. 739.

⁵⁾ M. A d l e r: „Das Sociologische in Kants Erkenntniskritik“, ст. 471.

республіка носить кардинальську шапочку¹⁾). І тут треба сказати, що вся політична цілеспрямованість сучасної соціально-демократії настановлена на те, щоб республіка не скинула цієї кардинальської шапочки. Вся філософія Адлера зводиться теж до того, щоби закріпити панування цієї кардинальської шапочки. Що ж нарешті по суті мусить означати в даному разі (хоч ніби між іншим кинута) фраза Адлера про „релігію як філософію простих мас“²⁾. Та нічого іншого, як тільки повторення кантівської думки про те, що від темних мас не можна відібрати релігії, поскільки вона надає якийсь зміст їхньому життю. Тому отже, ні науки, ні культури „простим масам“, на думку Адлера, давати не треба. Правда, Адлер береться модернізувати релігію, а саме — він хоче зробити філософію релігійною наукою. На його думку між філософією й релігією немає ніякої різниці, ні суперечностей, а тому філософія в майбутньому буде задовольняти релігійні почування людини. „Тому суперечності між філософією й релігією в одному й тому ж думанні власне не можна собі й уявити“³⁾. Коли читати такі речі, то треба частенько дивитися на першу сторінку книжки, бо можна забутися й подумати, що це не Адлер „тежмарксист“ пише, а харківський єпископ Серафим. Але читаючи далі матеріал, зникає всякий неспокій і сумнів, бо ви остаточно переконуєтесь, що нарешті між Адлером, офіційним філософом сучасної світової соціально-демократії, і єпископом Серафимом нема ніякої різниці. Ось до чого докотилась теоретична думка сучасної соціально-демократії. Адлер до певної міри пішов навіть далі ніж Кант по лінії вип'ячування реакційних елементів. Кант хоч і пропанував віру, то критику свою все таки скеровував проти ідеалістичних спекуляцій, Адлер же ними якраз і займається. Адлер в даному разі пішов слідами марбурзької неокантіянської школи, (Коген, Касіер, Ріль та Наторп), яка поглибила в першу чергу гносеологічний ідеалізм Канта. На чистку Канта притягають уже Платона (особливо Наторп). Від критичної філософії Канта, у повному значенні цього слова, вже мало що залишили оці „поглиблювачі“ Канта, а взяли його реакційні, метафізичні сторони. Якщо колись Штраус сказав, що Кант до своєї системи, так би мовити, прибудував тільки маленьку кімнатку в якій помістив бога, то неокантіянські школи, а за ними й Адлер (та взагалі філософи сучасної соціально-демократії) всю систему пронизують богом, роблять його найвищою ідеєю всієї дійсності.

Для Адлера такі ідеї, як справедливість, мораль, право, мистецтво, релігійні почуття, ідея бога, ідея гармонії, це все вроджені, так би мовити, ідеї, вони людині дані „а прі орі“. Таким чином, свідомість людини, власне деякі її елементи, від неї не залежні, а дані їй з моменту її народження. І тут Адлер приходиться до своєї *idee fixe*, а саме до надіндивідуальної свідомості. На думку Адлера є якась надіндивідуальна свідомість, яка здійснюється десь над „безоднями незрозумілостей“, а індивідуальна свідомість являється тільки відзеркаленням цієї надіндивідуальної свідомості. З оцієї то „надіндивідуальної свідомості“ Адлер робить для

1) Цей зріст релігійності, особливо у так званих „соціалістичних“ партій, характерний не тільки для Німеччини, але й для Англії, Франції та інших країн. Зростання релігійності у партіях соціально-фашизму йде паралельно з релігійною пошестю фашизму. Релігійність стає засобом боротьби проти революційного пролетаріату. Так само, як колись Генріх IV Наварський, що мусів прийняти католицизм, щоб не стратити Парижу, мав сказати: „Paris vaut la messe“ цебто за Париж варта відправити одну службу божу, так тепер французька інтелігенція, що стоїть на чолі промисловості й науки, заявляє: „La lutte contre le proletariat vaut la messe, — варта піти до церкви, якщо так можна здобути зброю проти пролетаріату. Тут суть релігійності.

2) Там же, стор. 282. Тут дуже цікаво підкреслити й запам'ятати оте Адлерове словечко „простих“. Понімецьки написано у нього „der gemeinen“, що означає також і „грубих“. Адлер міг би був ужити „неосвічених“, та ні, йому більше імпонує рідніший йому термін: „простих, грубих“ — П. Д.

3) Там же, ст. 285.

себе трамплін „для скачка в царство соціалізму“. Він бо без усяких наукових скруполів просто утотожнює трансцендентальну свідомість Канта з Марксовим поняттям „зісупільнена людина“ (vergesellschafteter Mensch). Цілком правдиво з цього приводу т. Деборін каже: „... Марксові ніколи не снилося, що надзвичайно глибоке наукове поняття зісупільненої людини, яке він впровадив, колись стане джерелом нової релігії“¹⁾. І справді так, але чи міг і подумати Маркс, що коли-небудь буржуазний світ дасть таких фальсифікаторів його системи, як австромарксистська школа й особливо її філософ Макс Адлер? А тимчасом дійсно Адлер з марксистського поняття „зісупільненої людини“ створив за допомогою „критичного“ бога Канта цілу релігійно-філософічну систему. Він цю свою „зісупільнену людину“ підносить до висоти якоїсь містичної сили.

Людина, за Адлером, не тому соціальна, що живе в суспільстві, а навпаки, вона тому тільки живе в суспільстві, що вона априорі соціальна. Людина відзеркалює в собі тільки ту „надіндивідуальну свідомість“, яка (висловлюючись популярно) неначе приказує одиниці бути, жити в суспільстві. „Людина є соціальна не тому, що вона живе в суспільстві, а вона може жити в суспільстві тому, що вона безпосередньо в своїй самосвідомості є соціальна, а це значить, що вона наставлена на суттєву рівність психічного зі своїм товаришем“²⁾. Для Адлера отже, соціальність людини не є історична категорія, а тільки трансцендентальна даність. „Але в дійсності,— каже Адлер,— мені здається, що ми не можемо соціального життя ніде більше шукати, як тільки там, де воно єдино реальним представляється: а це є тільки в індивідумі. Не суспільство — носій соціального життя, а тільки індивід“³⁾ „Таким чином, соціальне не щось між людьми, ані над ними, а тільки воно є в них, і саме в кожній окремій людині, так що соціальний зв'язок і суспільство є факт“.⁴⁾ Адлер в даному разі скотився на рейки індивідуалізму, що цілком відповідало психологічній настанові дрібно-буржуазного лібералізму сучасної соціально-демократії періоду соціально-реформізму. Для Адлера робінзонада — це реальність, бо „міру свою людина має в собі“⁵⁾. „Законодавцем і природньою й моральною закономірністю є людина; вона тільки творить таке законодавство, несвідомо здійснюючи його самим фактом свого розумового й вольового існування“⁶⁾. Значить не природа й суспільство творить закон, а людина. „Закони неба представляють собою правила її (людини) свідомості“⁷⁾. В даному разі Адлер, йдучи за Кантом, по суті сприймає чистісінької води протагоризм з його вченням про „людину як міру всіх речей“.

Щораз далі по шляху своєї ідеї „зісупільненої свідомості“ Адлер безповоротно попадає в тенета такої плутанини, що його сили справді безпорадні, і він кличе на допомогу „бога“. Це, між іншим, характерне взагалі для більшості сучасних буржуазних філософів: там, де їхній розум не помагає, вони кличуть на допомогу „бога“. „Бог“ для сучасної буржуазної філософії, а тим самим і для філософії сучасної соціально-демократії, став тою чарівною силою, що повинна розв'язувати гордієві вузли тієї безпросвітньої плутанини, в якій вона знаходиться.

Далі виясняється, що, власне кажучи, Адлер і до соціалізму доходить теж через кантівського бога. Ідея кантівського бога, як ми вже чули, це є ідея прогресу, досконалості, порядку, гармонії, а тому і — соціалізму. Так думає Адлер. Зв'язавши силоміць, штучно, механічно марксову

1) А. Деборін — „Философия и марксизм“, Сб. статей, ст. 85.

2) М. Адлер: „Marxistische Probleme“, ст. 6.

3) Там же. Підкреслення наше — П. Д.

4) Там же.

5) Там же. Підкреслення наше — П. Д.

6) М. Адлер: „Энгельс как мыслитель“, ст. 25.

7) Там же ст. 26.

ідею „зісупільненої людини“ з кантівською теорією пізнання, Адлер творить — соціалізм. Як це так? Адлер не відповідає, виходячи мабуть із положення, що вірити, це значить — не думати. Він тому без особливих вагань кантівського бога називає, ідентифікує просто зі соціалістичним духом, що, на його думку, й являється деміургом дійсності. Таким чином, соціальна свідомість індивіда являється відзеркаленням, а власне краще — реалізацією, демонстрацією соціалістичної свідомості, соціалістичного руху, соціалістичного бога, що літає десь там собі в царстві, чи в „безодні незрозумілостей“. Цебто „соціалістичний дух“, що його Адлер ідентифікує з кантівською трансцендентальною надіндивідуальною свідомістю, існує собі цілком незалежно від досвіду. Релігія є „откровение“ цього трансцендентального чи то пак — соціалістичного духа. Виникає питання, якщо цей соціалістичний дух існує незалежно від досвіду, то чого ж він з'являється тільки у певних умовах і, нарешті, чого він у Австрії, батьківщині Адлера, набагато слабший від реального, фактично - наявного кінчика шоберівської поліцейської палки? Правда, Адлер зразу ж відповість, що ще не всі ніби усвідомили собі „соціалістичного духа“. Що далі, то більше, мовляв, прихильників буде вербувати „соціалістична релігія“, навіть Шюбер і Зайпель приймуть колись соціалістичну релігію й тоді буде повний комунізм. Іншими словами: справа соціалізму — це не є питання ні виробничих взаємин, ні конкретного суспільного ладу, ані політичної революційної акції пролетаріату, а тільки справа... віри. Соціалістом може бути всякий „етичний“ індивід без огляду на своє господарсько - соціальне положення. Зрозуміло, що кінцева суть, остаточний зміст існування людства це — соціалізм, поскільки він є ніби реалізація, виявлення соціалістичного кантівського бога. І Адлерові, як пророкові цього бога, відомо, що мусить прийти соціалізм, бо кінцевою метою цього бога і є прогрес, повна гармонія — соціалізм. Що ж залишається людям робити? Нічого! Просто треба вірити, евентуально треба провадити пропаганду цієї віри й більше нічого. А як же з пролетаріатом? По-перше, справа соціалізму не є виключна справа пролетаріату, а людства взагалі. Пролетаріат тільки найбільше підготована для цієї релігії верства суспільна, але це не обов'язково, тому то адептами цієї віри можуть бути й банкіри, і фабриканти, й т. п. Словом, соціалістичний бог є, а соціалізм — гряде! Запорукою цього — трансцендентальна надіндивідуальна свідомість Канта. Не треба тому боротися, а тільки — вірити, вірити й ще раз вірити.

Як не дивно, але все це Адлер говорить цілком серйозно і з патосом гідним справді кращої справи. Адлер, треба сказати, ніколи не був справжнім марксистом, а тільки марксиствующим кантіянцем, але ніколи раніш він не доходив до такої містичної галімації, як це в останніх роках з своїм вченням про релігію й бога. Коли читати оцю плутанину, то просто розводиш руками, бо тут нічого спорити, нічого полемізувати, доказувати. Тут треба тільки просто констатувати: низьке ідейно - політичне та наукове падіння цього філософа, який „себе весь час уважає теж за „марсиста“. І прав т. Деборін, коли з приводу „соціалістичного бога“ Адлера заявляє: „але по правді кажучи, скучна ця справа, дуже скучна“¹⁾. Бо й справді, що може бути більш скучне й нецікаве, як містичні фантазмагорії про бога, про віру й релігію?! Але це так на перший погляд, бо коли приглянутися ближче й уважніше, то побачимо, що вся ця „божеська галімація“ в системі філософії II інтернаціоналу являється теоретично - філософічним оформленням всієї тієї шоберівсько - цергібелівської політики, яку веде сучасна соціаль - демократія. Особливо це характерне для австрійської соціаль - демократії. Не можна забувати, що вчення Адлера про бога, релігію й віру є тільки друга сторона бауерівської теорії про *Stimmzettelsocialismus*²⁾. Соціалізм прийде,

¹⁾ А. Деборін: „Философия и марксизм“, ст. 85.

²⁾ Дослівно по - українськи означає: виборно - листовий соціалізм.

за Бауером, не як результат активно - політичної боротьби пролетаріату, а тільки як результат збільшення прихильників соціальної ідеї. „Числа доказують це — каже Бауер — ми можемо в декілька років при допомозі виборного листка здобути більшість, а тим самим і силу в республіці“¹⁾). Яким же це чином? А от, каже Бауер: „Коли ми ще залучимо до себе робітників, що стоять поза нами, — а це є переважно сільськогосподарські робітники і робітниці — коли ми ще також притягнемо хочби одну частину близького до нас дрібного міщанства — тоді здобудемо ми силу мирним засобом, який дає нам демократія в руки, а саме зброєю виборчого листка“²⁾). Бауер — це великий толстолиць, тому він рішуче підкреслює: „Ні, ми не можемо користуватися зброєю наших салдатів для здобуття влади. Ні, владу ми мусимо здобути виборним листком“³⁾). Таким чином, ясним стає, що Бауєрова теорія „des Stimmzettelsocialismus“ це є тільки практично - політична реалізація філософської теорії Адлера про прихід (звичайно колись, а не тепер) соціалістичного Месії на обездолену землю. Адлер же своїм філософічним вченням оформляє політику Бауєра. Як Адлер, так і Бауєр виразно учать про те, що соціалізм це віра, релігія, яку не можна реалізувати революційною боротьбою пролетаріату, а тільки збиранням голосів — і чеканням, чеканням, чеканням. Вірним соціалістичній релігії не мусить бути обов'язково робітник, може бути й банкір. І треба сказати, що австрійські банкіри та фабриканти цілком добре розуміють це філософічне вчення Адлера - Бауєра⁴⁾), і тому непомилково соціаль - демократичну партію вважають своєю партією. В такому освітленні вчення Адлера про бога, про віру й релігію перестає бути просто скукою, а набирає глибоко - політичного змісту.

До чого об'єктивно довела релігія й віра Адлера та „Stimmzettelsocialismus“ Бауєра, показують шоберівські погроми безборонних робітників. І дивно стає, чому саме той адлерівський соціалістичний бог замість допомоги робітникам в їхній боротьбі, більше слухається поліцейської шаблі Шобера? Чому адлеровського соціаль - демократичного бога більше цікавить охорона буржуазії, ніж соціаль - демократичних робітників, що вірять у соціалізм?

Як в практиці Бауєра теорія переходить в соціаль - фашизм, так філософія Адлера, так званий „соціалізм“ в дужках, переходить в махрове релігійне чорносотенство. Це цілком логічний органічний розвиток цього вчення. Хоч поки що Адлер ще не визнав якого - небудь одного з культів, як форму свого соціалізму, то все таки по цій стежці він швиденько котиться. Адлер по суті щораз щільніше сходиться з вченням таких „соціалістів“, як католицький теолог Теодор Штейнбюхель⁵⁾), який на Адлера дивиться, як на „людину майбутнього“. Взагалі в колах сучасної соціаль - демократії досить міцні тенденції зв'язати соціалізм з модернізованим католицизмом. Це по суті й робиться, особливо на практиці, вистачить тут згадати, наприклад, коаліцію соціаль - демократії з партією центра в Німеччині. Соціаль - демократія дуже радо підхвачує запевнення деяких католицьких учених, що, мовляв, католицька церква тисячі років чекала й ледве дочекалася „соціалістичної“ робітничої кляси як носія своїх ідей⁶⁾). І справді, видавання журналу „Der rote Katholiker“ найкращий доказ і символ органічного зрощування філософії сучасної соціаль - демократії з містикою католицької церкви. І це цілком послідовно,

1) Otto Bauer: „Der Kampf um die Macht“ ст. 25 — 26.

2) Там - же — підкреслення наше П. Д.

3) Там - же, ст. 27.

4) Бауєр теж одвертий кантіянець. З цього боку цікава його стаття: „Geschichte eines Buches“ 1907 р., де він теж говорить про зв'язок Канта з Марксом.

5) Theodor Steinbüchel: „Der Socialismus als sittliche Idee“

6) Про це ширше гляди статтю: Albert Kranold: „Vom Socialismus als sittlicher Idee“ в ювілейному збірнику Кавтського: „Der lebendige Marxismus“, ст. 501 — 63.

поскілки філософія сучасної соціально-демократії вчить, що соціалізм є ніщо інше, як тільки моральна ідея. Звідціля і його тотожність і спорідненість з християнською етикою. Соціалізм це релігія, Кант—великий її пророк, а Макс Адлер—її вірний жрець.

Вже з вищенаведеного матеріялу стає ясным, що Адлер не від того, щоб не пошукати аргументів для закріплення своєї релігії в інших богів чи божків, а особливо вже в такого як Мах. Філософію Маха Адлер ставить своїм ідеалом, як бачите—таку філософію, що ні трошки не закаламучена впливом „партийних невзгод“. Головна настанова Адлера зводиться до того, щоб канонізувати для своєї релігії своерідну трійцю, а саме Канта, Маркса й Маха, звичайно з Кантом на чолі. Для цього Адлери утворили навіть *sui generis* сімейний трест для пропаганди махізму. Безсумніву, першенство в цьому належить Фрідріхові Адлерові¹⁾. Макс Адлер притягає Маха тільки на підмогу до боротьби проти марксизму. Для нього Мах особливо цікавий як гробокопатель матеріялізму. Історичну місію бо Маха Адлер бачить в тому, що він „як природознавець подолав матеріялізм“²⁾. „І в тому я бачу велике історичне значення Махового вчення, що він природознавчими розсудковими засобами фетишизмові природознавства й догматизмові метафізичного матеріялізму задав, нарешті, смертний удар“³⁾. Коли зважити, що під „метафізичним матеріялізмом“ Адлер розуміє власне вчення Маркса-Енгельса, то ясний стає „марксизм“ його. Отже, Адлер бачить історичну заслугу Маха в тому, що Мах наніс „нарешті смертний удар вченню Маркса-Енгельса“. *O sancta simplicitas!* і справді божеська наївність!

Адлерівські поклони в сторону Маха, як „усмирителя“ матеріялізму ведуть нас до дальшої частини філософії Адлера, а саме до його боротьби проти матеріялізму.

III

АВСТРО-МАРКСИЗМ І МАТЕРІЯЛІЗМ ТА МАТЕРІЯЛІСТИЧНЕ РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ

Для того, щоби легше звести марксизм до кантіянства, Адлер всіма способами намагається доказати, що Маркс і Енгельс власне не були матеріялістами. І це знову таки цілком послідовно і ясно для чого це твердження. Без нього бо важко звести матеріяліста Маркса до ідеаліста Канта. Таким чином, боротьба проти матеріялізму стає *conditio sine qua* поп релігійного соціалізму Адлера. Він прекрасно розуміє, що вся „соціалістична“ релігія, віра й сам „соціалістичний“ Кантівський бог без подолання матеріялізму в марксизмі буде тільки скалою на курячій ніжці. Тому він одверто, хоч і без ніяких даних, виставляє твердження, що марксизм нічого не має спільного з метафізичним, цебто філософським, матеріялізмом. Марксизм, не зважаючи на його так зване матеріялістичне розуміння історії, не має по суті нічого спільного з матеріялізмом“⁴⁾. Нарешті, мов, навіть хронологічно невірно їх зв'язувати, бо, марксизм уже був зформований до появи природничо-наукового матеріялізму. Справді курйозне твердження, бо невже до Маркса не було філософів-матеріялістів? Правда, філософії Спінози Адлер, ідучи за буржуазними ученими та філософами ідеалістами, не визнає за матеріялістичну, але де ж Гольбах, Дідро, Фюєрбах? Останнього Адлер теж не уважає за матеріяліста. Для Адлера матеріялізм в марксизмі це тільки—„так званий“, бо по

1) Дивись особливо його статті в „Neue Zeit“: 1) *Mathematik und Geschichtsauffassung*“ 24 річник II том, зошит 33 і 2) „*Friedrich Engels und die Naturwissenschaft*“ 25 річник.

2) М. Адлер: „*Marxistische Probleme*“ ст. 316 том I. 30 шт. 19.

3) Там же ст. 315.

4) М. Адлер — „*Енгельс как мыслитель*“, ст. 87

суті, на думку Адлера, ні Маркс, ні Енгельс матеріялістами у філософському змісті слова не були. Він тому вважає, що філософський матеріалізм — це свого роду тільки „матеріялістичне непорозуміння“ („das materialistische Mißverständnis“), від якого треба звільнити марксизм. Маркса не можна називати матеріалістом, хоч навіть він себе за такого уважав і називав. „Одне мабуть сьогодні можна уважати за загально-визнане, а саме — треба бути зовсім неосвідомленим у філософії взагалі та в історичному цінуванні особливого випадку зокрема, щоби Карла Маркса називати матеріалістом“¹⁾). Що більше вдумуватися у вчення Маркса „то чіткіше зарисовується погляд, що Маркса не можна називати матеріалістом“²⁾). Що більше, Адлер вважає, що Маркс — Енгельс активно навіть боролися проти матеріалізму. Анти-Дюрінг Енгельса для Адлера — це не розробка діалектичного матеріалізму, а навпаки, — це заперечення матеріалізму.

Всю вину за те, що в науці та філософії Маркса називають матеріалістом Адлер архинайвно складає на плечі буржуазних вчених соціологів Штамлера та Людвіга Штайна, які у своїх працях характеризували Маркса як матеріаліста. В даному разі треба визнати, що безсумніву буржуазні вчені куди краще зрозуміли Маркса, ніж „теж марксист“ Адлер. Взагалі, — скаржитися далі Адлер, — матеріалістом називають Маркса всі ті, що „суму всіх явищ цілковито намагаються пояснити законами причиновості“³⁾), цебто всі — не містики, не спіритуалісти. Як бачимо, Адлер опинився в достойній компанії справді гідних його.

Що ж таке марксизм тоді?

Марксизм в найкращому разі це позитивістична система і не більше. Маркс це просто собі „naturwissenschaftlicher Positivist“ „природознавчий позитивіст“ в дусі Маха. І все? Так! І все це Адлер говорить з гелертерською гордовитістю й цілком серйозно. „Матеріялізм Маркса не являє собою нічого другого, як позитивізм сучасної науки“⁴⁾). Ще крок до стислішої конкретизації позитивізму Маркса: „матеріялізм марксистської історичної та суспільної теорії є ніщо інше, як полемічне та програматичне підкреслення емпіричної точки погляду“⁵⁾). Мимоходом замітимо, що тут кидається у вічі деяка співзвучність цих адлерівських тверджень з деякими теоріями наших механістів, які теж нічого іншого не хотіли, як звести марксизм до позитивізму.

Як же тоді пояснити, що Маркс та Енгельс завжди підкреслювали свій філософський матеріалізм? Адлер і тут „аргументує“, так же однаково сильно й переконливо, як і раніше, а саме він каже, що Маркс і Енгельс тільки тому своє вчення називали матеріалістичним, що ніби то вони тим „хотіли висловити свідоме противенство до Гегеля, що властива закономірність історичного процесу базується не на надзmysлових властивостях абсолютного духу, а тільки на „матеріяльних“⁶⁾ умовах способу існування людського духа. Матеріялістичний в комплексі слів, якими користувався Маркс, не означає нічого більше, як емпіричний і, це дуже характерно, що Маркс це поняття уживає часами в однаковому значенні, як, наприклад в своєму полемічному артикулі проти Макса Штірнера. Поворот від спіритуалістичного сублімування до емпіричних форм явищ соціального наявного буття — це і весь матеріалізм матеріалістичного розуміння історії“⁷⁾). Нічого тут особливо підкреслювати, що, не зважаючи на все буцім то вчене

1) Max Adler: „Marx als Denker“ ст. 126.

2) Там же, ст. 132.

3) Max Adler: „Das Sociologische in Kants Erkenntniskritik“, ст. 41.

4) Макс Адлер: „Енгельс как мыслитель“, ст. 71.

5) Max Adler: „Marxistische Probleme“, ст. 66.

6) До чого доходить заперечення матеріалізму в марксизмі з боку Адлера свідчить навіть така, наче й дрібна, риса, як те, що Адлер слово матеріалістичний до марксизму допускає тільки в дужках — П. Д.

7) Max Adler: „Marx als Denker“, ст. 52.

формулювання Адлера порожнеча думки, безпідставність твердження, фантазійні придумування, заступають „філософську аналізу марксизму“. До чого мусить дійти наївність Адлера, щоб могли твердити, що матеріялістичний значить емпіричний у філософському словнику Маркса. Це значить робити Маркса неуком, цілковито неписьменним в історії філософії, бо невже Маркс, що пройшов таку гарну філософську школу, не знав, що матеріялізм, починаючи з Демокріта, був і онтологічним вченням? Заперечувати цьому може тільки такий учений філософ, який апріорі на свою працю дивиться тільки як на свідому фальсифікацію. Адлер іде на цю фальсифікацію свідомо, вона бо йому потрібна для того, щоб „розбити“ марксизм, як загальне філософське світорозуміння. Нарешті, ще один „сильний“, „переконливий“ аргумент проти того, що Маркс — Енгельс називали себе матеріялістами, а саме: „Само визначення „матеріялістичний“ у Маркса й Енгельса можна зрозуміти тільки історично, а власне як полемічний вислів проти їх власного ідеалістичного минулого, що виростало з філософських відношень часу“¹⁾. Коли ж це газардування такого рода аргументацією виявляє себе як просте й до того дуже грубе, наскрізь безвідповідальне шарлатанство, „апріорною“ фальсифікацією, то як *ultima ratio*, вже цілком не прикриваючись, Адлер висовує такий аргумент для того, щоб довести, що Маркс і Енгельс не були ніколи матеріялістами, хоч і так себе називали. Адлер вважає, що це не важно, як вони себе називали „бо для змісту якого-небудь вчення, як такого, не є вирішальним в якому особливому історично-рефлектованому світлі воно мусило являтися для його творців“²⁾, і тому „це не важно як розумів Маркс сам свою філософічну точку погляду, а тільки яке місце його думання займає в комплексі філософської праці взагалі“³⁾. Ну, таку „вчену“ аргументацію не можна назвати інакше, як тільки вульгарною, цинічною фальсифікацією. Неважно мов, як себе розумів і називав Маркс, а важно те, як його „зрозуміє“ Адлер! І справді, в даному разі глибоко правдивий той філософ, що сказав: „глупість людська є безмежна“. Справа тут ускладнюється тільки ще тим, що це є свідомо фальсифікація, яка мабуть наділена всім австро-марксистській школі „соціялістичним“ кантівсько-адлерівським богом як природня властивість апріорі. Раз цей бог, якому Адлер *credo, quia absurdum*⁴⁾ повелів шахрувати марксизм, то Адлер з піетичним захопленням, не звертаючи ніякої уваги навіть на сякі-такі форми хоч би зовнішньої пристойности ученого, безупинно шахрує далі. Що ж тоді нового в тому, наприклад, що Адлер каже, що спільність, співзвучність Маркса й Маха полягає якраз в їхній спільній боротьбі проти онтологічного матеріялізму, або знов твердження про те, що не Маркс — Енгельс являються наслідниками Фюрбаха, а тільки: Авенаріус, Мах і навіть Оствальд. Або, що для мозгових сальтомортальних спосібностей Макса Адлера значить такий гокус-покус, я, наприклад, твердження, що „в одному місці чудним способом Маркс передвгадує (*sic!*) многозначне вчення Авенаріуса про інтродекцію“⁵⁾. Таких цвіточків плодотворної продукції інтелектуального звироднення австро-марксизму можна тисячами збирати на його брудному літературному смітнику. Адлер, для якого не існують ні закони рації, ні логіки, а який творить в трансі містерійного надхнення соціялістичним кантівським духом, може ще не такі трюки виробляти. Глибоку рацію мав Ленін, коли в своїх філософічних замітках (XII збірник) ідентифікує поняття еклектика й мерзотника (пошляк) у філософії, і справді Адлер клясичний екземпляр цієї породи.

1) Max Adler: „Marxistische Probleme“, ст. 270.

2) Max Adler: „Marx als Denker“, ст. 141.

3) Там же ст. 154. Підкреслення наше — П. Д.

4) „Вірю так, як не розумію“.

5) Max Adler: „Marx als Denker“, ст. 163.

Чому з такою ненавистю філістра говорить Адлер про матеріалізм у марксизмі? Спроби Адлера відірвати філософський матеріалізм від марксизму мають під собою глибоке практично - політичне значення, а саме: роз'єднавши філософський матеріалізм від марксизму можна тоді марксизм об'єднати зі всякою філософічною системою, тобто, повертаємо до вихідного пункту боротьби Адлера,—проти марксизму як світогляду. А раз можна марксизм об'єднувати з різними філософськими системами, то значить не може бути вже мови про марксизм як цілість, а тільки про різні марксизми. А з цієї ступеньки вже недалеко до марксизму „різних країн“ Реннера. Це ще раз доводить, що філософія Адлера є філософське оформлення австро-марксизму як цілої системи. Отже, Адлер з одного боку оформляє філософське „Stimmzettel socialismus“ Бауера, а з другого боку, „марксизм різних країн“ Реннера. Треба бути справедливим і нічого не скриваючи сказати, що Макс Адлер обох їх оформляє з однакою силою переконання та аргументації.

Адлер не залишає філософський матеріалізм в спокою тільки на тому, що заперечує матеріалізм у вченню Маркса й Енгельса. Ні, він пробує дати ще й загальну філософську критику матеріалізму взагалі. Щож таке, за Адлером, матеріалізм взагалі?

Для Адлера матеріалізм це є перш за все тільки — „метафізика“, „яка ставить питання про суть речей і на нього відповідає, що все є матеріал“¹⁾. Добре, але ж при чім тут „метафізика“? Ясно, тому що на його думку метафізика є догматична онтологія, що не витримала критики чистого розуму, а через те взагалі це не є ніяка філософія. Тому то для нього матеріалізм тільки — наївний реалізм, примітивізм, натуралізм. В Адлеровій термінології слово натуралізм повинно означати — матеріалізм. Взагалі у Адлера основна суть боротьби проти філософського матеріалізму, полягає в намаганню звести філософський матеріалізм до вульгарного, механічного матеріалізму, поза яким взагалі не може бути ніякого матеріалізму. Звівши (так принаймні Адлерові здається, який взагалі у своїй „убійчій“ критиці марксизму бере „бажане за дійсне“) виходячи мабуть зі заложення, що „der Wunsch ist der Vater des Gedankens“ („бажання є батько думки) філософський матеріалізм до механічного, Адлер виставляє себе навіть оборонцем ідей Маркса, який, мовляв, теж боровся проти матеріалізму. І цитуючи місця Маркса, звернуті проти механічного матеріалізму XVIII та XIX віків, Адлер узагальнює їх на матеріалізм взагалі, навіть на діалектичний матеріалізм самого Маркса. Адлер з особливою любов'ю й ніжністю вип'ячує, як своєрідну символічну синтезу матеріалізму взагалі, вчення Бюхнера, Фохта та Молешота. „Силу й матерію“ Бюхнера Адлер проклямує євангелієм матеріалізму взагалі. Звівши філософський матеріалізм до матеріалізму Бюхнера Адлерові дуже легко, навіть цитатами Маркса, розбивати матеріалізм взагалі. Але ж всі ці комбінації шиті настільки слабкими нитками, що вони розлазяться при першому повороті. За найвищий доказ нестійкості тверджень матеріалізму Адлер, як і всі ідеалістичні критики дотепер, бере думку вульгарного, механістичного матеріалізму про це, що думання є продукт матерії так же само, як печінка виділяє жовч. І з піною в устах доводить, що ніби це не є ніяка філософія, ніякий світогляд, а тому — матеріалізм взагалі не годиться. Адлер в даному разі зовсім промовчує вислови в цій справі клясиків марксизму. Плеханов, наприклад, у передмові до „Л. Фюєрбаха“ Енгельса чітко з цього приводу заявив: „Ніхто з матеріалістів, що залишили помітний слід в історії філософської думки не „зводив“ свідомості до руху та не вияснював одного другим“, або знову Ленін дослівно каже: „Від вульгарних матеріалістів Фохта, Бюхнера та Молешота Енгельс відмежовується, між іншим, власне й

¹⁾ Max Adler: „Kant und Marxismus“, ст. 167.

тому, що вони збивались на ту точку погляду нібито мозок виділяє думку так само, як печінка виділяє жовч“¹⁾). Звичайно, Ленін, про якого, мовляв, „у філософському розумінні і згадувати не треба“, для Адлера не авторитет, але в даному разі слова Леніна мусили б мати значення, поскільки Ленін належить, на думку Адлера, до „найвульгарніших матеріялістів“ і все ж таки навіть цей „найвульгарніший матеріяліст“ робить за Енгельсом розмежування між філософським матеріялізмом та вульгарним матеріялізмом ХІХ віку. Таких прикладів чіткого розмежування можна найти чимало. Але для Адлера вони не мають ніякого значення, поскільки він взагалі виходить з „апріорної“ настанови розбити філософський матеріялізм. „Звівши“ всю суть філософського матеріялізму до механічного матеріялізму ХVІІІ та вульгарного ХІХ сторіч, Адлер з міною великодушного переможця ласкаво „тратує“ матеріялізм взагалі. Ну й справді, чи можна там серйозно брати примітивізм позитивістичного натуралізму? Ніхто, навіть природознавство, яке так довго являлось базою для матеріялізму, і те, мов, відмежовується від матеріялізму. „Але природознавство та матеріялізм, хоч як тісно вони історично не зв'язані, логічно не тільки не мають спільного одно з другим, але й так гостро вони різняться, що якраз сучасне природознавство стало найзапеклішим ворогом матеріялізму, що тупо висліджує свою матерію, що стає дедалі більше незрозумілою, та переконливо розкрило його метафізичний характер“²⁾). Їдка форма повинна заступити порожнечу змісту, бо й справді з чим кидається Адлер у бій проти матерії вселенної? Запасшись вивітрилими старими кантівськими категоріями та підлатавши їх ненауковими містично-махістськими елементами сучасних деяких реакційних течій в природознавстві, Адлер „розбиває“ матерію.

Матерії нема, власне кажучи, нема ніякої дійсности, нема нічого взагалі поза сферою людського досвіду. „В дійсності світ не є для нас твором якоїсь зовнішньої сили, в якій ми зі своїм думанням находимо собі тільки місце, а навпаки, він (світ) є постійним творенням нашого самого думання. Він не створений за один раз якимось містичним надлюдським актом, а тільки він ще твориться завжди наново в кожному новому відношенні думання, що свій досвідний зміст в цілком новому обсязі ставить перед свідомість вдумливого спостереження“³⁾). Дійсність це тільки „характер судження“ „якість думання“⁴⁾). „Дійсність не є якесь речеве означення, а тільки безсуперечний зв'язок індивідуального досвіду в поняттю досвіду взагалі“⁵⁾). Без розуму, досвіду людини не може бути і нема ніякої об'єктивної дійсности. І це на думку Адлера цілком зрозуміло, „бо нема нічого іншого, крім віри, що свідчило б про дійсність цього світу, як також не можна навести доказу, як ми мусили б його вивчити, хоч посередньо, навіть через досвід. Містична, точніше не визначена реальність, яку ми до того всього тільки односторонньо й недосконало охоплюємо, існування якої ми мусимо прийняти та ще й тільки на слово матеріялістів, коротше, містика й віра — це є завершення“⁶⁾). Визнання отже, існування об'єктивного світу незалежно від людини це, по Адлеру, „містика й віра“. Адлер нараз ні з цього, ні з того стає таким завзятим раціоналістом і взагалі анти-віри, що настає сумнів, а може вся його релігія, віра, бог це тільки лихі вигадки його ворогів — матеріялістів? Ні, це правда, об'єктивна дійсність, що випирає з кожної сторінки його праці. А те, що він виступає проти віри в об'єктивну дійсність природи, то це тільки ще раз

1) Ленін — т. X, ст. 32.

2) M. Adler: „Kausalität und Teleologie im Streite um die Wissenschaft“, ст. 105. P. K. видання 1904.

3) Max Adler: „Marx als Denker“, ст. 9.

4) Max Adler: „Das Sociologische in Kants Erkenntniskritik“, ст. 96.

5) Там же, ст. 97.

6) Там же, ст. 142.

підкреслює, випуклює всю фальсифікаторську еклектичність його філософії. Спорити з ним, доводити? Зайве! Бо хіба можна серйозно брати „філософію“ людини, яка більше вірить в химери містерії одиниці, що десь там дримають „в безодні незрозумілостей буття“, ніж в дійсність тієї природи, яка носить його на собі?

Адлер пробує навіть, надхнений кантівсько-махівським богом, кпити собі: „Але ж бо думка про дійсність незалежну від нашого пізнання являється правдивою глупістю (Ungedanke)¹⁾. Така дійсність, гострить Адлер, ще добра для здорового розуму „якщо він тільки здоров“, але вона трощить „негайно всякий зміст, як тільки починається спроба серйозного підходу“²⁾. Другими словами, Адлер просто дивується як можна бути таким диваком (а їх же так багато в історії розвитку людської думки, власне найкращі уми людської культури! — П. Д.), щоб вірити в об'єктивно існуючу матерію. В зв'язку зі запереченням об'єктивно існуючої матерії Адлер звичайно заперечує й вчення про рух і побудову матерії. Для нього „поняття про молекулярні й етерні рухи, через які виключно „рух“ може стати основою всіх явищ, все ж таки є тільки способи нашого думання“³⁾. Тому він очевидно й проти атомістики. І він вихваляє якраз Маха, цього славетнього „ворога метафізики й спекуляції“ (??) за те якраз, що він в „найнемилосердніший спосіб розторощив атомістиків“⁴⁾.

Щоби остаточно розбити філософський матеріалізм, Адлерові ще залишилися деякі поодинокі категорії, з якими він з такою самою легкістю й цинічністю розправляється, як і з усім марксизмом. Об'єктивна причиновість? Але ж бо Кант і Мах давно це питання вирішили, нервується Адлер. „Внутрішня закономірність стає всюди за зовнішню причиновість“⁵⁾. „Людська причиновість являється тому не тільки, як це Шопенгауер показав дуже гарно, мотивацією, що відбувається через пізнання, але також і через ідеї, цебто через цінування“⁶⁾. „Споглядання й причиновість є тільки форми нашого досвіду“⁷⁾. Адлер відкидає об'єктивну причиновість і закономірність і на махівський лад проклямує її як внутрішню частину світа одиниці. Зовнішня причиновість належить тільки до обсягу можливостей.

Адлер відкидає об'єктивний рух матерії та об'єктивну її причинову закономірність. В основу всього він ставить тільки людський досвід. На його думку наука й засудила (?) матеріалізм тільки тому, що він „як світорозуміння ставить метафізичне питання про суть речей та вірить, що найшов його розв'язку в тому, що підмітив першу причину в рухливій матерії. Наука ж вивчає закони та взаємну залежність явищ, що даються нам в досвіді, що завжди мусить бути її суттю“⁸⁾. Силу своєї аргументації та доводів Адлер бачить в тому, що він попросту без усяких церемоній ідентифікує сучасну науку, сучасне природознавство з махізмом, і тому в нього виходить, що сучасна наука проти матеріалізму, проти причинової закономірності, проти об'єктивного руху матерії й т. д. Для Адлера нічого не значить свідчення таких славних учених фізиків, світил сучасної науки, як Планк, Резерфорд, Міллекен та інші. Що більше, навіть Гельмгольц, який дуже схильний до філософії Канта, не може заперечити об'єктивності закономірності. Але ж бо навіть сам Кант у своїй „Всезагальній природній історії і теорії неба“ коли саме працював над „чистою“, так би мовити, наукою, не міг не працювати в згоді

1) Там же, ст. 90.

2) Там же, ст. 91.

3) Мах Adler: „Marxistische Probleme“, ст. 86.

4) Мах Adler: „Das Sociologische in Kants Erkenntniskritik“, ст. 190.

5) Мах Adler; „Marxistische Probleme“, ст. 13.

6) Там же.

7) Там же ст. 53.

8) Мах Adler: „Kausalität und Teleologie im Streite um die Wissenschaft“, ст. 112.

з матеріалізмом, а всупереч зі своїм апіоризмом та агностицизмом. І це ясно, поскільки не може бути ніякої справдішньої науки про дійсність, яка б не виходила з матеріалістичних принципів, бо якраз така вже сама дійсність.

Що може мати спільного марксизм з тим кантівсько-махістським трупізмом, чи то пак — вченням Адлера, про заперечення об'єктивної дійсності та її закономірності? Абсолютно нічого! Про це прекрасно знає й сам Адлер і тільки бажання свідомої фальсифікації прає Адлера на цей шлях. Хіба Адлер не знає тих прекрасних місць з листування ще молодого Маркса до свого батька, де він вже тоді (цебто 1837 р.) заявляє, що німецький ідеалізм Канта — Фіхте його не задовольняє. Вже тоді Маркс шукає „живого“. Він хоче вийти зі світу думання до об'єкту самого, „щоб підслухати його розвиток“. Маркс в конкретній „дійсності“ хоче шукати ідей і т. п. А численні докази з пізніших вже часів змушної творчості Маркса? Та це все обминає Адлер, бо, як він сам говорить, йому не важно, що Маркс сам міг думати про свою філософію, а як її потрібно Адлеру розуміти. Добре, але ж бо, при чім тут марксизм?

На закінчення цього розділу нам ще коротко треба розібрати, як інтерпретує Адлер питання про відношення між матеріальним та ідейним, а також деякі загальні його розуміння, що торкаються матеріалістичного розуміння історії. Матеріального у філософичному розумінні, на думку Адлера, нема. Для нього матеріальне — це тільки певний рід психічного. З висоти цієї позиції „в два счета“ розв'язує питання, що являється одним з основних водорозділів на протязі всієї історії філософії. Для нього, власне кажучи, немає ніякої проблеми відношення матеріального та ідейного. „Залежність ідейного від матеріального не становить тепер більше ніякої трудности, поскільки тут ходить тільки про залежність одного роду психічного від другого“¹⁾). На його думку, матеріальне в розумінні Маркса є теж психічне, поскільки воно є людське. „Але матеріальне, про яке говорить матеріалістичне розуміння історії, відноситься якраз і виключно до таких життєвих стосунків, а власне до господарських стосунків, у яких перебувають взаїмно люди отже, до чогось, чого в матеріальній природі абсолютно немає; коротко, те матеріальне не є більш ніщо речове, а тільки щось людське, а як таке конче щось духовне“²⁾). „Економічні стосунки — каже далі Адлер — являють собою тільки вільність руху ідейного. Те, що в них є можливе, що взагалі їх так оформляє, що перемагає їхні суперечності, небезпечні для розгортання соціального життя, та що досягаються нові вищі ступені життя, це все є виключно ціленаправлена й цілесвідома формальна закономірність через це соціально-розвинутої психічної природи людини“³⁾).

Адлер отже, ніяк не може зрозуміти, як це так, що духовне може бути властивістю матерії, як про це учить марксизм. Для нього „це пусте слово, якому бракує всякого поняття“. І тому пояснювання життя матеріальними, економічними умовами Адлер називає прямо „Schlag ins Wasser“⁴⁾), цебто „ударом по воді“. Навіть не може існувати по суті такої проблеми. Виставлювання такого питання є тільки „Scheinproblem“ цебто „гадана проблема“. Неправдива тому є думка марксизму, що „буття визначає свідомість“. В Адлера, навпаки: „свідомість визначає буття“. Для нього навіть уявляти собі який-небудь вплив матеріальних умовин на історичні, цебто психічні, процеси, ніяк не можна⁵⁾). Під цим кутом зору проходить і вся адлерівська критика історичного матеріалізму. Насамперед, треба відмітити, що, власне

1) Max Adler: „Marxistische Probleme“ ст. 5.,

2) Там же, ст. 4.

3) Там же, ст. 15.

4) Там же, ст. 17.

5) Там же, ст. 3.

кажучи, Адлер навіть не любить користуватися таким терміном, як „так званий“ історичний матеріалізм для визначення марксистського вчення про суспільство. І то тільки тому, що термін „історичний матеріалізм“ надто якось близький до загально філософського матеріалізму. Читаючи такі „учені“ тонкощі адлерівської філософії, виникає мимохідь питання: на яких все таки наївних та неписьменних читачів мусить розраховувати Адлер, коли отаку свою продукцію підносить як „марксизм“.

Помилково було б думати, що Адлер може відкидає тільки форми, а зміст в соціології приймає марксистський. Це на перший погляд повинно так здаватися, тим більше, що вся принципіяльна настанова Адлера зводиться до розуміння марксизму тільки як соціального вчення. Але це тільки було б наївною помилкою, бо в дійсності і в галузі матеріалістичного розуміння історії Адлер зводить марксизм до кантіанства. Поперше, вже дуже „цікаве“ саме його розуміння матеріалістичного трактування історії взагалі. На його думку: „матеріалістичне розуміння історії в звичайному розумінню цього слова є засіб пізнання, (оскільки воно хоче причинового пізнання) так само для філософів-ідеалістів, як і для матеріалістів“¹⁾. Таким чином, під історичним матеріалізмом Адлер хоче об'єднати як ідеалістів, так матеріалістів. Це на словах, а в дійсності (абстрагуючись від того, що це чиста фантазія), оскільки він же матеріалістів не визнає, значить все поле залишається вільним виключно для ідеалістів. Історія науки знає різні еклектичні монструми, але „історичний матеріаліст-ідеаліст“ (і до того такий тип думання на думку Адлера повинен відбивати справжню суть марксового вчення про суспільство!), це справді якийсь таки музейний дивогляд, на який може здобутися тільки австро-марксизм. Не дивно, що Адлер доходить нарешті до того твердження, що власне марксизм, як соціологія, є свого роду тільки нова форма вислову попередніх ідеалістичних філософських шкіл взагалі, цебто по суті знову таки означає: марксизм-ідеалізм contra матеріалізм²⁾. Зайвим в даному місці підкреслювати, що таке адлерівське так зване „матеріалістичне розуміння історії“ цілком виключає всі ті так спеціальні, але кровновластиві й органічно неспосібні до еклектичного забарвлення, категорії історичного матеріалізму, що їх розробили Маркс-Енгельс. Але Адлер цим не турбується, свідомо їх виключає й свідомо на їх місце впроваджує кантівські категорії. Життя суспільства, як і одиниці, Адлер ділить на природню частину й соціальну. Це правильно, але глибоко неправильне, антимарксистське є ідентифікувати поняття соціальний та духовний, що власне й робить Адлер і що являється основним вихідним пунктом всієї його, з дозволу сказавши, соціології. Він знає у життю суспільства тільки духовну сторону життя. З логічною послідовністю, забарвленою ненавистю міщанина-філістера до матеріалізму, Адлер і зі сфери соціології виганяє матеріалізм. Для нього й тут страшне слово „матеріальне“. Правда, по суті кажучи, він у своїй чисто ідеалістичній комбінації не знав би що й робити з „матеріальною стороною“ життя людського суспільства. Тому для нього й „економічне не є жодною речевою потенцією“. „Економічне є те ж саме духовне, що діє в історії“³⁾. В економічному Адлер

1) Max Adler: „Das Sociologische in Kants Erkenntnisskritik“, ст. 15.

2) Таке ставлення до матеріалізму не є нарешті винятковою властивістю Макса Адлера. Політики Фрідріх Адлер та Бауер теж не від того, щоб час від часу не задати матеріалізові „смертного удару“ (?). Для Бауера, наприклад, „матеріалізм є послідовною філософією системи вільної конкуренції, в ньому вичерпується все знання механістичного розуміння природи, що творить світ по образу капіталізму й заперечує всякий компроміс зі старими розуміннями, взятими з февдальних часів“. Тому, мов, для соціалізму матеріалізм вже не годиться. Соціалізм може будуватись тільки на ідеалістичній філософії.

Збірник „Der lebendige Marxismus“ стаття Otto Bauer: „Das Weltbild des Kapitalismus“ ст. 431.

3) Max Adler: „Marxistische Probleme“, ст. 16.

бачить тільки вираз волі та способности. Виходячи з цього, для Адлера по-слідовно „розподіл історичного процесу на речевий, матеріальний та ідейний фактор є цілком некритичний“¹⁾). Таким чином, Адлер все суспільне людське життя в його соціальної стороні зводить до виключно „психічного“, „духовного“. В розумінні „матеріального“ Адлер стоїть на вульгарно-механістичних принципах. Для нього матеріальним є тільки те, що можна схопити в поняттях простору, часу і числа, а поскільки економічні взаємини, так би мовити, виходять поза поняття простору, часу й числа, цебто вони є ширші поняття, то тому, мов, економічні виробничі, господарчі відношення у адлерівській мудрості являються теж тільки „психічним“, „духовним“. На ділі це рівняється зведенню суспільного життя до чогось спіритуалістично-матеріального. Свою фальсифікаторську віртуозність в даному разі Адлер оправдує тим, що він ніби таким чином хоче рятувати монізм марксизму. Матеріалістичне розуміння історії схоплює історичний процес не дуалістично, а моністично, із закономірності соціального життя, яка може бути тільки одною і єдиною — психічною“²⁾). Таким чином і класова боротьба в адлерівській інтерпретації це не суспільний конфлікт на базі економічно-політичних інтересів суспільних класів, а тільки форма вияву соціальної свідомості, яка, як ми вже чули, є апріорна, а тому не обумовлюється законами реального суспільного політично-господарського життя. „Як економічне усупільнення, — каже Адлер, — є лише історичним висловом трансцендентально-суспільної способности свідомості, так і класова боротьба є тільки висловом формальної закономірності волі“³⁾). Як видно з попереднього розділу, Адлер проклямує існування надіндивідуальної свідомості, яка в своїй основі веде до гармонії, цебто в суспільному життю до соціалізму. І от класова боротьба це є тільки боротьба між людьми, власне між індивідуальними свідомостями, за принципи цієї надіндивідуальної свідомості, власне соціалізму. Що скорше та більше людей охопить ця надіндивідуальна свідомість, тобто соціалістична релігія, чи то власне цей кантівський соціалістичний бог, то швидше й прийде соціалізм, цебто гармонія, цебто стан без ніяких соціальних суперечностей. Процес людського розвитку йде по лінії охопту щораз більших і ширших кіл суспільства ідеями соціалістичної релігії. Соціалізм реально буде аж тоді, як фабриканти й банкіри переконуються в правдивості й потребності соціалістичного суспільства, цебто гармонії. Як не дивно, але Адлер говорить це все цілком серйозно. Так то з „великої любові“ до соціалізму та робітничої класи соціально-фашист Адлер каструє революційну теорію Маркса-Енгельса.

Але дійсність інша. Не може бути ніякого матеріалістичного розуміння історії без правдивого розуміння й сприймання матеріалізму — це до смішного гіпертрофоване тухле кантіянство. Підсумки: Адлер — ідеаліст-містик.

IV

АВСТРО-МАРКСИЗМ І ВЧЕННЯ ПРО ДІАЛЕКТИКУ

Сам Адлер не може заперечити, що діалектика „не є щось побічне, що витікало тільки з історичного розвитку Маркса-Енгельса, ані якийсь тільки додаток до їхньої науки, а навпаки, — це щось таке, що належить до суттєвих основних елементів цієї науки“⁴⁾). Здавалося б на перший погляд, що принаймні хоч діалектику Адлер великодушно залишає марксизмові. Але так

¹⁾ Max Adler: „Marxistische Probleme“, ст. 16. Не треба забувати, що завжди поняття „некритичний“ на термінології Адлера, означає: „не кантівський“ і навпаки, „критичний“ — кантівський — П. Д.

²⁾ Там же — підкреслення наше — П. Д.

³⁾ Max Adler: „Kant und Marxismus“, ст. 187.

⁴⁾ Max Adler: „Marxistische Probleme“, ст. 76.

думати було б архинаївно, бо зразу ж видно, що це тільки фальсифікаторський засіб австромарксизму. Другими словами, як і в інших питаннях Адлер виходить тут з формального визнання, щоб легше розбивати, ревізувати марксизм по суті. Діалектика надто щільно, як і матеріалізм, зв'язана з марксизмом, щоб просто викинути її. Як історично відомо, всякий ревізіонізм починав свою ренегатську роботу з боротьби проти революційної діалектики Маркса. Вороги марксизму весь свій вогонь направляють проти діалектики, розуміючи прекрасно, що тут саме б'ється життєвий пульс марксизму. Марксизм без діалектики перестає бути революційним. Звідціль то вся ненависть ворогів до діалектики. Адлер це прекрасно урахує й тому до цієї проблеми підходить обережніше, з більшою гелертерською хитрістю, ніж до других питань марксизму. Тому Адлер, звичайно (як це видно з вищенаведеної цитати), нібито визнає діалектику, а тільки бунтується проти думки Плеханова, що „в основі нашої діалектики лежить матеріалістичне розуміння природи. Вона спирається й падає з ним“¹⁾. Для чого мов така дилема? І знов спустив Адлер кантівського бога на гуляння по марксизмові. Мовляв, звичайно марксизм без діалектики неможливий, діалектику треба заховати, але тільки не таку, яку застосовували й розуміли Маркс і Енгельс, а лише (щоб коротко сказати) кантівську діалектику. Діалектика є рідна, а саме — є діалектика думання, цебто метода, і є діалектика буття, цебто метафізика. І от марксизм може прийняти діалектику як тільки „спосіб думання“ і в ніякому разі не може прийняти діалектику як „метафізику“²⁾. І от власне на нещастя марксизму, — думає Адлер, — Маркс і Енгельс працювали над діалектикою буття, цебто метафізикою. Тому, розглядаючи це питання. Адлер робить прецікаву настанову, а саме: „Забудемо (sic!!) недостатність теоретично-пізнавального фундаменту діалектики Енгельса“³⁾ і взагалі ніби не треба забувати, що Енгельс в теоретично-пізнавальному відношенні являється наївним реалістом і, як такий, він був переконаний, що діалектика є найточніший відбиток „дійсності“ явищ природи“⁴⁾. Вину за це, що Енгельс залишився „наївним реалістом“ в розумінні діалектики, Адлер складає на Гегеля, який взагалі накоїв багато лиха і якого діалектика теж „метафізична“, бо в противенство до кантівської вона хоче увести в пізнання самих речей“⁵⁾. І, нарешті, історична заслуга Гегеля лежить не в сфері розробки діалектики, а тільки в теорії розвитку „абсолютного духу“. Адлер йде хоч і битим, але архіпримітивним ревізіоністичним шляхом, протиставлення Маркса Енгельсові. Для Адлера Енгельс тільки „містик“. „Містика“ Енгельса, на думку Адлера, полягає в тому, що Енгельс визнавав об'єктивну діалектику.

Перш за все Адлер намагається „розбити“ діалектичне вчення Енгельса й це цілком зрозуміло. У Енгельса так чітко й недвозначно сказано про діалектику буття, що як не крути, а мимо не пройдеш. Тому Адлер намагається „рятувати“ Енгельса з полону метафізики. Правда. Адлер дуже скромний, на його думку, заслуга „рятування“ Енгельса належить Марксові, а я, Адлер, вже тільки продовжую роботу Маркса. Особливо ненавидить Адлер Енгельса за його „абсолютизацію речення, що думання визначається буттям, а не навпаки“⁶⁾. На думку Адлера, це наскрізь некритичний, містичний погляд, який не має нічого спільного з марксизмом. І тому Адлер зауважує Плеханову, що взагалі на Енгельса нема рації посилатись. „Плеханов намагається довести, що це є якраз діалектичні властивості буття,

1) Max Adler. „Marxistische Probleme“, ст. 76.

2) Там же, ст. 77.

3) Макс Адлер: „Энгельс как мыслитель“, ст. 86.

4) Там же, ст. 85.

5) Max Adler. „Marxistische Probleme“, ст. 20.

6) Там же ст. 82.

що несуть в собі діалектичне думання. Ми знаємо, що при цьому він міг посылатися на Енгельса, але ж таке посилання для всякої наукової роботи, яка шукає тільки речевих, а не особистих зв'язків, цілком природно, ще нічого не доказує. Бо коли ми захочемо Denkbegriffe, цебто поняття думання, марксизму тільки так використовувати, як вони правильно написані в творах Маркса та Енгельса, або як вони здавалися особистому укладу думки їх творців, то нам можуть цілком правильно закинути, що ми ведемо чисто філологічну роботу¹⁾. Значить, на думку Адлера, взагалі при розробці марксизму у Енгельса нічого шукати „речевих доказів“, їх бо там немає, а коли ж хтось такий упертий, як Плеханів, це інакше доводить, то (Адлер просто заявляє) це нарешті не має для марксизму значення, як про дане питання думали й писали Маркс та Енгельс. Читаючи такі тонкощі інтелектуальної продукції Адлера, тільки дивуєшся, й мимоволі виникає питання, чи це просто неписьменна безтурботність, чи обивательська науково-політична наївність, чи може ще щось гірше. Як би там не було, а факт безперечний, що в даному разі ми маємо до діла з ревізіоністичною безшабашністю та негідною роботою одвертого фальсифікатора, який фальсифікацію марксизму зробив „достойним“ призначенням свого життя.

Відкинувши праці Енгельса, як неречеву аргументацію, Адлер береться за критику самої діалектики буття. З Марксом мов у даному питанні легше покінчити, ніж з Енгельсом. На думку Адлера, як ми це вже вище згадували, не може бути ніякої діалектики буття, а через те саме не може бути й ніякої мови про діалектику „як теорію пізнання“ та, нарешті, марксизм ніколи й не ставив питання про теорію пізнання. В зв'язку з тим твердженням Адлер робить великодушну міну й береться наділити марксизм кантівською теорією пізнання. А раз уже кантіянство має і в даному разі ушляхетнювати марксизм, так тоді треба кантівську діалектику прийняти без зауважень. А це знов виходить те саме: діалектика добра як метода думання, але ж немає ніякої діалектики буття. Адлер таким чином відриває думання від буття й наділює думання якоюсь містичною самостійністю. Ставши на таку точку погляду, Адлер звичайно не визнає й принципу протилежності. Протилежність існує тільки в нашому думанні, а не в об'єктивній дійсності. Суперечність лежить „не в речі самій, а тільки в цілком протилежному ставленню до неї“²⁾. Протилежність не є рівночасна, а тільки в думанню її рівночасно зважують³⁾. Для нього тому проблема ставання може бути тільки або безпереривністю, або переривністю, і ні в якому разі переривною поступінністю. Для нього взагалі прийняття „якоїсь“ протилежності в буттю—просто якась глупість⁴⁾. Суперечність властива тільки свідомості людини, а не об'єктивній дійсності. Адлер обмежує таким чином марксизм тільки виключно принципами формальної логіки, принципом тотожності. Коли ж він і визнає до певної міри принцип діалектичного думання, то не в розумінні підпорядкування законів формальної логіки діалектиці, а, навпаки, він вважає, що „немає якраз ніякого відношення підпорядкування між логікою й діалектикою, взагалі між ними нема ніякого відношення—ні гармонії, ні противенства, бо вони є лише два способи думання, які можна об'єднати тільки в думаючій голові“⁵⁾. При такій концепції Адлер, звичайно не знає об'єктивного руху природи, дійсності. Для нього „рух є річчю споглядання й тому його не можна ніколи вияснити чи вичерпати ні словами, ні поняттями“⁶⁾. Ідучи слідом Канта, Адлер в русі бачить тільки чуттєву сторону

1) „Max Adler. „Marxistische Probleme“, ст. 85.

2) Там же, ст. 92.

3) Там же, ст. 102.

4) Там же, ст. 101.

5) Там же, ст. 99.

6) Там же, ст. 87.

людського пізнання. Рух неначе зв'язує апіорні поняття простору й часу. Якщо повірити Адлерові на його австро-марксистське слово, то тоді не тільки нема об'єктивного руху, але так само нема ні простору, ні часу. Тому, звичайно, не може бути й мови про якусь суперечність в русі. Така суперечність є тільки результат „закаламученого думання“¹⁾.

Намагаючись вигнати об'єктивну діалектику з марксизму, Адлер сходиться на рейки пустої софістики, але що більше, Адлер в такий спосіб свою філософію зводить до чистого соліпсизму. Соліпсизм в даному разі витікає з неминучістю як результат розриву між свідомістю й буттям. Тут то Адлер навіть перескочив самого Канта, який все таки об'єктивний світ визнавав. У всякому разі тут Адлер незамасковано, одверто, без мімікрії виявляє себе суб'єктивним ідеалістом, для якого світ існує тільки в його свідомості. Все виходить зі свідомості людини. Навіть саме поняття розвитку є по суті теж тільки результат думання людини. „Поняття розвитку, яке стало зачіпним пунктом всієї наукової роботи в марксизмі“, є теж „поняття, яке можна охопити тільки визначенням думання“²⁾. А тому і „генетичне розуміння природи та історії є тільки перенесення діалектичної природи думання на об'єкти самого думання“³⁾. З цього ясно стає, що хоч Адлер і визнає діалектику, то виключно зв'язує її з людиною, цебто коли немає свідомості, нема процесу думання людини, то нема й діалектики як такої. „Бо якби так не ставитись до пізнавально-критичного питання про відношення думання і буття, то завжди навіть на ґрунті чисто позитивного розглядання поняття, суперечність означає тільки чисте відношення думання (Denkverhältnis), іменно неможливість думати — рівночасно себе взаємно виключаючі погляди“⁴⁾. Але ж бо Адлер „соціаліст“, ще й до того навіть „теж марксист“ і він прекрасно розуміє, що гріш ціна тому липовому „марксистові“, який попробує доводити, що, наприклад, суперечність між фабрикантами та робітниками це суперечність не самого буття, а тільки нашого думання, тому він, щоб викрутитися з цього неприємного закута своєї філософії, робить ласкаво виняток і, називаючи діалектику буття в цілому метафізикою, заявляє: „Суперечність, яка, наприклад, опановує соціальне життя і про яку власне й головню думають, коли говорять про реальну діалектику в марксизмі, не має нічого більше спільного з питанням про природу буття, а тільки констатує наявність суперечності між особистими інтересами одиниці й соціальними формами, в які її загнано. Діалектика в такому розумінню є тому куском позитивного знання. Їй дали тільки випадково, з чисто історичних мотивів, помилкову назву діалектики й тому краще було б називати її антагонізмом“⁵⁾. Опортуністична природа австро-марксиста вишукує (правда, надто примітивними, чисто геллертерськими засобами (навіть інші терміни, щоб тільки, ослабити ясність, чіткість і повнокровну клясову життєвість поняття „соціальна суперечність“.

Відкидаючи діалектику, Адлер, звичайно, не може ніяк зрозуміти й діалектичних законів розвитку. Треба, між іншим, відмітити, що хоч Адлер так легко розправляє з Плехановим, як представником „метафізики“, то все таки він закони діалектичного матеріалізму знає тільки з праць Плеханова й не більше. Крім трьох перших законів, цебто перехід кількості в якість, проникнення протилежностей і закон заперечення заперечення, Адлер більш нічого не знає. І ці закони для нього це *tabula rasa*. Для нього закон переходу кількості в якість є тільки „відламок фетишизму великих чисел“⁶⁾.

1) Max Adler. „Marxistische Probleme“, ст. 87,

2) Там же, ст. 44

3) Там же, ст. 45

4) Там же, ст. 101

5) Там же ст. 77 — 78

6) Там же, ст. 97

Адлер, що не завдав собі ані трошки праці познайомитися з цим законом, що його так обширно з'ясував Енгельс у своєму Анти-Дюрінгові, говорить всякі небилиці про цей закон, включно до того, що це є простий „процес додавання“. Що більше — на його думку, недостаток цього закону в тому, що він не діє навідворот, цебто не має переходу якості в кількість. Звичайно, для Адлера посиляться на Енгельса, який так виразно це питання розглядає — не аргумент, і тому він так легко фантазує. В даному разі Адлер користується на всі 100% звичаєвим правом еkleктика, плутаника й фальсифікатора й тому без розбору мішає все, що тільки йому в голову прилізе. І тому то він так легко, як німець, каже так собі: „mir nichts, dir nichts“ (мені нічого, тобі нічого), „розбиває“ основні принципи діалектики. Складність закону єдності протилежностей (Адлер не визнає навіть такого терміну, а просто говорить тільки про суперечності) він „розбиває“ за одним почерком пера обивательським резонаном, що людина мов не може рівночасно жити й умирати. Рішати, мов, чи він умер, чи живе, це питання чисто психологічно-практичного, а не фізіологічно-теоретичного порядку. Очевидно, що якраз така обивательська аргументація настільки „сильна й переконлива“, що не треба, мабуть, до неї нічого більше додавати, щоби змогти оцінити всю її інтелектуальну нікчемність. А Адлер тимчасом це все серйозно доводить. Також само і закон заперечення заперечення для нього тільки „психологічні істини“, а в дійсності нема ніякого заперечення заперечення.

Розвиток Адлер розуміє як вундто-спенсерівську еволюційність. Власне кажучи, Адлер відкидає навіть сам принцип еволюційності як природню дійсність. Для нього розвиток, розуміння розвитку визначається думанням людини, а не природною закономірністю. Адлер являється одним з духовних батьків гоніння дарвінізму. Він сприймає найбільше реакційні сторони лямаркізму. „Велика зміна біології, яка тепер з такою глибиною думки переходить з рейок Дарвіна на рейки Лямарка, щораз більше й більше і в галузі природознавства дає пізнати, що поняття розвитку можна зрозуміти не за допомогою механічного в'яснення природи, а лише виключно через означення думки“¹⁾). Як же ідейно близько стоїть по своїй суті розуміння розвитку Адлера до філософії авторів мавп'ячого процесу, який недавно відбувався у Відні, а раніше в Америці? Звичайно, що за такого „глибоко-наукового“ підходу ніяких скачків, ніяких революційних зніманих нема. „Розрізнування між революцією та еволюцією не становить ніякого речевого розходження в поняттю розвитку, ані не виникає з наукового способу розглядання розвитку, а тільки з практичного ставлення до неї. Воно (цебто поняття революції — П. Д.) звертається до волі й хоче розбудити певну свідомість про розвиток²⁾ і не більше. Для нього революція є тільки проблема „історичного цінунання³⁾), цебто знов таки поняття революції Адлер зводить не до суті дійсності, не до господарсько-політичного стану суспільства, а до „психічного стану“ людини. Тут то і лежить закопана дохла собака австро-марксизму. Звідціля черпає свої коріння й адлерівський релігійний соціалізм. Не кантівський бог, а голий страх австро-марксизму перед революцією гонить його на інтелектуальне філістерство, фальсифікацію. Кантівський бог, його соціалістична релігія, це все „вивідне“ („производное“), ціллю якого є практична потреба паралізувати революційний рух пролетаріату. Як усі боги дотепер в людській історії являлись продуктами людини, так само і кантівсько-адлерівський „соціалістичний“ бог теж тільки продукт трусливого ревізіоністичного австро-марксизму.

1) Max Adler. „Marxistische Probleme“, ст. 44.

2) Там же, ст. 57

3) Там же.

Колись праотець ревізіонізму старенький Бернштайн говорив, що діалектика Маркса це капкан, зрадливі місця у марксизмі, що стоять на перешкоді розвитку марксизму. Не будемо тут входити в суть думок Бернштайна (про нього історія давно сказала своє слово), але безперечний факт, що матеріалістична діалектика являється саме тим пробним огнем, не пройшовши якого ніхто не може стати справжнім революційним марксистом. Австро-марксизм спалив якраз свої крила в огні критики діалектичного матеріалізму. Доля Адлера в даному разі нагадує „подвиги“ тих буржуазних та соціально-демократичних теоретиків, які пробували розвалювати моністичну систему марксистської філософії. Бернштайн, Струве, Булгаков, Масарик, Бауер, Форлендер, Адлер і їм же немає кінця,—це ті тарани буржуазного світу, за допомогою яких буржуазія не раз штурмувала мури революційного пролетаріату. Розчарувавшись в науці, яку високо на своєму прапорі підняв революційний пролетаріат, буржуазія та її агенти, сучасна соціально-демократія, поручає себе в опіку богові. Кантівсько-адлерівський бог, розшифровуючи його на суспільно-політичній мові, означає по суті тільки одну зі ставок буржуазії на рятунок перед революцією. Офіційними молителами перед цим богом за рятунок буржуазії являється сучасна соціально-демократія.

Мимоволі при цьому насувається думка — яке ж відношення між кантівсько-адлерівським богом сучасного соціально-фашизму та папою римським з його хрестовим походом? Думаємо, що відношення це дуже близьке й рідне. По суті, проте, кантівсько-адлерівський бог, хоч він і бог, а підпорядкований інтересам папи римського та тих, яких він представляє. Як і вся соціально-демократія, так і її бог „соціалістичної релігії“ з усіма її великими жерцями. Адлером, Кавтським, Форлендером та інш.—це тільки допоміжне знаряддя на службі одного великого бога — тельця, ім'я якого — міжнародній капітал. Сучасна соціально-демократія цю службу ретельно й сумлінно виконує. Про це найкраще свідчить філософія Макса Адлера, яку ми тут розглядали.

Дарма думати, що суттю своєї філософії, цебто, містикою Адлер вже навіть виходить поза рямці соціально-демократії (як це дехто неправильно вважає¹), навпаки, якраз цілковитий відхід навіть вже від самої термінології марксизму, цілковите заперечення матеріалізму та діалектики об'єктивного й безумовний перехід до релігійної містики, еклектична кашка з найгіршого сорту буржуазної ідеалістичної філософії, ось це і становить суть філософії сучасної соціально-демократії. Філософія сучасної соціально-демократії, ідучи за філософськими течіями фашизму, по суті заперечує розумний клясичний ідеалізм, а приймає якраз „дурний ідеалізм“, що послідовно веде до боженки. За такого стану говорити про марксизм, як це робить Адлер, значить загубити всяку міру комічного. І справді, у філософії сучасної соціально-демократії, не зважаючи на всю її бравурність запозичену з лексики фашистської філософії, є чимало елементів трагі-комічного. Це так історія сміється з них.

Суттю ідеології фашизму є антиінтелектуалізм, алогізм, іраціоналізм. Других суттєвих моментів фашизм вже просто по своїй природі мати не може.

¹) Див. И. Луппол: „На два фронта“ Сборник статей, 1930, де дослівно на ст. 137 говориться так: „Круг завершен. Вот до чего в наши дни дошел М. Адлер и вместе с ним те социал-демократы, которые идут по линии неокантианства. Мера неокантианского ревизионизма исполнена. На наших глазах он перестает быть ревизионистом, выходя за пределы марксизма к буржуазному идеализму эпигонов, а вместе с тем и за пределы социал-демократии — в лучшем случае в сферу либерализма“.

Така настанова питання глибоко неправильна тому, що вона поняття „марксизм“ і „соціально-демократія“ ставить на одному рівні й забуває те, що якраз суть то сучасної „соціально-демократії“ полягає у її цілковитому й остаточному виході „за пределы марксизма“. Таким чином, філософія Адлера не є виходом „за пределы социал-демократии“, а, навпаки, є ідеальним відображенням всієї внутрішньої якості, суті сучасної соціально-демократії. Нарешті філософія Адлера не веде зараз до лібералізму, а готує теоретичну базу для соціально-фашизму. П. Д.

Як відомо, наприклад, вожді італійського фашизму розглядають фашизм як „експериментальне підтвердження“ вчення італійського містика Вільфредо Парето, який учив, що „в історії людства переважає принцип антилогічного та ірраціонального“¹⁾). Боротьба проти історичного матеріалізму належить до ударних завдань італійського фашизму. Німецький фашизм за найнебезпечнішого ворога німецької нації вважає марксизм. Так каже один з ідеологів німецького фашизму Гельмут Франке у своїй книжці „Німецький фашизм“²⁾). Вся сучасна німецька буржуазна філософія (й особливо філософія войовничого фашизму) направлена своїм вістрям проти матеріалізму, проти раціоналізму, проти логізму, за містику, за ірраціоналізм, за віру (Кайзерлінг, Шпенглер, Файгінгер і т. д.). Адлер з обуренням може заявити, що ніби австро-марксизму — взагалі, а його філософії — зокрема, це не торкається, поскільки Адлер, хоч і бореться проти марксизму, але бореться за — „соціалізм“. Ну що ж, Гітлер ідейний творець німецького фашизму, „німецький Муссоліні“, як його часто називають, теж у своєму „соціалістичному маніфесті“ заявив: „Ми хочемо чесного й справжнього соціалізму“³⁾). Чим же в даному разі Гітлер мав би бути гірший за Адлера? Нічим! Вони обидва виходять з однакових як соціальних, так і ідейно-філософічних передумов. І тут то полягає якраз отой трагікомізм австро-марксизму, що він у боротьбі проти матеріалізму, проти марксизму взагалі, в боротьбі за „соціалізм“ опинився об'єктивно і суб'єктивно в одних лавах з Гітлером. Але випадкового тут нічого нема. Це явище закономірне. Відкинувши діалектичний матеріалізм та всі його логічні основи, Адлер по суті вибив з-під своєї філософії всяку логічну основу й тому не дивно, що він від імени всієї сучасної соціально-демократії переходить до закликів вірити й вірити просто—на його слово.

Найсильнішим аргументом філософії сучасної соціально-демократії цебто соціально-фашизму, як ми це почули у Адлера, є принцип „здор о в о г о з м и с л у“. Мов, проти визнання об'єктивності матерії протестує „здоровий змисл“. Цей сам принцип „здорового змислу“, як відомо, соціально-демократія переносить і на конкретну політику, застосування якого називає „реальною політикою“ у відміну від „більшовицьких утопій“. Це так, але ж бо не треба забувати, що принцип „здорового змислу“ в історії людського розвитку завжди являвся охоронною грамотою всякої реакції й „мракобесія“. В ім'я „здорового змислу“ церковщина спалила Джордано Бруно на кострі та катувала Галілея й т. п. „Здоровий змисл“ до Коперніка забороняв землі крутитися. Нарешті в ім'я „здорового змислу“ різні Шобери та Цергібелі за допомогою Бауерів, Адлерів та Гільфердінгів розстрілюють робітників. Ще Гегель їдко висміював колись „здоровий змисл“, доказуючи, що це не є ніяка філософія. „Здоровий змисл“,— каже Гегель,— є такий спосіб думання якої небудь епохи, що має в собі всі пересуди даного часу“. І справді, чим бо являється філософія сучасної соціально-демократії, як не хатичною збіркою всіх філософічних пересудів, які людство в процесі боротьби давно вже відкинуло? Чим другим являється так звана реальна політика чи то пак політика „здорового змислу“ сучасного соціально-фашизму, як не політикою захисту історично-суспільних пересудів? Але доля пересудів — це доля відпадків, що тормозять вільний шлях життя і їх, і тих, що їх культивують, історія руками своїх революційних носіїв відкине на смітник як непотрібний баляст на шляху людського розвитку. А з ними і всю філософію австро-марксизму і Адлера зокрема.

1) Герм. Сандомирський: „Теория и практика европейского фашизма“, 1929, стр. 30.

2) Там же, ст. 159.

3) Там же, ст. 171.

Н. МІЛЬГЕВСЬКИЙ

До питання про закони формальної логіки

І. ЗМІСТ ЗАКОНІВ ФОРМАЛЬНОЇ ЛОГІКИ

За закони чи принципи формальної логіки звичайно вважають: закон тотожності, закон суперечності, закон виключеного третього та закон достатньої основи, що стоїть трохи ізольовано від перших трьох. Більшість представників формальної логіки погоджується на тім, що безпосередньо даним законом мислення є закон суперечності, а решта законів суть похідні від нього. Так, Зігварт, Міль та інші гадають, що закон тотожності є лише особливе формулювання закону суперечності. Лотце, Шуппе, Вундт, навпаки, вважають закон тотожності за основний закон, а закон суперечності лише за особливий вираз закону тотожності. Ібервег закон виключно третього вважає лише за вираз закону суперечності й зводить їх до одного закону. Закон достатньої основи взагалі зв'язують з законом тотожності, а дехто зовсім відкидає його (напр. Владиславлев). Розходження залежить від різного формулювання та тлумачення цих законів, а також від способу вживання їх.

Ця досить велика суперечка представників формальної логіки,— який закон вважати за безпосередній, який за похідний,— для нас по суті не має значення. Для нас важливе те, що і закон тотожності, і закон суперечності, а також закон виключеного третього однаково прагнуть до усунення суперечності.

Закон суперечності усуває суперечність безпосередньо, він ніде не припускає суперечності, що видно вже зі звичайного формулювання цього закону: A не є не A , або, — не можливо, щоб A було разом A і не- A , бо це буде суперечність, яка неприпустима. Але цим усуненням суперечності закон суперечності зводиться дійсно до тавтологічного закону тотожності. Раз A не є не- A , то воно, очевидно, є лише A , тобто A є A . Отже, в законі суперечності розуміється закон тотожності, як і навпаки — в законі тотожності розуміється закон суперечності. Закон суперечності є негативний вираз закону тотожності.

Закон тотожності теж усуває суперечність, але посередньо, усуває уже тим, що нічого не каже про неї, ігнорує її своїм тавтологічним твердженням, що A є A . Тут лише розуміється, що A не може бути чимсь іншим ніж A , ніж воно само. Можна сказати, що й закон тотожності є особливий вираз закону суперечності. Теж можна сказати про закон виключеного третього, що розділяє протилежності і тим усуває суперечність і стверджує тотожність. Ми підкреслюємо, що ці закони формальної логіки зводяться один до одного. Кожен з них посередньо чи безпосередньо стверджує тотожність й усуває суперечність. Суперечка представників формальної логіки, який закон мислення вважати за основний, який за похідний, є схоластична суперечка.

Інші логіки відстоюють самостійність цих законів, наприклад, Введенський. Це звичайно вказує на те, що Введенський за різною формою цих законів не бачить їх єдиної суті. Ми можемо послатися на другого представника формальної логіки — Джевонса, що інакше дивиться на цю справу. Джевонс зазначає, що „Ці закони відбивають три різні боки одної істини й кожний закон припускає собою й має в собі обидва другі. Досі не знайдено лише одної формули для них“.

Що всі закони формальної логіки прагнуть до усунення суперечності, вважаючи, що суперечність ніби знищує думку, або й буття, як ми побачимо, це робить їх протилежними законам діалектичної логіки.

Діалектична логіка стверджує, що основою розвитку є суперечність. Тому ця логіка зветься також революційною логікою, або логікою суперечностей. І суперечність є основою категорією цієї логіки.

Парадоксом є те, що основний закон формальної логіки теж зветься законом суперечності, але ми бачили, що зміст його протилежний закону суперечності діалектичної логіки. Це бачать самі представники формальної логіки й цю „суперечність“ вони хочуть теж усунути й називати речі своїми назвами. Англійський логік Гамільтон запропонував закон суперечності формальної логіки називати законом несуперечливості, тому що ця назва краще відбиває суть цього закону. Це дійсно так. Закон суперечності формальної логіки є протилежний діалектичному закону суперечності, бо він відкидає всяку суперечність в природі, в суспільстві і в думці. Він є тому цілком метафізичний закон.

Коли будьякий метафізик переконається в існуванні суперечностей в об'єктивному світі, він, не вагаючись, буде швидше заперечувати існування об'єктивного світу, ніж визнавати існування суперечностей. Тут ми можемо бачити цікаві приклади, як логіка, тобто теорія пізнання, може впливати на загальний світогляд. Наведімо кілька історичних прикладів.

Парменід, основоположник Елеатської школи в старій Греції, виходив з того принципу, що мінливість, яка має в собі суперечність, не може складати суті речей. Отже, мінливість, почуттєвий світ не складає такої суті речей, він є лише примара, за якою захований реальний істинний світ. Цей істинний світ не має в собі суперечностей, він незмінний, вічний. Таким світом є незмінне, однорodne, єдине буття, де нема ніякої якісної різниці, ніякого виникання та зникання. Отже, Парменід реальній почуттєвій дійсності протиставляв нерухоме, незмінне, само собі рівне, не суперечливе абстрактне буття, що пізнається не почуттям, а чистим розумом. Раціоналіст Парменід ототожнив буття й мислення на цій метафізичній основі.

Учень Парменіда Зенон, що прекрасно умів вишукувати суперечності, завщо його й визнали за основоположника діалектики, — не хотів проте також визнавати за істину те, що має в собі будьякі суперечності. Зенон своїми апоріями захищав єдине й незмінне буття Парменіда. Він доводив, що поняття почуттєвого знання — поняття многости й поняття руху мають в собі суперечність; з цього він зробив висновок, що не існує ні многости речей світу, ні руху, що вони є ілюзія нашого сприймання. Ще Гегель протестував проти такого висновку, кажучи, що коли рух є суперечність, то треба визнати цю суперечність, а не вважати рух за неіснуючий, бо він є факт. Своім висновком Зенон показав, що для нього формально-логічний закон суперечності є важливіший за діалектику. Метафізика взяла у нього верх над діалектичним способом думання.

Те саме, що і в античній філософії, ми бачимо в нові часи. Як, наприклад, часто посилаються на Канта, що не припускав суперечностей в речах, на які натикається наш розум, коли ми хочемо зрозуміти їх. Ці суперечності Кант називає антиноміями й спасається від них своїм дуалістичним поділом світу на світ речей в собі та на явища. Речі в собі є непізнавальні, і ми не

знаємо чи є в них суперечності, явища ж є продукт нашої діяльності і в них панують закони нашого розсудку, а між ними, як основний, формально-логічний закон суперечності.

Але вплив закону суперечності на світогляд ще яскравіше помітний не у Канта, а в ідеаліста поч. XVII ст. англійського філософа Артура Кольмана¹⁾, якого він запозичив вчення про антиномії.

Кольман, подібно Зенону, свідомо підмічав суперечності в самих речах щоб заперечувати існування цих речей і тим стверджувати свій ідеалізм. В розд. III аргументі 3-му свого твору Кольман наводить приклад до своєї думки. „Зовнішній світ, протяжність якого абсолютно, тобто незалежне від наших здатностей сприймання, має, на мою думку, таку суперечність в своїй протяжності, яка знищує буття цього світу. Суперечність ця полягає в тому, що він є і повинен бути разом кінечний і безкінечний“²⁾.

Далі Кольман продовжує: „протяжність і простір, що разом є кінечні і безкінечні, в дійсності — ні кінечні, ні безкінечні, тобто не є простір зовсім. Але це й має місце в випадку зовнішнього простору. А отже немає й не може бути такого простору“. Ніхто, ще здається, в нові часи так одверто не висловлювався про це й ніхто так свідомо не вважав це за найголовніший аргумент проти існування зовнішнього світу, проти матеріалізму. Логічну силу цього аргументу Кольман порівнює зі звичайними суперечностями, що кожному зрозумілі, як то: трикутний чотирикутник, гарячий лід і т. п.

Кант, що утворив з цього аргументу свою першу антиномію, робить інший висновок; він не відкидає зовнішнього світу, але ж визнає його за непізнавальну річ в собі, чим обмежує здатність розуму. Висновок, як бачимо, не такий послідовний, як у Кольмана.

Той же висновок робить Кольман з іншого питання, — питання про ділимість матерії, що склало потім другу антиномію Канта. В IV розд під назвою „4-й аргумент“, він каже: „Від максимуму переходимо тепер до мінімуму природи, або до питання про ділимість матерії, кількості й протяжності. І тут я стверджую, подібно до попереднього, що зовнішня матерія разом і кінцевої без кінцево подільна; і, отже, не існує такої речі, як зовнішня матерія. Далі він продовжує: „Формальний аргумент тут буде такий: матерія, що разом кінцево і безкінцево подільна не існує зовсім, але це й є випадок зовнішньої матерії. Отже не існує такої речі, як зовнішня матерія (там же, ст. 14).

Ми тут бачимо, як заперечення існування матерії у Кольмана теж базується на формально-логічному законі суперечності. Та про це він і сам каже: „Так, зовсім не можливо для одної й тої ж речі бути разом і тим і іншим, як неможливо разом бути й не бути, в один і той же час в однім і тім же відношенні і т. інше (ст. 15).

Кольман зазначає, що це є перший принцип всякої науки. Коли доведено, що подільність матерії має такі ж незаперечливі докази, як і її неподільність, то матерія, що має в собі таку суперечність, не існує зовсім. „Так що мені нічого більш не залишається, як визнати, що річ, тобто матерія через сперечання про яку й виникло це питання, є чисте ніщо, суперечність“ (стор. 16). Кольман прирівнює суперечність до ніщо, до небуття. Мати в собі суперечність, на його погляд, значить не існувати зовсім.

Отже ці історичні приклади доводять нашу правоту. Ми стверджували, що послідовний метафізик швидше буде не визнавати існування об'єктивного

¹⁾ Що Кант запозичив вчення про антиномії у Кольмана й можливо ще у Бейля, це, на нашу думку, цілком доведено Л. Робінсоном в його історико-філософських етюдах.

²⁾ Цитовано за Робінзоном — „Історико-філос. етюди“, вип. I. 1908 р. ст. 7 — 8 (підкреслення наші).

світу, ніж існування суперечності в ньому, а формально-логічний закон суперечності визнавати за неправильний.

Причин живучості формально-логічних принципів (це стосується до загального питання про коріння метафізичного способу думання) ми зараз не виявляємо, зауважуємо лише про зв'язок метафізичного способу думання з реакційними світоглядами та настроями, який так часто траплявся в історії. Особливо реакційними такі світогляди бувають тоді, коли цей метафізичний спосіб думання панує в ідеалістичній філософії. Це ми бачили вже на прикладі Кольмана.

В новіші часи критиками діалектики й захисниками принципів формальної логіки були теж ідеалісти А. Шопенгауер та Е. Гартман. Шопенгауер, критикуючи Гегеля, Одверто називав його: „безсоромним шарлатаном“, „пачкуном нісенітниці“, „що дурачить простаків“, і т. ц.¹⁾ Суперечність в поняттях за Шопенгауером не можлива, коли вони вірно утворені, інакше, каже він, треба визнати, „що суперечність є і в наочному уявленні і в законі зв'язку його частин, а це річ неможлива. (Шопенгауер, „Фрагменти для історії філософії“).

Мерінг називає Шопенгауера філософом німецького міщанства, що дає перевагу в історії незмінності. Шопенгауер дійсно нападає перш за все на філософію історії Гегеля, де він проводить свою ідею розвитку в історії. Проти цієї ідеї й обурюється Шопенгауер (див. про це в кн. І. Вайнштайна: Гегель, Маркс, Ленін, розд. І).

Шопенгауер тут, як і інші реакційні критики, критикує Гегеля не за його систему, наповнену силуваними конструкціями, а за його діалектичну методу.

Крім Шопенгауера, з обуренням нападає на діалектичну суперечність кантіянець І. Гербарт, що поставив метою філософії обробку понять, щоб звільнити їх від суперечностей. Подібно до Парменіда та Елейців, Гербарт виходить з передумови, що істинне буття вільне від суперечностей і що воно єсть єдине, однакісне, незмінне. Таким буттям, на його думку, також не може бути почуттєвий світ, бо він мінливий, і поняття про цей світ повні суперечностей. Відсіль він ставить собі завдання розв'язати суперечливі поняття в поняття вільні від суперечностей, бо без цього, ніби, не можна зрозуміти істинного буття. Для цього Гербарт намагається знищити суперечності єдиного та багатого, суперечності мінливості, суперечності в „Я“, і т. ін. шляхом своєї „методи відношень“. Так, Гербарт утворює свою реакційну філософію „Реалізму“, що в багатьох відношеннях є поверненням до метафізики Ляйбніца.

Нарешті ми бачимо що, філософія марксизму в руках опортунізму перетворюється на реакційний, ідеалістичний світогляд. Так було з основоположником опортунізму Е. Бернштайном, що співчував позитивістові Дюрінгу; так стало тепер з ренегатом Кавтським і таким шляхом, на жаль, ідуть до позитивістичної критики діалектики „наші“ механістичні матеріялісти, що знаходять співчуття у різних буржуазних вчених.

II. ЗАКОНИ ЛОГІКИ, ЯК ВІДБИТОК ОБ'ЄКТИВНОГО СВІТУ

(Онтологічне значення законів форм. логіки)

Основним завданням законів формальної логіки є усунення суперечностей в думках і в об'єктивному світі. Ми навмисно брали такі історичні приклади, що стосуються суперечностей в об'єктивному світі. Річ в тому, що в нашу епоху більшість представників формальної логіки не визнають онтологічного значення законів формальної логіки, тобто вважають, що вони не стосуються до буття, до об'єктивного світу, а — лише до мислення.

¹⁾ Шопенгауер. „Ескіз історії“, ст. 23.

Це питання є взагалі частиною загального питання про відношення логіки до буття. Від розв'язання цього питання в той чи інший спосіб залежить напрямок критики формальної логіки.

Почнемо з формально логічного закону тотожності. Найбільш розповсюдженим є суб'єктивне та формальне тлумачення закону тотожності. Наприклад, логік Снігірьов каже, що „в природі немає нічого, що відповідає закону тотожності; двох тотожних явищ немає; це чисто суб'єктивна потреба, закон думання, а не природи“ (Снігірьов, „Логика“ 1901 р.). Владиславлев також нападає на тих, хто надає закону тотожності речеве розуміння. „Про річ, каже він, ми не маємо права стверджувати, чи рівна вона собі, ми можемо говорити лише про те, що ми не можемо інакше розуміти її“. Владиславлев дає таке визначення тотожності: „Всяка річ („звичайно, уявна, а не реальна“, підкреслює Владиславлев) в яких би різних формах не подавалася, мусить бути визначена за одну й ту ж, тобто за тотожню собі“. Введенський дає близьке до цього визначення: „Всяку думку, поняття й судження, скільки б раз вони не повторювались в свідомості й в зв'язку з якими б думками вони не зустрічались в ній, мислення ототожнює її з нею самою, тобто відноситься до неї як до тої-ж самої“. Отже формальне тлумачення закону тотожності зводиться до вимагання, щоб одні терміни ми завжди розуміли однаково. Закон тотожності стосується лише до міркування, до зв'язку наших думок. Теж саме Владиславлев стверджує про суперечність: „Вона належить суб'єктивному світу й виникає з порівнювання речей нашим порівнювальним розумом. В природі немає суперечностей — чорний не - чорний, там є лише протилежності, там немає коліру не - чорний, не - білий і т. ін. Кожна річ в природі має позитивний вигляд“. Подібне формальне тлумачення було й у тов. Асмуса в його старій роботі. „Діалектичний матеріалізм та логіка“, де критика формальної логіки не доведена до кінця, що зробив т. Асмус в його останніх творах. Асмус стверджував, що принцип тотожності „стосується головним чином до ходу доказу, до міркування, до логічної послідовності думок“ і далі: „ми повинні потурбуватись про те, щоб одні й ті ж терміни, що трапляються в наших угрунтуваннях, брати в одному й тому ж розумінні (Асмус, „Діалектичний матеріалізм та логіка“, стр. 38). І тов. Асмус радить узятися за теорію утворення та розвитку наукових понять, яка б усовувала суперечність між поняттям та річчю, що змінює свої ознаки. Відстоюючи формальне розуміння принципу тотожності, Асмус з жалем констатує інше розуміння принципу тотожності. „Нажаль,— каже він,— в більшості підручників формальної логіки принцип тотожності рідко викладають в його справжньому логічному значенні. Рідко під ним розуміють правило послідовного й витриманого вживання термінів в складних міркуваннях. Звичайно, замість цього логічного розуміння принципу тотожності трапляються інші— метафізичні. Звичайно, під принципом тотожності розуміють фалшивий закон буття, який каже, що кожна річ рівна самій собі. А рівне А. Таке звичайне формулювання закону суперечності“. Зрозуміло, що такий тавтологічний закон т. Асмус спростовує й відкидає. Не зрозуміле лише те, що відбиток цього закону буття, а саме формально-логічне розуміння цього закону, в пристосуванні до думання для т. Асмуса сприйнятливим. Представники формальної логіки свідомо висувують ту думку, що закони логіки стосуються лише до думання. Ніхто інший, як кантіянець Лапшін зазначає, „що перенесення принципу тотожності поза свідомість рівнозначне визначенню істинності догматичного реалізму“.

Це ж бо Кант відірвав, (свідомо, звичайно, закони думання від законів природи. Сфера законів думання збігається у нього зі сферою пристосування категорій. Останні ж за Кантом ніяк не стосуються до речей в собі й тому ми не можемо зрозуміти, чи стосується до них також принцип тотожності. Кант бачив мінливість явищ, суперечності в них і т. ін., але не відкинув формально-логічний закон тотожності та суперечності, а лише переніс їх у наш

розсудок, що й встановлює, за допомогою трансцендентальної єдності аперцепції, тотожність в явищах, підводить різноманітність даних уявлень під єдність. Законові тотожності Кант надав суто аналітичний характер.

За Кантом іде рещта представників формальної логіки, що стверджують суто формальне значення принципів формальної логіки. Вони розглядають мислення як щось незалежне й самостійне від буття, вони відкидають думку про залежність і походження закону тотожності з об'єктивного буття. Формально-логічний закон тотожності, хоч й обмежено, але властивий дійсності, так-само як їй властивий крім руху також і відносний спокій, як каже Плеханов.

В цьому полягає онтологічне значення принципів формальної логіки. „Пізнання є вічне, безмежне наближення мислення до об'єкту“ (Лен. конспект ст. 227). Це твердження Леніна стосується також до логіки, бо вона і є теорія пізнання.

В часи панування метафізичних поглядів логіка не соромилась називати свої принципи онтологічними. Вона вимагала, щоб кожна ідея була тотожною відповідній їй речі, як і сама річ — тотожною собі. Це стали заперечувати в пізніші часи, коли ідея розвитку опанувала майже всіма науками, а метафізичних принципів формальної логіки з багатьох причин не хотіли покинути, а стали надавати їм формального, психологічного, нормативного і т. ін. значення.

Послухаємо, що кажуть про це самі представники формальної логіки. Грот, наприклад, каже про принцип тотожності в метафізичному (по-нашому — в онтологічному) розумінні так: „Він можливий лише в наївну епоху, коли ідеї визнавались за прямий безпосередній відбиток самих речей і тому це розуміння тотожності є найстаріше“. Ми не можемо погодитись з Гротом в цьому. Джевонс, наприклад, не в старі часи й не в наївну епоху, а в наші часи стверджує, що закони формальної логіки однаково правдиві, „як в галузі думки, так і в галузі речей; вони стосуються до загальної основи всякого існування“. Він запитує, „чим займається логіка — словами, поняттями чи речами?“ й сам відповідає: „слова та символи — зняряддя думки, але вони повинні відповідати речам“. Він тут логіку порівнює з математикою, що має справу не лише із символами та кількостями, а й з речами.

Гегель, критикуючи принципи формальної логіки, має на увазі їх первісне й дійсне значення, не лише формальне, а й онтологічне. Так само підходили до критики формальної логіки й основоположники марксизму. Енгельс в „Діалектиці природи“, ст. 37 зазначає про принцип тотожності: „Закон тотожності в старометафізичному розумінні є основний закон старого світогляду: $A=A$. Кожна річ = самій собі. Все було постійне — сонячна система, зорі, організми. Природознавство спростовувало цей закон в кожному окремому випадку, крок за кроком; але теоретично він все ще продовжує існувати, й прихильники старого все ще протиставляють його новому“.

Плеханов у передмові до „Людвіга Фюєрбаха“ Енгельса також не лише теоретично, в межах думки, критикує принципи формальної логіки, це теж конче потрібне і про це буде мова у нас далі, — а й тут вживає критерія практики, порівнює принципи формальної логіки, що заперечують суперечність, з буттям, яке має в собі суперечності. Довівши, що рух є суперечність, Плеханов каже: „а всіх тих, хто не заперечує руху, ми запитаємо: що маємо ми думати про той „основний закон“ думання, який суперечить основному фактові буття? Чи не повинні ми поставитися до нього... з певною обачністю“. Далі Плеханов дає своє славетне формулювання про межі вживання принципів формальної логіки. Він зовсім не обмежує їх цариною думки, у нього інший принцип поділу. Принципи формальної логіки можна вживати, коли розглядати явища буття в стані спокою, що хоч і є відносний, але має місце в дійсності. Далі Плеханов порівнює відношення формальної логіки до діалектичної з відношенням незмінного буття до руху.

Виходячи зі всього сказаного, ми не можемо погодитись з тими, хто хоче зберегти цілком принципи формальної логіки, обмежуючи їх лише цариною думки, розглядати їх як „умови послідовності мислення“, „як принцип доказу, як критерій формальної істинності“ (Вар'яш) і т. ін.

Представники формальної логіки зв'язують ці закони з різними актами мислення, а саме: Лессський зв'язує закони формальної логіки з судженнями, Введенський — з теорією розумовисновків. Введенський каже, що закон тотожності нас примушує згоджуватись з висновками, коли ми згоджуємось з посиленнями. „Не можна казати: хоча ртуть — рідина; а всі рідини пружні, але ртуть не пружна. Інакше суперечність буде здійснена, чого не дозволяє закон суперечності“.

Треба зазначити, що така пересторога, як і пересторога проти плутанини слів, зовсім непотрібна, бо коли плутанина навмисна, що часто трапляється, то принципи формальної логіки нічому не допоможуть. Коли ж плутанина, чи то помилка не навмисна, то цей закон все рівно ні від чого не перестерігає й не допомагає викрити помилку. Її можна викрити лише досвідом. До цього між іншим Грот влучно запитує: „Коли вже люди такі дурні, що їм завжди треба нагадувати той закон, що є різні терміни й різне значення їх, то яким способом цей закон впливає“? І далі він знову запитує: „Для чого цю вимогу точності слів і понять при їх вживанні треба називати законом думання? Чи не можна формулювати їх простіше“. З цим твердженням Грота можна цілком погодитись.

Представники суб'єктивної формальної логіки підіймають страшенний галас проти метафізичної, як вони кажуть, логіки, тобто проти тої логіки, що вважає свої закони за онтологічні. Така логіка, кажуть вони, виходить з отстожнювання думки й буття.

Але абсолютне ототожнювання буття та мислення зрозуміле, коли воно стверджується ідеалістами. Лише як випадок трапляється воно серед вульгарних матеріялістів (Енчман тощо).

За першого представника такої логіки вважають Раймонда Лулія. У нього логіка була логікою винаходу, він утворював різні правила для такого винаходу нової істини. Теж саме є у Гегеля, що стверджує абстрактну тотожність буття та мислення і вважає поняття за субстанцію світу.

У ідеалістів, особливо ідеалістів - раціоналістів, що онтологізують поняття, вважаючи їх за реальну дійсність, — логіка не може бути іншою, як логікою винаходу. Для них розвиток понять є розвиток дійсності й пізнання цієї дійсності. Емпіризм для них — це щось побічне, лише допомога до пізнання через поняття.

Діалектичний матеріялізм не виходить з абсолютного ототожнювання буття та мислення. Мислення є лише відбиток буття, а копія й оригінал, як відомо не одно й теж. Діалектичний матеріялізм не виходить також із абсолютного розрізнювання буття та мислення, як то робить більшість представників формальної логіки. Таке розрізнювання приводить до відривання законів мислення від законів буття. Так само, як і ототожнювання, воно веде до метафізики та догматизму.

Треба не роз'єднувати й не ототожнювати буття та мислення, а зрозуміти їх діалектичний зв'язок. Ми визнаємо не тотожність, а єдність буття та мислення.

Закони мислення, як формально - логічні почасти, так особливо й діалектичні, лише наближаються до законів буття. „Ідея, каже Енгельс, не є безпосередньо дійсністю, й дійсність не є безпосередньо її властива ідея. Ідея лише наближається до дійсності й лише приблизно відповідає дійсності“. (Енгельс. „Лист до Шмідта“, 1895 рік). Отже, між законами мислення та буття є певне відношення, а саме — залежність законів мислення від законів буття, — перші є відбиток останніх.

Геніяльно висловив цю думку Енгельса Ленін в конспекті „Науки логіки“ Гегеля. Формальна логіка, поскільки позбавляють її онтологічного значення, є суб'єктивна, безпредметова логіка; вона відриває форму від змісту й, як така, вона беззмістовна в повному розумінні цього слова. Гегель, як об'єктивіст, скеровує проти цієї думки всю силу свого мислення. Ленін завжди погоджується в цьому з Гегелем, виправляючи лише ідеалістичні моменти у нього.

На стор. 205 свого конспекту Ленін зазначає: „В звичайній логіці формалістично відокремлюють мислення від об'єктивності“. Далі Ленін цитує Гегеля: „Мислення визнається тут (у формальній логіці) лише чисто суб'єктивною та формальною діяльністю, а об'єктивне, в протилежність мисленню вважається за щось стале й само собі дане. Але цей дуалізм неправдивий, і безглуздо так брати визначення суб'єктивності й об'єктивності без дальшого розглядання, не запитуючи про їх походження“. Далі Ленін передає думку Гегеля „в дійсності ж суб'єктивність є лише ступінь розвитку із буття й сутності,— а потім ця суб'єктивність „діалектична прориває свою межу“ й через розумовисновок розкривається в об'єктивність“. До цього місця Ленін дає таке зауваження, беручи його в рямці: „Дуже глибоко й розумно. Закони логіки є відбиток об'єктивного в суб'єктивній свідомості людини“. Це твердження Леніна про об'єктивне походження, а значить й об'єктивність законів формальної логіки цілком збігається з вищенаведеним твердженням Енгельса й цілком збігається із всією теорією пізнання діалектичного матеріалізму.

Як увесь зміст свідомості та мислення є відбитком буття, так само й закони чи форма мислення є відбитком законів буття. Відривання форм від змісту є головна хиба формальної логіки, що утворена дуалістом Кантом.

Гегель протестує проти такого відривання форм від змісту й Ленін підтримує його в цьому, „Гегель же вимагає логіки, де форми були б змістовними формами, формами живого, реального змісту, зв'язаними нерозривно зі змістом“. Ленін в зв'язку з цим дає своє визначення логіки: „Логіка є вчення не про зовнішні форми мислення, а про закони розвитку всіх матеріальних природних та духовних речей, тобто розвиток всього конкретного змісту світу та пізнання його, тобто підсумок, сума, висновок історії пізнання світу (Конспект Гегеля, ст. 41).

Гегель вимагає від логіки таких форм, що не відкидають змісту. „Це формальне має бути собі більш багате визначеннями й змістом, а також бути мислимим таким, що має безмежну більшу силу над конкретним, ніж те взагалі визнається“, і далі „логіка, що цим (відповідністю своїх форм істині) не займається, може домагатись тільки значення природно-історичного описування явищ мислення, описування того, як вони утворюються (Гегель: „Логіка“, III, стор. 15-16) Ленін до цієї думки Гегеля зазначає: „отже не лише описування форм мислення й не лише природно-історичне описування явищ мислення (чим це відрізняється від описування форм?), але й відповідність з істиною, тобто квінтесенція, або простіш — наслідки й підсумки історії думки. У Гегеля тут ідеалістична неясність і недоговореність, містика“. З боку конспекту Ленін ще додає до цього: „в такому розумінні логіка збігається з теорією пізнання. Це взагалі дуже важливе питання“. (Ленінський збірник, № IX, стор. 199). Через сторінку Ленін знов дає визначення логіки: „логіка є навчання про пізнання. Є теорія пізнання. Пізнання є відбиток людиною природи. Але це не простий, не безпосередній, не цільний відбиток, а процес низки абстракцій, формулювання, утворення понять, законів і т. ін., які поняття, закони і т. ін. (мислення, наука — „логічні ідеї“ й охоплюють умовно, приблизно, універсальну закономірність вічно рухомої природи, що розвивається; і далі — „людина не може охопити-відбити й відобразити природу всю, цілком, в її безпосередній цільності, вона може лише вічно наближуватися до цього, утворюючи

абстракції, поняття, закони, наукову картину світу і. т. ін. і т. п.". Тут ми маємо, майже в тих же термінах, думку Енгельса про безмежне наближення нашого пізнання до дійсності, в міру вивчення її. Пізнання є відбиток дійсності, але діалектично зв'язаний з нею. Ця теорія пізнання є суттю істинної логіки.

Основна хиба формальної логіки й полягає в розриванні пізнання та дійсності, в розриванні суб'єктивного та об'єктивного. Щодо цього питання про зв'язок об'єктивного та суб'єктивного Ленін, знову спираючись на Гегеля, дає таке саме цілком діалектичне формулювання: „логічні поняття суб'єктивні доки залишаються „абстрактними“ в своїй абстрактній формі, але в той же час визначають і речі в собі. Природа і конкретна і абстрактна, і явище, і суть, і момент і відношення. Людські поняття суб'єктивні в своїй абстрактності, відірваності, але об'єктивні в цілому, в процесі, в підсумку, в тенденції, в джерелі“.

Отже поскільки джерело понять є об'єктивний світ, то самі ці поняття теж об'єктивні, роля цих понять зводиться до пізнання об'єктивності. Ленін часто порівнює категорії з щаблями, вузловими пунктами пізнання світу. Аналіза процесу утворення понять розв'язує питання про взаємовідношення суб'єктивного, та об'єктивного, а також питання про ролю, форми та закони пізнання. З цим зв'язує Ленін всі питання про суть логіки, її походження та значення. „Утворення (абстрактних) понять і оперування з ними уже включає в себе уявлення, переконання, свідомість закономірності об'єктивного зв'язку світу... Гегель набагато глибший отже ніж Кант і інші, бо слідкує за відбитком руху об'єктивного світу в русі понять. Як проста форма вартости, окремий акт виміну одного товару на інший уже має в собі в нерозгорненій формі всі головні суперечності капіталізму, — так уже самі прості узагальнення, перші й найпростіші утворення понять (суджень, висновків і т. ін.) визначає пізнання людиною все більш і більш глибокого об'єктивного зв'язку світу. Тут треба шукати істинного змісту, значення та ролі гегелівської логіки. Це НВ“. Тут Ленін визнає велику ролю утворення понять для пізнання світу й підкреслює, що утворення понять уже включає переконання в закономірності об'єктивного світу. Ленін ставить Гегеля багато вище за Канта, бо Гегель слідкує за рухом об'єктивного світу, що відбивається в русі понять. Тому логіка Гегеля матеріальна, змістовна, Ленін підкреслює об'єктивність Гегеля й те, що його логіка теж об'єктивна.

Але Ленін не забуває характеру об'єктивності Гегеля й його хиб в цьому питанні. Ленін нагадує, що Гегель не довів, а лише геніяльно угадав те, що логічні форми та закони не пуста оболонка, а відбиток об'єктивного світу. Що Гегель не довів цього, це дійсно так. Причина тому в невірному розв'язанні взаємовідношення буття та мислення. Об'єктивний світ за Гегелем — не матеріальний, ідеальний, він є гіпостазована ідея, поняття. Наші поняття, категорії є об'єктивні тому, що вони є відбиток цих об'єктивних, гіпостазованих понять. Об'єктивність за Гегелем не може бути матеріальною, бо відбиток подібний тому, від чого він відбивається. Отже наші суб'єктивні поняття за Гегелем є відбитком об'єктивних понять. До цього т. Деборін, у передмові до збірки творів Гегеля влучно зазначає: „З погляду Гегеля категорії тому не суб'єктивні, що вони самі по собі існують об'єктивно, як духи, як чисті думки, а поскільки вони втілені в конкретних речах, вони складають їх душу“.

Ленін стверджує, що, утворюючи поняття, ми переконуємося в закономірності об'єктивного світу, бо поняття є відбиток цього світу; і об'єктивний світ ми пізнаємо за допомогою мислення. Гегель же сплутав, як каже Деборін, знаряддя пізнання з предметом пізнання. „З того, що безпосереднє знання недостатнє, й певне з того, що дійсна суть, тобто об'єктивна природа речі виявляється за допомогою мислення, зовсім не витікає, що думка є

суть речі, що думка й річ одне й теж (твори Гегеля, т. I, передмова Деборіна, стор. XXI). Отже Гегель робить невірний розумовисновок, ототожнюючи поняття й буття, відбиток та оригінал. Тут у Гегеля формально-логічний підхід; абстрактна тотожність замість діалектичної єдності.

Ототожнивши буття та мислення. Гегель не зміг вірно й остаточно розв'язати не лише діалектику суб'єктивного та об'єктивного, а також діалектику форми та змісту в логіці. Ленін підкреслює у Гегеля розв'язання проблеми об'єктивності логіки проти твердження представників формальної логіки. Ми цитували те місце, де Ленін каже про Гегеля, що він вимагає змістовної форми, реального змісту і. т. ін. Але тут же Ленін додає: „у Гегеля тут ідеалістична неясність, недоговореність. Містика-об'єктивизм плюс містика й зрада розвитку“.

Тов. Деборін в зазначеній передмові добре довів, в чому тут містика у Гегеля. „Гегель відкидає зміст, запозичений з досвіду... „Під змістом логіки Гегель розуміє чисті думки, тобто ті ж категорії, що складають форми мислення, і. т. ін. Форма й зміст тут тотожні. Під змістом Гегель розуміє ті ж форми, поскільки вони мають об'єктивне існування, поскільки вони суть об'єктивні думки, а під формами він розуміє той же зміст, тобто ті ж категорії, або чисті думки, поскільки вони являються формами свідомої думки (передмова, ст. XXIII) і далі: „ми маємо у Гегеля не лише містику, але й містифікацію, що полягає в підмінюванні матеріяльного та конкретного ідеальним та абстрактним, живого змісту мертвою формою, що ніби являється цим живим, конкретним змістом“ (передмова, ст. XXVIII).

Хоч у Гегеля замість матеріяльного конкретного в логіці має місце ця мертва форма, й він невірні вирішив онтологічну проблему, проте Гегель надзвичайно багато дав в галузі викривання суб'єктивізму формальної логіки. Тут багато ще дечого можна використувати у Гегеля.

Ми хочемо відзначити одну з категорій в „Логіці“ Гегеля, що має безпосереднє відношення до критики суб'єктивізму формальної логіки, а також до питання про логічне походження законів формальної логіки. Це категорії видимості та рефлексії, де Гегель критикує скептицизм та суб'єктивний ідеалізм. Одного разу Ленін зазначив, що коли об'єктивний ідеаліст критикує суб'єктивного ідеаліста, то завжди від цього виграє матеріяліст. На категорії видимості та рефлексії марксистки звертали мало уваги, але вони мають велике значення для діалектичного матеріялізму, а особливе, зокрема, для критики формальної логіки.

III. ЛОГІЧНЕ ВИВЕДЕННЯ ЗАКОНІВ ФОРМАЛЬНОЇ ЛОГІКИ

В історії філософії грало велику роллю питання про безпосереднє дане. Суб'єктивні ідеалісти та скептики стверджують, що безпосередньо даними є почуттєві вражіння — явища у Канта, відчування у махістів і т. ін. Вони відмовляються шукати основу цьому безпосередньо даному, бо про неї ми ніби нічого не знаємо. Вона для кантіянців є непізнавальна річ в собі. Скептикам же не потрібна й ця непізнавальна річ в собі; вони не ставлять і питання про основу наших уявлень.

Маючи справу лише з уявленнями, як безпосередньо даними, ідеалісти та скептики виводять з цих уявлень все мислення, та його закони, прикриваючись іноді т. зв. апріорними формами мислення. Ідеалізм виводить закони мислення, як і всі категорії за допомогою так званої рефлексії, тобто за допомогою внутрішнього досвіду, або свідомості духа про свою власну діяльність.

Так, у Фіхте джерелом категорій було „Я“ та його здатність уявлення, судження й інші здатності. Куно Фішер так підсумовує цю рефлексивну діяльність „Я“ висловлену Фіхте. „Я“ мусить бути діяльним, воно мусіло рефлектувати про свою діяльність і завдяки цьому утворити нову діяльність

про яку воно в свою чергу мусить рефлектувати. Кожна з цих рефлексій була піднесенням. Воно (Я) рефлектує про свою первісну діяльність і знаходить себе обмеженим; воно рефлектує про своє відчуття й підноситься до споглядання; воно рефлектує про своє споглядання й уявляє те, що воно споглядало; воно рефлектує про своє уявлення й розуміє те, що воно утворило (розсудок); воно рефлектує про свою уяву й міркує про те, що воно уявляє; воно, нарешті, рефлектує про свою здатність судження й усвідомлює себе як здатність абстрагувати від усіх об'єктів, як чисту суб'єктивність, як „Я“, що визначається лише через самого себе“.

Отже у Фіхте, як бачимо, „Я“ визначається через самого себе. Воно ж саме своєю діяльністю, та рефлексіями на цю діяльність утворює не лише різні здатності й не лише логіку з її категоріями, а — весь світ, що існує лише завдяки існуванню „Я“, що є лише продукт обмежування „Я“ самим собою. Рефлексія у Фіхте має дедуктивний характер. Гегель називає її покладаючою рефлексією. Я обмежує себе, покладає не-Я і т. ін., це дійсно властиве всій системі Фіхте.

У Канта рефлексія має інший характер — індуктивний. Гегель назвав її зовнішньою рефлексією. Сила судження у Канта зветься рефлексивною, коли дано окреме, а до нього треба підшукати загальне. Ця рефлексія є піднесенням над безпосереднім до загального. Безпосереднім для Канта є наші наочні уявлення, відчуття або явища. Загальним є для нього форми споглядання, час та простір і форми мислення — категорії.

Рефлексія у Фіхте, і у Канта є суб'єктивна, вона оперує лише з уявленнями, вважає ці уявлення за безпосередньо дане й відкидає всяку основу; отже вона оперує з видимістю, вважаючи її за цілком суб'єктивну. Зрозуміло, що й закони, які стосуються до цієї суб'єктивної видимості не можуть мати об'єктивного характеру.

Головна помилка суб'єктивного ідеалізму та скептицизму є нерозуміння діалектики видимості та суті, та діалектики суб'єктивного й об'єктивного. Видимість протистоїть суті, але вона зв'язана з нею, вона є вираз суті, її відбиток; її закони є також законами суті. Гегель так визначає видимість: „Отже видимість, як феномен скептицизму, або явище ідеалізму, є така безпосередність, що не є дещо або річ взагалі, взагалі вона не є байдуже буття, що є поза його визначеністю, або відношення до суб'єкту“. („Логіка“, II, стр. 6). Отже видимість є безпосередність, але вона не є буття, бо вона залежить від суб'єкту, а буття, річ, дещо від суб'єкту не залежить. „Новий ідеалізм, каже далі Гегель, не дозволяв собі дивитись на пізнання, як на знання речі в собі; ця видимість взагалі не мусіла мати ніякої основи буття, в її пізнання не мусіла ввійти річ в собі“. І далі: „видимість скептицизму мала змістом все різноманітне багатство світу“. До цього Ленін зазначає: „Ви (ідеалісти й скептики) вміщаєте у видимість все багатство світу й ви заперечуєте об'єктивність видимості!“

Ленін також заперечував абсолютну суб'єктивність видимості. Цитуючи Гегеля, він зазначає: „В несуттєвому, в „кажимості“ є момент небуття... видимість є ніщо, неіснуюче, що існує; видимість є буття, як момент“.

Коли видимість є суб'єктивна, то не треба забувати об'єктивності самого суб'єктивного. Ми наводили вище думки Леніна про об'єктивне значення понять, форм мислення і т. ін. Можна ще подати таку примітку Леніна до цитати з III частини „Логіки“ Гегеля про ідеї. „Як видно, скептицизм Гегель вбачає тут в тім, що Юм та Кант „в явищах“ не бачать того, що з'являється, речей в собі, відривають явища від об'єктивної істини, сумніваються в об'єктивності пізнання, все емпіричне відривають від речі в собі“. І знову далі: „кінцевий, перебутній, відносний, умовний характер людського пізнання (категорій причиновості і т. ін.) Кант вважає за суб'єктивізм, а не за діалектику ідеї (= самої природи), відірвав пізнання від об'єкту (Конспект, стор. 247).

На ст. 268 конспекту Ленін розв'язує питання про видимість з боку діалектичного матеріалізму на підставі головного критерія його теорії пізнання, критерія практики. „Діяльність людини, що склала собі об'єктивну картину світу, змінює зовнішню дійсність, знищує її визначеність (= змінює ті або інші її сторони, якості) і таким чином віднімає у неї риси видимости, зовнішньости й нікчемности, робить її саму в собі й саму для себе суцєю (= об'єктивною істиною)“.

Одним словом, „не лише суть, а й видимість об'єктивна. Різниця суб'єктивного від об'єктивного є, але й вона має свої межі“.

Видимістю стає буття, коли ми не задовольняємося безпосереднім знанням, яким є буття, а хочемо пізнати основу буття, його суть. Ми відрізняємо суттєве від несуттєвого, видимість від суті, але ми не можемо ігнорувати зв'язок, що є між ними. „Несуттєве, видиме, поверхове частіш зникає, не так „щільно“ держиться, не „так кріпко сидить“, як суть, наприклад, рух річки — піна зверху, а глибокі течії внизу. Але й піна є вираз суті. Такими простими прикладами Ленін хоче з'ясувати зв'язок суттєвого та несуттєвого, видимости та суті. Вони зв'язані між собою в дійсності певними відношеннями й це відношення Гегель називає рефлексією.

В пізнанні ми також переходимо від одного до другого, від видимости до суті й навпаки. Це є наша суб'єктивна рефлексія, за допомогою якої ми утворюємо рефлексивне визначення й тим самим пізнаємо суть, тобто основу буття, певні відношення в ньому та його закони, форми та способи зв'язку. Видимість є відбиток суті й закони видимости є законами суті.

Отже основною помилкою представників кантіянської, як і всякої суб'єктивної логіки є те, що вони, виходячи з видимости, з уявлення, відчуття, мислення і. т. ін. і пристосовуючи до видимости свої, т. зв., закони мислення, не бачать зв'язку цієї видимости з суттю, або просто відкидають суть й тим самим не бачать зв'язку законів мислення з законами буття. Закони формальної логіки є продуктом зовнішньої, суб'єктивної рефлексії, що роз'єднує видимість та суть, а не зв'язує її. Це є одна з причин, чому представники суб'єктивної логіки заперечують онтологічне значення, як логіки так і діалектики.

За закони формальної логіки, як ми бачили, вважають закони тотожності, суперечності та виключеного третього, тобто закони, що зв'язані з категоріями суті, а саме, з категоріями тотожності, різниці та протилежності. Чому за закони мислення вважаються саме ці категорії, а не інші? Всяка категорія по суті є закон мислення, бо категорія є предикат існуючого, твердження чогось про нього. Але тут маються на увазі закони мислення в узькому розумінні, як регулятивні принципи, що лежать в основі інших категорій.

Гегель спочатку критики законів формальної логіки теж ставить це питання. „Визначення рефлексії прагнули раніш висловити у формі речень, про які казали, що вони мають силу для всього. Ці речення вважали за загальні закони мислення, що лежать в основі всякого мислення, абсолютні й такі, що їх в собі не можна довести, але такі, що безпосередньо й без заперечення визнаються за вірні й сприйнятливі для всякого мислення, що їх розуміє їхній змісл“. І далі зазначає: „перш за все не передбачається, чому лише ці прості визначення рефлексії розуміють в такій особливій формі, а також не інші категорії, якими є всі визначення сфери буття. Утворюються, наприклад, речення: все є, все має існування, все має якість, кількість і т. ін.“ (Гег. „Н. Л“. книжка 2, стор. 17).

Куно-Фішер робить з цього висновок, що Гегель ніби по цій причині відкинув закони формальної логіки. Це не вірно. Гегель далі пояснює, чому за закони мислення взято визначення рефлексії, а не виразности буття. Цьому є певна підстава. Гегель відкидає закони мислення формальної

логіки не тому, що за такі закони можна взяти не лише визначення буття рефлексії (а не інші категорії), а тому, що формальна логіка бере визначення рефлексії абстрактно, метафізично й тому заплутується в суперечностях.

Що за закони мислення вважають лише визначення рефлексії, то це цілком природно й залежить від характеру цих визначень. Рефлексивні визначення у протилежність виразностям буття не мають якісного характеру, не мають відношення до іншого, а — лише відношення до себе. Про рефлексивні визначення Гегель каже: „поскільки це — визначення, що суть відношення в собі самих, вони тим самим уже мають в собі форму речення“. Зміст всякого речення зводиться до відношення, суб'єкту та предикату; а визначення рефлексії якраз і встановлює різні відношення в бутті. Відношення тотожності, ріжниць і інші є найзагальніші визначення рефлексії, бо вони відбивають найзагальніші відношення в бутті й лежать в основі більш конкретних визначень рефлексії, як - то відношення частини та цілого, зовнішнього та внутрішнього, причини та дії і т. ін., тобто в основі всіх категорій явища та дійсності.

Інша справа з категоріями буття, що мають якісний характер. „Деяка виразність суцього,— зазначає про категорії буття Гегель,— є по суті перехід в протилежне; заперечення кожної виразності також необхідне, як і вона сама... тому, коли ці категорії викладають в таких реченнях, то являються також і протилежні речення; ті й інші вважаються за однаково необхідні й як безпосередні твердження в крайньому разі однаково правомірні. Кожне з них вимагало б тим самим доказів в протилежність до інших, а тому ці твердження вже не мали б характеру безпосередньої істини й неспроможних речень“.

Отже з цього ми бачимо, що Гегель не ставиться скептично, як гадає Куно - Фішер, чому лише категорії рефлексії вважаються за закони мислення. Гегель пояснює, чому саме ці категорії, а не категорії буття вважаються за закони мислення. Це звичайно є заслуга його.

Визначення буття є безпосередні визначення, вони мають якісний характер і тому мають відношення до іншого й переходять в це інше; вони є категорії переходу, категорії зміни. Буде однаково вірним сказати, що все має якість й — все не має якості, бо сама якість змінюється й переходить в іншу. Теж саме можна сказати про кількість та всі інші категорії буття, що є безпосередніми описовими визначеннями.

Категорії ж суті, що стосуються основи життя, мають опосередкований характер; за допомогою них ми шукаємо внутрішніх зв'язків та відносин в бутті, ми шукаємо єдності в цьому багатоманітному й мінливому бутті та зводимо явища буття до цієї єдності, яку вважаємо за суть в її різних формах, а багатоманітне буття — за видимість та прояву цієї суті. Ясно, що почуттєве буття можна зрозуміти та пояснити його, знайти закони в ньому, а не лише описувати його, коли зрозуміла суть його. Бо закони суті лежать в основі законів буття, вірніш вони є глибшими законами його. Не диво тому, що й за закони мислення вважаються найголовніші категорії суті.

Ми розглянули вже, що представники суб'єктивної логіки вважають видимість лише як щось суб'єктивне, як уявлення, поняття і т. інше. Розглядаючи ці уявлення шляхом порівнювання тощо, мислення й утворює рефлексивні визначення, які вважає за свої закони: „Мислення є процес порівнювання, тобто ототожнювання й розрізнювання свідомості, каже Снігирьов, і далі: „кожен акт мислення є необхідне усвідомлення схожості та різниці; це — незаперечний закон. Його можна висловити ще так: в мисленні утворюється свідомість схожого як схожого й різного як ріжного. Це перетворюється в тавтологічне й тому саме очевидне загальне положення: в мисленні

схоже є завжди схоже, різне — різне. Звідци негативне положення: схоже в мисленні не є різне, різне не є схоже. Не можна схоже визнавати за різне й навпаки, тут з'являється почуття несполучности, що, як і саме відношення несполучних елементів думки, зветься суперечністю“.

Так, Снігірьов, з аналізу акту мислення виводить закон тотожності схоже є схоже, тотожність є тотожність, Снігірьов зазначає, що вищий ступінь схожості є схожість з собою, тобто тотожність. Звідци Снігірьов виводить також закон суперечности: схоже не є несхоже, тотожність не є різниця, і далі — закон виключеного третього. Річ або схожа, або не схожа. Тут в позитивній формі й навіть в тих же виразах сказано про закони формальної логіки те, що Гегель іронічно, глузуючи, казав про закони формальної логіки майже за 100 років до Снігірьова. Звичайно, що Снігірьов відносив закони формальної логіки лише до мислення, бо вони виникли у нього з суб'єктивної рефлексії на акт мислення. „Загальний акт схожості та різниці, що висловлює саму природу і основу мислення, розкладається на два акти: закон тотожності й закон суперечности (закон виключеного третього є також для Снігірьова особливий випадок закону суперечности). Один висловлює основну умову можливості акту мислення, другий висловлює відсутність тих умов, або присутність негативних умов, що роблять цей акт неможливим. „Порушення законів мислення руйнує думку“.

Інші логіки приходять до законів мислення не з аналізу самого акта мислення, як це робить Снігірьов, а посередньо, більш індуктивним шляхом, через аналізу різних форм мислення, наприклад, з аналізу форм судження — Лосський, або розумовисновків — Введенський. Введенський протестує проти звичайної „догматичної“ методи встановлення законів формальної логіки на початку її. Він встановлює ці закони після розглядання силогізмів. „Логічний зв'язок висновку з посиленнями є не що інше, як зв'язок, що його вимагають закони суперечности та виключеного третього“. А закон тотожності, що його називає Введенський 4-м законом мислення, має більше значення ніж пояснення цих особливостей вірних силогізмів, бо він пояснює саму можливість існування силогізмів як вірних, так і невірних. Силогізми були б неможливі, коли б ми кожен раз під одним поняттям розуміли різний зміст. Отже і Введенський закони мислення встановлює із функції мислення, з суб'єктивної рефлексії на процес мислення.

Матеріалістична логіка встановлює свої закони не шляхом суб'єктивної рефлексії, тобто рефлексії на процес мислення, а шляхом об'єктивної рефлексії, рефлексії направленої на буття.

Рефлексія властива не лише нашому духу. Вона властива самим речам. Наша рефлексія є відбиток рефлексії речей, їх взаємовідношень, їх взаємовідбивання. При рефлексії, каже Гегель, предмет ніби подвоюється „ми вживаємо виразу „рефлексія“ перш за все по відношенню до світла, поскільки воно в своєму прямолінійному русі зустрічає дзеркальну поверхню, що відкидає його назад. Ми, таким чином, маємо тут щось подвоєне: поперше, щось безпосереднє, щось сутнє й подруге — теж саме як опосередковане, покладене“. (Гег. соч. т. I, стр. 192).

Ми розглядали вже діалектику суттєвого та несуттєвого, а також діалектику видимості та суті. Суть як основа в бутті роздвоюється на зовнішню видимість та внутрішню основу. Суть, як опосередкування буття, протилежна цьому безпосередньому буттю й не тотожня йому. Але все ж таки вона є суть буття, а буття є формою суті. В суті безпосередність буття знята, буття в суті залишилось як момент, воно стало видимістю, відбитком. Суть є заперечення буття й воно в ній знято, тобто стало моментом, видимістю, але не зникло зовсім. Взаємовідбивання, рух видимості та суті Гегель називає рефлексією, що опосередковує буття.

Опосередкування буття є завдання філософії, без нього ми можемо емпірично знати буття, через описування його, але не можемо знати законів буття, зв'язків у ньому, й ми залишимося на безпосередньому знанню, що суперечить всякій науці та філософії. „Завдання або мету філософії звичайно також вбачають в пізнанні суті речей й розуміють під цим те, що філософія не мусить залишати речі в їх безпосередності, а мусить виявити, що вони — опосередковані або обосновані чимсь іншим. Безпосереднє буття речей уявляють тут, ніби кору або заслону, за якою заховано суть. Коли далі кажуть: всі речі мають суть, то цим висловлюють, що вони дійсно не те, що вони собою уявляють“. (Гегель там же).

Ми бачили, що скептицизм та суб'єктивний ідеалізм за існуюче вважають лише безпосередньо дане, тобто, уявлення, суб'єктивну видимість; вони весь світ вважають за цю видимість. З цих уявлень ідеалісти шляхом суб'єктивної рефлексії утворюють поняття, судження, розумовисновки та закони мислення. Гегель обвинувачує Канта з цієї причини в суб'єктивізмі. Ленін до цього місця „Логіки“ Гегеля зазначає: „філософи більш дрібні сперечаються про те, суть чи безпосередньо дане взяти за основу (Кант, Юм, всі махісти); Гегель замість „чи“ ставить „і“, пояснюючи конкретний зміст цього „і“. Ленін вважає, що і утворення понять й операції з ними вже вміщають в себе уявлення, переконання, свідомість, закономірности об'єктивного зв'язку світу“. У ідеалістів такого переконання немає, і тому всі їх витвори мислення й самі його закони мають для них лише суб'єктивне значення й невідомо звідки вони беруться.

Отже законами мислення вважаються найзагальніші рефлексивні визначення: категорії тотожності, ріжниць, суперечности і інші. Вони являються категоріями опосередкованого знання. Лише через них можна схопити зв'язок речей, відношення в них і т. ін. Вони відбивають відповідні відношення буття й являються законами мислення тому, що вони є закони буття, стосуються його суті. Представники суб'єктивної формальної логіки направляють свою рефлексію лише на безпосередньо дане, на видимість. Їхні рефлексивні визначення тому мають суб'єктивний характер. Вони не розуміють єдності суб'єктивного й об'єктивного та єдності законів мислення та буття.

На цьому ми остаточно закінчуємо критику суб'єктивізму формальної логіки й переходимо від онтологічної до методологічної критики законів формальної логіки.

IV. МЕТАФІЗИЧНИЙ ХАРАКТЕР ЗАКОНІВ ФОРМАЛЬНОЇ ЛОГІКИ

Ми бачили вже, що всі закони формальної логіки зводяться до усунення суперечностей й ствердження тотожності. Отже суть всіх законів формальної логіки одна, але вони зовнішньо відірвані, роз'єднані. Тотожність, наприклад, в формальній логіці абсолютно відокремлена від ріжниць, вона протилежна їй і немає з нею нічого спільного. Таке розуміння категорії тотожності й ріжниць відбиває загальне розуміння формальною логікою всіх категорій. Вона вважає їх за абстрактно-ізолювані, незмінні, що не зв'язані між собою. Погляд формальної логіки на категорії, як і вся метода її є цілком метафізична, чому вона й є по суті метафізичною логікою.

Метафізик вивчає речі та поняття не в їх зв'язку, а бере їх ізолювано, як безпосередньо дані об'єкти дослідження, без прагнення виявити їх походження та зв'язок з іншими речами та поняттями. Метафізик вивчає також окремі сторони речей ізолювано, абстрагуючись від інших сторін.

Метафізична метода виникла завдяки аналітичній методі природознавства, що була перенесена з природознавства в філософію та логіку. Енгельс цілком довів таке походження метафізичної методи: „розкладання природи на окремі її частини, поділ різних явищ і речей в природі

на певні кляси, анатомічне дослідження різноманітної й внутрішньої будови органічних тіл,— все це було основою тих величезних успіхів, якими відзначався розвиток природознавства в останні чотири століття. Але той же спосіб вивчання залишив у нас звичку брати речі та явища природи в їх відокремленості поза їх великим загальним зв'язком, і тому не в русі, а в нерухомості, не як такі, що змінюються, а як вічно незмінні, не живі, а мертві („Анти-Дюрінг“, вид. 28 р., стор. 15). Виявивши генезу метафізичного способу думання, Енгельс дає йому загальну характеристику, критикує його односторонність та встановлює межі закономірного вживання цієї методи. З цими межами вживання метафізичної методи — для хатнього вживання та розглядання речей в їх спокою — збігаються й межі вживання законів формальної логіки.

Метафізична метода вживає лише аналізи й не може дати синтези, показати явища в їх єдності, дати картину цілого. Метафізична метода була сприйнятлива в період зародження наук, коли науковий матеріал лише нагромаджувався. В наші часи вона може бути лише моментом вищої діалектичної методи.

Метафізична метода не бачить єдності протилежностей, на якій збудований весь світ. Причина цьому в абстрактності метафізичної методи. Абстрагування у метафізиків доходить свого краю. Цим абстрагуванням окремих сторін явищ утворюються абсолютні протилежності, що й ведуть до розриву зв'язку цих явищ та розриву окремих етапів розвитку окремого явища. Інакше, таким абстрагуванням поривається зв'язок в часі й просторі. Розклавши природу на частини, утворивши в мисленні ізольовані поняття, метафізик не бачить, що ця аналіза зроблена штучно, що треба синтезувати те, що розкладено, що треба виявити ті опосередкування, тобто ті зв'язки, що є в дійсності між елементами явищ. „Визнання того, що ці протилежності й різниці мають в природі лише відносне значення, що, навпаки, нерухомість, що її приписують природі і абсолютність, внесені до неї, лише нашою рефлексією,— це визнання складає основний пункт діалектичного розуміння природи („Анти-Дюрінг“, 28 р. стор. 3).

Цими словами Енгельс викриває помилку метафізичної формальної логіки, що заплуталась в суб'єктивній рефлексії й не зводить кінців з кінцями. Тут же Енгельс визначає суть діалектичної методи в такій формі, що нагадує подібне визначення діалектики у Леніна, в конспекті „Логіки“ Гегеля.

Основна хиба формальної логіки блискуче була відкрита вже діалектиком Гегелем. Енгельс тут базується на Гегелі й часто посилається на нього.

Мислення, що утворює абстрактні ізольовані поняття й оперує ними, Гегель називає розсудковими або кінцевими. Це мислення утворює ті абсолютні протилежності, що не можуть бути з'єднані й що нав'язуються природі, за словами Енгельса, нашою рефлексією.

Розглядаючи в „Малій логіці“ відношення думки до об'єктивності, а саме, старий догматизм, емпіризм та безпосереднє знання, Гегель вважає, що вони, хоча й по-різному, але всі оперують розсудковими визначеннями. „Ця метафізика стала догматизмом тому, що вона, згідно природі кінцевих визначень, мусіла була визнати, що з двох протилежних тверджень, якими були вищеназвані положення, одно мусить бути істинним, а друге невірним“. І далі: „Догматизм розсудкової метафізики полягає в тому, що односторонні визначення думки зберігаються в їхній ізольованості“.

Догматична філософія не є вільне мислення, бо об'єкт мислення для цієї філософії є даним, наприклад, догми церкви тощо. Мислення лише приписує даним об'єктам готові, певні, непорушні предикати, що утворені розсудком.

Емпіризмові теж властива метафізична метода, тобто розсудкове мислення. Навіть більш того, ця метода й утворилася, як ми вже зазначали, в наслідок

емпіричної аналізи. Цілком можна погодитись з Гегелем, коли він каже, що: „емпіризм помиляється гадаючи, що, аналізуючи речі, він залишає їх такими, які вони є, тоді як він перетворює конкретне у щось абстрактне“. Розділення повинно бути, але це лише одна сторона, каже Гегель. Головне є в об'єднанні розділеного, чого емпіризм якраз не робить, а залишається на абстрактних визначеннях і вважає їх за суть речей.

Отже емпіризм, хоч і має справу з реальним почуттєвим світом, має загальне джерело зі старим догматизмом, „основна помилка наукового емпіризму полягає завжди в тому, що він користується метафізичними категоріями й їх сполученнями цілком некритично й несвідомо“. („Мала логіка“, стор. 79). Думка Гегеля про те, що емпіризм шляхом аналізи розкладає багатоманітне конкретне на абстрактні загальні визначення, а потім так і залишає їх ізольованими, нерухомими, мертвими, теж цілком вірна. Емпіризм дійсно веде проти свого бажання, правда, але з неминучістю) до метафізики, завдяки своїй однобічній методі.

Вірні й зауваження Гегеля щодо безпосереднього знання: „Усуненням опосередкування цей погляд зразу виявляє, що він знову впадає в метафізичне, розсудкове розуміння, в розсудкове або-або, і отже виходить — у відношення зовнішнього опосередкування, що чіпляється за кінцеві, тобто за ті самі однобічні визначення, про які цей погляд помилково гадає, що він піднявся над ними“. (Гег. соч. т. I, стр. 120).

Безпосереднє знання є розсудкове вже тому, що не розуміє зв'язку безпосереднього та опосередкованого, а розглядає їх як абсолютно різні, не розуміючи того, що „нема на світі нічого, що не було б одночасово безпосереднім й опосередкованим“.

Отже й безпосереднє знання впадає в метафізику. „Абстрактне мислення (форма рефлексивної метафізики) й абстрактне споглядання (форма безпосереднього знання) є одне й те ж. Безпосередність є взагалі абстрактне співвідношення з собою й отже разом з тим абстрактна тотожність, абстрактна загальність“. (Гег. т. I, ст. 127).

Догматизм, емпіризм і безпосереднє знання таким чином мають спільне те, що вони однаково користуються розсудковим мисленням і не можуть вийти за його межі.

Гегель протиставляє розсудковому мисленню мислення спекулятивне, тобто конкретне. Те мислення, що оперує не лише аналізою, а й синтезою, що не розглядає ізольовано різних властивостей речей, а повертається до конкретного, це мислення — розумне або діалектичне мислення.

Вчення Гегеля про конкретне мислення є одне з найголовніших, що взято марксизмом від Гегеля з певними матеріалістичними поправками. Маркс стверджує, що метода піднесення від абстрактного до конкретного цілком вірна в науковому відношенні. Ця метода не є, правда, процес виникання самого конкретного, як у ідеаліста Гегеля. Вона є „спосіб, за допомогою якого мислення засвоює собі конкретне“. „Конкретне в мисленні виступає як процес з'єднання, як наслідок“; вихідним же пунктом воно є в дійсності, а не в мисленні. Отже за Марксом аналіза є перший крок в розвиткові науки, вона утворює абстрактні, прості визначення.

Другим кроком, що дійсно утворює науку, є, головню шлях синтези, в якому „абстрактні визначення ведуть до відтворення конкретного шляхом мислення“. Завдяки цій науковій методі, Маркс зміг утворити справжню науку про капіталістичне суспільство і взагалі перенести суспільствознавство на науковий шлях.

Наукова „аналітико-синтетична“ метода є єдиний спосіб вивчення дійсності. Отже вона є також метода логіки, бо вона є наука, що вивчає закони розвитку об'єктивної дійсності.

Відрізнення розуму й розсудку, розумного й розсудкового знання є безумовно заслуга Гегеля. Це відрізнення прийнятливим для діалектичного матеріалізму, звичайно, коли відкинути онтологічну природу цих понять, а розглядати їх просто як нижчий та вищий щабель пізнання світу. В „Діалектиці природи“ Енгельс погоджується з таким поділом: „розсудок та розум. Це гегелівське відрізнення, за яким „лише діалектичне мислення має певну рацію““. Далі Енгельс зазначає, що вже у тварин є здібності розсудкової діяльності: індукція, дедукція, аналіза та синтеза, а також абстрагування. Але „діалектична думка — саме тому, що вона припускає дослідження природи самих понять — властива лише людині, та й то лише на порівняно високому щаблі розвитку (будисти, греки та сучасна філософія)“.

До Гегеля критику розсудку намагався дати Кант, але він пішов невірним шляхом. Він вважає розсудок за суб'єктивну й апіорну форму мислення, а розум зовсім принижує тим, що його до досвіду ніби зовсім неможливо прикладати, а в прикладанні його до речей в собі та до трансцендентних ідей він неминуче впадає в антиномії, в ілюзії й заплутується в цих суперечностях. Отже діалектика К. має лише негативне значення.

Гегель геніяльно зазначає хиби Канта в „Критиці розсудку“. „Однобічність критичної філософії складає те, що вона бачить кінцевість цих визначень розсудку в тім, що вони належать лише нашому суб'єктивному мисленню до якого річ в собі мусить залишатись чимсь абсолютно потойбічним. Справді ж кінцевість визначень розсудку міститься не в їх суб'єктивності, а вони самі по собі кінцеві“. Далі Гегель зазначає про Фіхте. „Фіхте теж не йде далі висновку кантівської філософії, що лише кінцеве пізнавальне, між тим як безкінцеве перевищує сили думки. „Головна думка Гегеля тут та, що розсудкове мислення є кінцеве не тому, що воно є ніби суб'єктивне мислення, або що воно вивчає кінцеве, а безкінцевого пізнавати не може; ні, розсудкове мислення само по собі є кінцеве тому, що воно само себе заперечує. До цього самозаперечення розсудкового мислення ми й переходимо. Це є вихідний пункт критики формальної логіки.“

Кінцевий характер визначень розсудку полягає в тім, що ці абстрактні визначення, будучи доведені до крайності, переходять в свою протилежність, — „добро стає злом, розумне — безглуздям“ (Плеханов).

В цьому здійсненні кінцевих визначень і переході їх в протилежні полягає діалектичний момент. Цей негативно-розумний момент або негативна діалектика веде до позитивно-розумного, чи спекулятивного, за Гегелем, моменту, що пізнає єдність визначень в їх протилежності.

Що розсудкові визначення себе заперечують, це вже увійшло навіть у життєву свідомість і висловлюється різними приказками, як то: „Думка, доведена до логічного кінця свого, веде до абсурду, *summum jus summa injuria*“, і т. ін.

„Розсудкові визначення у всякому разі не є останнім наслідком, а навпаки кінцеві, тобто в собі заперечливі, мають такий характер, що при доведенні до краю переходять в свою протилежність.“

Ця негативна діалектика розсудкових визначень виявлена вже в антиноміях Канта, але Кант, як ми зазначали, не зробив з цього відповідних висновків.

У Гегеля як в малій, так і великій „Логіці“ на кожному кроці трапляються різні формулювання визначень розсудку, хоча сам розсудок обвинувачує в цьому розум. Тут виступає просто різне розуміння суперечності — „розсудкові не важко виявити, що все, що висловлюється про ідеї, є внутрішньо суперечливе. Проте, по всіх пунктах йому можна відплатити тою же монетою, або вірніше йому вже відплачено в ідеї тою же монетою. Логіка показує навпаки протилежне, а саме, що суб'єктивне, яке є лише суб'єктивне; кінцеве, що є лише кінцеве; безкінцеве, що мусить бути лише безкінцевим і т. ін. не мають істинності, суперечать собі й переходять в свою протилежність...“

А перехід в єдність, в якій містяться крайності, як зняті, як деяка видимість або моменти, виявляє себе як істина цих крайностей“.

Що розсудок визнає в роздільності, в абстрактній ізольованості, то розум пізнає в єдності, в зв'язку, конкретно. Протилежності в природі відносні, каже Енгельс, і приписуються їй лише нашою рефлексією. Єдність протилежностей є суть, ядро діалектики (Ленін).

Ми бачимо, що критика розсудку збігається у всіх великих діалектиків від Гегеля, Маркса, Енгельса до Плеханова та Леніна.

Ленін геніяльно викрив вади розсудкового мислення не лише в теоретичних питаннях, а і в суто практичних, політичних, економічних і т. ін. Нам не можливо розглядати це досконально. Ми вкажемо лише на один найхарактерніший приклад в аналізі дискусії про „ролю профспілок за часів диктатури пролетаріату“ в 1921 році. Ленін виявив всю практичну нікчемність, всі злидні розсудкового мислення, як тих платформ, що однобічно дивились на роль й завдання профспілок, підходили до них лише з одного боку, як до апарату управління, так і тих, що брали різні сторони явища, але об'єднували їх еклектично, через просте „і“, не пояснюючи конкретного змісту цього „і“.

Однобічна позиція Троцького і еклектична платформа Бухаріна, що хотів всебічно підійти до питання, але не брав на увагу конкретних обставин дискусії й лише вказав на різні сторони предмету, обидві цілком метафізичні й базуються на розсудковому мисленні. „У Троцького помилка: однобокість, захоплення, перебільшення, упертість. У Троцького платформа складається з того, що стакан є інструмент для пиття, тоді як виявилось, що цей стакан дна не має“. (Ленін т. XVIII, стор. 65).

Однобічність, упертість це є те, що характеризує формально - логічне мислення. Про Бухаріна Ленін заявив, що він „можливо несвідомо, але стоїть на логіці формальній, схоластичній“, і його „міркування є мертвий беззмістовний еклектизм“. Бухарін брав однобічні формальні визначення різних сторін речі, але брав не в їх дійсному зв'язку, не в їх єдності й не з певного погляду, а еклектично, безпринципно зв'язував їх, вірніш, просто перелічував.

Істина конкретна, це твердження всіх діалектиків, навіть ідеалістів. Для ідеаліста Гегеля конкретним є поняття, абсолютна ідея. Для матеріалістів є дійсність, матеріальний світ, який ми пізнаємо за допомогою конкретних понять, що є відбитком цієї дійсності. Але етапом для „відтворення конкретного шляхом мислення“, тобто етапом для утворення конкретних понять є абстракція, абстрагування окремих сторін явищ, розкладання „хаотичного цілого“ на елементи для досягнення певної виразності, певних недвозначних визначень. В аналізі полягає позитивна роль розсудку.

Але залишитись на цьому — значить зупинитись на середині шляху до істини. Це часто трапляється як з окремими дослідниками, так і з окремими науками на певному етапі їхнього розвитку і навіть з цілими епохами. Ми казали вже про те, що метафізичний погляд залежить від панування стародавнього догматизму та методи емпіричної аналізи.

Спираючись на Енгельса, Гегеля та Леніна, ми довели обмеженість розсудкового мислення, що себе заперечує. Після цієї характеристики та загальної критики розсудкового мислення, що лежить в основі формальної логіки, перейдемо зараз до розглядання окремих форм цього мислення, а саме до розглядання законів абстрактного розсудку, якими є, так звані, закони мислення формальної логіки.

Критика законів формальної логіки потрібна нам не лише для спростування їх, а також для обґрунтування самої діалектичної методи. Формальна логіка не усовується зовсім, а стає лише моментом вищої логіки — логіки діалектичної. Дати критику законів формальної логіки, як і всього розсудкового мислення, значить виявити недостатність їх, а також їх роль в мисленні та місце в діалектичній логіці.

Поскільки основною ознакою розсудкового мислення є абстрактність, то вся критика його фактично базується на критиці формально - логічного абстрагування. Критика абстрактних визначень розсудку, як ми бачили, зводиться до виявлення того, що вони самі себе заперечують. Цю критику Гегель називає негативною діалектикою. Такою критикою є вся друга частина гегелівської логіки — вчення про суть. В першій відділі цієї частини „суть як рефлексія в ній самій“ дана критика самих найабстрактніших визначень розсудку, а також критика його методи, його суб'єктивної рефлексії. В розд. II цієї частини про чисті „рефлексивні визначення“ Гегель безпосередньо критикував закони формальної логіки — тотожності, суперечності та виключеного третього й виявив діалектичне розуміння відповідних їм категорій. У відділах „явище та дійсність“ Гегель виявив конкретніші та окремі рефлексивні визначення розсудку, в основі яких лежать ті чисті рефлексивні визначення, що зветься за формальною логікою законами мислення.

Гегель закидає формальній логіці те, що її закони мислення не зв'язані між собою, не мають в собі внутрішнього взаємного відношення й тим себе заперечують. Вони рефлексивні, але, як каже Гегель, не мають другого моменту рефлексивних визначень — положення, вони утворені суб'єктивною, зовнішньою рефлексією, яка роз'єднує те, що в собі зв'язане. Об'єктивна рефлексія, що відбиває дійсні взаємовідносини речей, заперечує такі розсудкові визначення. Як ми вже сказали це є негативна діалектика, з цією умовною назвою Гегеля можна погодитися. Негативна діалектика руйнує абстрактні поняття, виявляє їх суперечність, спростовує конечні, однобічні визначення розсудку й тим підготовлює ґрунт для відтворення єдності протилежних визначень, що є вже роботою позитивної діалектики розуму.

Т. ГОРНШТЕИН

Проблема безконечности у Гегеля та в сучасній математиці

Проблема безконечности і неподільно зв'язана з нею проблема непереривності належить до тих „проклятих“ питань, над якими з давніх-давен працює людська думка.

Практичне значення цих проблем, що мають велику теоретичну вагу, цілком безперечне. Категорії безконечности і непереривности широко застосовуються в математиці, фізиці й інших науках. Але не чітке уявлення про їхню природу призводить часто до неправильних застосувань. А між тим математика, наприклад, часто й густо відмовляється від „філософування“ з приводу справжнього об'єктивного сенсу цих категорій, намагаючись визначити їх чисто формально для своїх математичних операцій. Але реальність помщається за себе,— і математика заплутується в суперечностях,— бо в цих проблемах є справжні труднощі, які вимагають для свого переборення напруженої, творчої роботи діалектичної думки.

І ось з усією гостротою і гнучкістю своєї діалектичної методи Гегель заглянув до самої суті цих проблем, показавши всі труднощі. Можна не погоджуватись з тими або іншими окремими гегелівськими висновками, але дивує те глибоке настановлення питання, яке він розгортає перед нами у своїй логіці.

В основних рисах діалектичний матеріалізм, як ми далі побачимо, іде шляхами Гегеля, матеріалістично опрацьовуючи його основні ідеї. Тим важливіше пройти до самої лабораторії думок Гегеля, не задовольняючись лише загальною характеристикою його вчення в цьому питанні. В даній статті я ставлю собі за завдання заглянути глибше до процесу думок Гегеля, щоб дати систематичний і повний виклад його вчення про безконечність, зробити з нього матеріалістичні висновки і, нарешті, вияснивши положення цього питання в сучасній математиці,— спробувати ясно зформулювати труднощі, що є в цих проблемах.

Вивчаючи Гегеля, я намагалась йти за порадою Енгельса, яку у свій час давав Конрадові Шмідтові: „Ви не повинні читати Гегеля так, як читав його Поль Барт, саме для того, щоб віднайти в ньому паралогізми, і передержки, які правила йому підоймами для побудовань. Важливіше віднайти під неправильною формою і в штучному зв'язку правильне і геніяльне“.

І. ПРОБЛЕМА НЕПЕРЕРИВНОСТИ І ДИСКРЕТНОСТИ У ГЕГЕЛЯ

Аналіза дискретности і непереривности — найцікавіше і найцінніше для нас у всьому гегелівському вченні про кількість. З цією аналізою якнайщільніше зв'язані питання безконечности. Отже без попереднього вивчення

гегелівської настанови питання про непереривність і дискретність не можна ясно і повно уявити собі його вчення про безконечність.

У нас в літературі часто й густо можна зустрінути зауваження про гегелівську настанову проблеми непереривності і дискретності, але ці зауваження звичайно обмежуються відзначенням на визнання Гегелем єдності цих двох визначень, протилежних своїм змістом. Я гадаю, що цього цілком недостатньо.

Єдність непереривності та дискретності визнавали багато математиків незалежно від Гегеля і не в цьому, не в констатуванні єдності його головна заслуга. Заслуга його в тім, як він розуміє цю єдність, як він її будує, який сенс він у неї вкладає.

Щоб розібратись саме в цьому питанні, я спробую якнайповніше і точніше викласти все, що стосується цього питання у гегелівському вченні про кількість.

Що розуміє Гегель під непереривністю? „Непереривність є просте, рівне самому собі відношення до себе, але воно є не безпосередня єдність, а єдність сущих для себе одних“ („Наука логіки“, перша частина, стор. 113), „непереривність є момент саморівенства зовні положеного буття, самопродовження різних одних у відокремленні від них“. „Непереривність є лише зв'язана, вистигла єдність, як єдність дискретного“.

Із цих визначень (їх можна було б збільшити) наочно виходить, що непереривність та дискретність неподільно зв'язані між собою. Саме поняття непереривності неможливе без існування многоти, дискретності. „Лише відштовхування (дискретності — Т. Г.) поширює саморівенство в непереривне“. Неperеривність, як це виходить із всіх цих цитат, є єдність дискретного. „Єдність сущих для себе одних“, „самопродовження їх“. Але як здійснюється ця єдність дискретного, в якому розумінні тут можна говорити про дискретне, коли воно зв'язане, єдине? Отже, в якому сенсі можна говорити про непереривність, як про єдність непереривного (момент єдності) та дискретного (момент окремоти)?

Чи є тут дискретне переривом непереривності?

Ми бачили, що Гегель говорив про непереривність, як про рівне самому собі відношення, що не переривається ніякою границею. „Без виходу поза себе ця непереривність, не перериваючись є многість“ (підкреслення моє — Т. Г.).

Питання, порушене нами, вияснюється, коли розглянути різницю між уявленням та поняттям непереривності, яку подає Гегель слідом за Спінозою. Для уявлення непереривність є просто сукупність, сума, зовнішнє взаємовідношення дискретних одних. Неperеривні величини, як час та простір, уявляються складеними із частин. Час складається із моментів, лінія із точок, площа із ліній. Про це ж говорив Спіноза: „Коли ми досягаємо кількоти, якою вона є в уявленні, що надається нам звичніше і легше, то вона визнається кінцевою, подільною і складеною із частин. Коли ж ми розуміємо його через інтелект, як субстанцію, то воно визнається безкінечним, єдиним, і неподільним“. („НЛ“ — стор. 115). Але Гегель вважає за метафізику таке уявлення непереривності, як зовнішнього взаємовідношення одних, як їхньої сукупності. Він показує, що дискретність знята в непереривних величинах, що вона є тут усунутим моментом. Не можна зрозуміти непереривну величину як таку, що складається з окремих величин, як своїх елементів. Ні, окремість, дискретність, існує тут тільки в можливості, потенціально. Як розуміти цю можливість? Гегель підкреслює, що це не є пуста можливість простого інобуття, наприклад, коли говорять, що було б можливо, що на місці цього каменя стояло б дерево. Тут мова мовиться про „абсолютну можливість“ (стор. 124) того, що в непереривних величинах, якими являється простір, час, матерія („чиста кількість“ за Гегелем), було скрізь покладене

одно, як одно з визначень, із яких вони утворені. „Вони містять принцип одного в самих собі“¹⁾).

Так здійснюється єдність непереривности та дискретности в непереривних величинах, лише через можливість дискретности, ділення на частини.

Але ж крім непереривних величин, ми маємо ще дискретні величини. Простір, час, ми відносимо до величин непереривних, але числа відносимо ми до величин дискретних²⁾ (ще Аристотель так само клясифікував дискретні та непереривні величини).

Що ж становлять собою дискретні величини? Виявляється за Гегелем, що й тут ми маємо єдність дискретности та непереривности. „Число є дискретною величиною, але воно разом з тим має непереривність в одиниці“ (стор. 126).

Роздільна величина, що становить 100 чоловіка — непереривна, бо тут є одно загальне, родове поняття людини. Дискретність, таким чином, обумовлює непереривність, як якусь однородну основу.

Отже, і непереривні, і дискретні величини являють собою єдність двох цих визначень. Кожна з цих протилежних сторін містить в собі іншу і ні одна з них не може існувати без іншої. Непереривність в переривності, переривність в непереривності; єдине у многості і многість в єдиному. Істина властива не одному з цих визначень, а тільки їхній єдності. Конкретно існує тільки воно і тільки при розсудковому абстрагуванні можна розглядати окремо його моменти.

Проте, постає цілком слушне питання, чому ж ми називаємо одні величини непереривними, а інші дискретними, тобто даємо їм назву одного з їхніх моментів? Виявляється, що єдність цих двох визначень може бути „покладена“, як висловлюється Гегель, у двох формах: у формі непереривности і в формі дискретности. В непереривних величинах єдність поставлена у формі непереривности, бо дискретність тут міститься, як ми бачили, тільки в можливості. Навпаки, у дискретних величинах дискретність не є „суцільна в собі“, а поставлена. Число становить многість одних. Його границя поставлена, як многість, вона містить многі одні. „Одні, що обіймаються нею суть якась певна многість, визначене число (Anzahl). Протилежність якому, як дискретности, як вона є в числі, є одиниця, його непереривність. Визначене число й одиниця суть моменти числа... Про визначене число правильно говорить, що воно складається із многих, бо одні в ньому не зняті, а суть у ньому“³⁾. („НЛ“, стор. 126).

Отже, у дискретних величинах покладена дискретність, многість одних. Тут уже вона існує не тільки у можливості, як у непереривних величинах. Подруге, у них міститься непереривність, яка полягає в тім, що „одні суть рівні між собою, або що вони мають одну й туж одиницю. Дискретна величина є, таким чином, інобуття многих одних, як рівних, покладене не як

¹⁾ Ляйбніц кажучи про континуум, вважає, що всі труднощі виникають, коли ми розглядаємо континуум, як щось реальне. Насправді ж він є тільки витвором розуму. „У континуумі ціле йде перед частинами. Частини тут тільки потенціальні. В дійсних речах, навпаки, йде просте наперед агрегатів і частини актуальні і дані перед цілим“. Іще: „Із того, що математичне тіло не розкладається на первісно-неподільні, виходить без сумніву, що це тіло безперечно не є щось реальне, а тільки розумовий витвір, що є не що інше, як тільки можливість частин, і ні в якому разі не визначає нічого дійсного“.

Таким чином Ляйбніц хоч і вважає континуум позбавленим об'єктивної дійсности, проте правильно розуміє взаємовідношення в ньому моментів єдності та многості, визначаючи потенціальність частин.

²⁾ „Число є думка, і при тому така думка, що становить собою головну і навіть важливішу рису почуттєвих речей, тобто їхню окремість і їхню многість“. (Енциклопедія Гегеля, стор. 186).

³⁾ Коли ми візьмемо непереривні й дискретні величини в процесі їхньої зміни, то скажемо, що суцільна, непереривна величина, переходячи від одного значення до іншого, проходить весь ряд посередніх значень. Зміна ж дискретної величини, числа, коли б ми надавали йому довільно малих додатків, проте, відбувається скоками, а не безперервно.

многі одні взагалі, але як многі однієї і тієї ж одиниці“ (стор. 124).

Цікаве для характеристики різниці між дискретністю та непереривністю зауваження Гегеля про невизначеність непереривності і визначеність дискретності. „І тому воно (число — Т. Г.) є визначена кількість в його цілковитій визначеності, бо в його границі є певна многість, що має своїм принципом одне, просто визначене. Непереривність, де одне є лише в собі (лише зняте, покладене, як одиниця), — є форма невизначеності“ (стор. 126). Таким чином, непереривність зв'язана з невизначеністю, а дискретність з визначеністю. Справді, чиста кількість за Гегелем, прикладами якого є непереривні величини, як простір, час, абсолютно не визначена. Навпаки, дискретні числа є найповніше визначеною кількістю.

З цього ж погляду зрозуміла різниця величин, просторових та чисельних. Їхня різниця полягає у різних визначеннях непереривності та дискретності, тобто в якій формі вони існують. Геометрія, наприклад, має у просторовій величині предметом непереривну величину, а арифметика, у чисельній величині — дискретну. Просторова величина має визначеність лише взагалі. Коли ж вона розглядається як просто визначена кількість, вона має потребу в числі.

II. НЕПЕРЕРИВНІСТЬ ТА ДИСКРЕТНІСТЬ У СУЧАСНІЙ МАТЕМАТИЦІ

Щоб зрозуміти значення гегелівських ідей про непереривність та дискретність зупинимося трохи на проблемах непереривності, як вони трактуються в сучасній математиці.

Математики визнають, що в основі математичного поняття континууму є серйозні труднощі. Ці труднощі спричинюються до того, що серед математиків немає єдності в цьому питанні.

Різні математичні школи різно освітлюють це питання. Зупинимося на головних.

Найпоширеніша серед математиків теорія непереривності Дедекінда та Кантора. За цієї теорією математична непереривність — це многість всіх дійсних чисел, як раціональних так і іраціональних всюди „щільна“ (Кантор). Всюди щільною многістю називається в тому разі, коли між будь-якими двома його елементами, як би мало один від одного вони не відрізнялись, завжди можна вставити третій, і отже, й безліч.

Така непереривність є безконечна сукупність простіших елементів. Проте цього мало. Щоб сукупність можна було визнати континуумом, потрібні ще визначення. Так за Дедекіндом пряма лінія стає непереривним рядом, припускаючи, що кожний „перетин“ її, провадиться якоюсь її ж точкою. Це — відома аксіома непереривності Дедекінда¹⁾.

Ці відношення між елементами, певний порядок пояснюють яким чином така сукупність елементів, як сукупність точок, що не мають виміру, перетворюється в непереривний ряд одного або більше вимірів. Суть справи тут в ідеї порядку²⁾. Завдяки цьому ціле дістає властивість, якої немає у елементів, що його складають.

Так отже, викладена теорія континууму визнає складання континууму з окремих елементів, чисел або точок, тобто безконечну роздільність, вважаючи, проте, як ми це бачили, що ця одна властивість — безконечного ділення — не цілком визначає непереривність, бо воно обов'язково неминуче

¹⁾ „Перетином“ зветься ділення урізку на дві класи, при чому мають місце таких дві умови: 1) кожна точка урізку попадає до одної із клас. Початок урізку є у першій класі, а кінець у другій; 2) довільна точка першої класи є перед довільною точкою другої класи. Див. працю Дедекінда: „Непереривність та іраціональні числа“.

²⁾ „Поняття про непереривність залежить від поняття про порядок, бо непереривність є тільки окремий приклад порядку“. (Ресселл, зб. „Новые идеи математики“ № 1, стор. 98).

призводить до питання: як неподільні частини, що не мають виміру, створюють величину? Відповідь на це питання дає ідея порядку.

Борель, що обстоює цю теорію непереривности, розрізняє практичний та теоретичний континуум. „Многість чисел становить практичний континуум математики, єдиний, яким вони насправді користуються. Теоретичний необчислений континуум, являє собою метафізичну концепцію“. (Борель „Пространство и время“, стор. 91).

Пуанкаре заводить різницю математичної і фізичної непереривности. Фізична непереривність за його теорією не сумісна з принципом противенства. Спостереження показує, що вага А у 10 гр. і вага В у 11 гр. викликає тотожні відчуття, також вагу В не можна відрізнити від ваги С у 12 гр., але вагу А вже може відрізнити спостерігач від ваги С. Отже дві величини окремо рівні третій, практично виявляються нерівними між собою. Потреба усунути ці суперечності з принципом противенства примушують нас створити ідею математичної непереривности—пише Пуанкаре. (Наука і гіпотеза стор. 32).

Борель з цього приводу заперечує, що дві величини слід уважати в даний момент емпірично рівними тільки в тому разі, коли ні один із способів дослідження, які ми маємо в даному разі, не дає можливості віднайти між ними різницю. Міркування Пуанкаре, на його думку, потребує не математичного континууму, а тільки щільної многи, що міститься в континуумі, наприклад, многи раціональних чисел, бо як би близькі не були два раціональних числа, інтервал між ними може бути поділений безліч разів. Фізичний континуум відрізняється від математичного тим, що потрібна деяка мінімальна різниця для того, щоб відрізнити два дуже близьких елементи. (Борель „Пространство і время“).

Ось коротко найпоширеніша теорія континууму. Як і в Гегеля тут поняття непереривности обов'язково обумовлює поняття многи, дискретности. Але в Гегеля в континуумі дискретність була лише в можливості, тут же вона реально здійснюється. У Гегеля в непереривності акцентується єдність, тут многість. В наслідок цього у Гегеля непереривність є внутрішньо глибоко зв'язаною єдністю одних, тут же зовнішньою сукупністю. Все це добре розумів Пуанкаре, який подає таку влучну характеристику вище наведеної теорії непереривности: „Така непереривність є тільки безконечна сукупність окремих одиниць, що розкладені за певним законом, правда в безконечно великій кількості, але не мають ніякого внутрішнього зв'язку між собою. Поняття непереривности, як ми його тільки що усталили, гостро відрізняється від звичайного уявлення про неї,— уявлення, за яким між двома елементами непереривности є якийсь внутрішній зв'язок, що робить із них одно ціле. Поняття за яким не точка існує раніше лінії, але лінія раніше точки. Від знаменитої формули, за якою непереривність є єдність у многи — залишилась тільки многість. Єдність же зникла“. (Пуанкаре. Наука и гіпотеза, стор. 28).

Проте, Пуанкаре вважає, що не треба відходити саме від такого визначення непереривности. Ми ж вважаємо, що це — безперечні вади цього визначення.

Гідністю цієї теорії є погляд на непереривність, як на зв'язану щільно з дискретністю, проте і тут, як ми вже відзначали, надто перебільшується дискретність. Визнання дискретности як реально існуючої, безконечної сукупности одних, веде до відсутности руху, до повної завершености, викінчености. В результаті ділення дістанемо незмінні постійні одні. У Гегеля ж, як ми бачили, непереривність є процес, де знімається дискретність. Замість безконечної роздільности — у Гегеля потенціально безконечна подільність.

Ближче до Гегеля своїм трактуванням непереривности стоять, так звані, інтуїціоністи (вождь цієї школи — Броувер) З їхнього погляду, континуум не складається з окремих частин. Вони намагаються його трактувати з погляду суцільности, відповідно з наочним уявленням. Замість класичної теорії

мертвої, непорушної непереривности Кантора вони намагаються дати теорію становлення континууму, дати непереривність в рухові, в становленні.

Броувер, критикуючи аритметизоване, або як він його називає „атомістичне“ поняття про Канторовий континуум тощо, підкреслює, що між безконечною многістю окремих елементів і континуумом є різка грань. Їх не можна ототожнювати. Погляд на континуум як на многість готових і викінчених чисел (точок) він вважає за абсурдний, бо це суперечить становленню. Замість закінченої готової Канторової многости Броувер має справу з довільними поступінностями чисел, що перебувають у процесі становлення. Тоді замість аритметизованого континууму (тобто такого континууму, що його не можна уявити як многість точок, кожній з яких відповідає певне число)—виникає уявлення про „плинний процес розкладу континууму на безмежне число інтервалів, що один від одного ясно не обмежені, і навіть, частково, один одного перетинають“ (Френкель.— *Einleitung in die Mengenlehre*). Новий континуум стає „середовищем вільного становлення“, безконечною можливістю процесу, становлення, безконечним поступом утворення числових послідовностей. Вайль і інші інтуїціоністи завжди підкреслюють цю неможливість зрозуміти континуум як нерухоме (*starre*) буття. Але тут не має сили також закон виключеного третього, що має значення тільки там, де справа йде про те, що стало закінчене, і інтуїціонізм висуває нову ідею обґрунтування математики незалежно від закону виключеного третього.

У теорії інтуїціонізму багато невизначеностей, суб'єктивізму в основних її поняттях: „вільного становлення“, „довільного числоутворення“, але значення цієї теорії полягає в підкресленні руху, становлення і боротьби за нього з формальними математичними конструкціями класичної математики.

III. ПРОБЛЕМА БЕЗКОНЕЧНОЇ ПОДІЛЬНОСТІ И ЗЕНОНІВСЬКІ АПОРІЇ

Аналізуючи проблему відношення непереривности та дискретности, ми бачили, що ця проблема найближче зв'язана з проблемою безконечної подільности. Сучасна математика, визначаючи непереривність, плутається в суперечності безконечної подільности та роздільности. Одні зовсім заперечують можливість актуального поділу континуума на частини, інші, навпаки, вважають за зовсім очевидне склад континууму із окремих елементів, чисел та точок. Ми вже бачили як, розв'язує це питання Гегель. Він розглядає непереривність як процес, в якому знімається дискретність. Переривність у континуумі лише потенційна, лише можлива. Окремі елементи не самостійні, а становлять лише моменти суцільного процесу. Гегель розв'язує, таким чином, цю проблему з погляду встановлення процесів. Навпаки, абсолютна подільність існування простих неподільних елементів припускає щось нерухоме, незмінне.

З цього погляду критикує Гегель кантівську антиномію безконечної подільности та знамениті зенонівські апорії.

Блискуча аналіза кантівської антиномії та ряд цінних зауважень з приводу зенонівських апорій дають нам можливість ліпше дійти до змісту гегелівської концепції з цих питань.

Кантівська антиномія говорить: „кожна субстанція в світі складається з простих частин і ніде немає нічого простого, або складеного з нього“ (теза) і „ніяка складна річ в світі не складається з простих частин і ніде не існує в них нічого простого“ (антитеза).

Гегель, передовсім, зауважує саме формулювання антиномії. Тут мова мовиться про склад замість непереривности. Проте, складене, складне є зовнішнім сполученням. Однак, ми бачили, що Гегель не зводить непереривности до зовнішньої сукупности одних. Поняття складности не покриває поняття непереривности і їх треба точно розрізняти. Тому Гегель зразу ж

відзначає з приводу формулювання тези: „простому атомові тут протиставляється складене з нього, що становить дуже відстале визначення, порівнюючи з непереривністю“. („Н. Л.“, стор. 117).

Навіть більше того. Заступаючи непереривність складеністю, Кант тим самим зводить свою тезу до тотожного аналітичного судження. „Є тавтологією сказати, що складне складається з простого. Коли тільки запитується, із чого складається щось, то вимагається вказати якесь інше, сполучення якого утворює це щось... Коли сказати, що атрамент складається із атраменту, то сенс питання про склад із іншого перекинується, він не дістає відповіді і тільки повторюється. Таким чином, в даному разі припущення простих частин просто тавтологія і, отже, не можна встановити антиномії, коли замість непереривності брати таке зовнішнє і випадкове визначення, як складеність.

Тепер перейдімо до доказу тези. Кант міркує так: припустім, що субстанція не складається із простих частин, а є тільки складеною. Але, коли складеність, як випадкове відношення, зніметься, то не залишиться нічого. „Звідси,— робить висновок Кант,— прямо виходить, що речі в світі в їхній сукупності є прості сутності, що складеність є тільки їхній зовнішній стан і що розум повинен мислити елемент субстанції, як прості сутності“. Гегель цілком слушно відзначає, що зовнішність, випадковість, складеність тут наводиться, як наслідок, після того, як вона була в самому доказі, правила за його засіб. Тим самим відкидається і самий доказ.

Також незадовільний і доказ антиномиї. Цей доказ також провадиться апагогічно, тобто від протилежного. Коли припустити, що складне складається з простих частин, то в наслідок того, що всяке зовнішнє відношення можливе тільки в просторі, отже, що простір повинен складатись із стількох простих частин, із скількох складається складена субстанція. Але, як відомо, Кант уперто заперечує склад простору із простих частин. І тут він знову змішує непереривність та складеність, заступаючи складеність простору його непереривністю. Цікаве Гегелеве зауваження про те, що у Канта „непереривність простору подана дуже правильно й впевнено, в протилежність складеності із складових частин“ („Н. Л.“, стор. 121).

Таким чином, довід тези через переміщення субстанцій у простір містить в собі визнання непереривності, в той час, як довід тези через визнання випадковості складеності — визнання абсолютних одних, тобто дискретності. Так Гегель звільняє, виявляє ядро антиномії під заплутаною формою, в якій вона перебуває у Канта. Сутність антиномії в тім, що одностороннє припущення дискретності призводить до абсолютного поділу на частини, до неподільного, як першопочатку і таке ж одностороннє визнання непереривності спричинюється до безконечної подільності. „Вся антиномія зводиться, таким чином,— закінчує Гегель свою аналізу Кантової антиномії,— до поділу й прямого ствердження обох елементів кількості і при тім, як абсолютно поділеніх. З погляду простої дискретності, субстанція, матеріал, простір та час тощо, абсолютно поділені, їхній принцип є одно. З погляду непереривності це одно є зняте. Частини перетворюються в подільність на частини, залишається можливість ділення, тільки як можливість, що не стає дійсністю, атомом. Та коли ми зупинимось на цьому визначенні, висловленому про ці протилежності, то виявиться, що вже в непереривності міститься момент атомів, бо вона є тільки можливість частини, а також, що це ділення, ця дискретність знімає всяку різницю одних, бо просте одне є теж саме, що й інше і, тим самим, містить в собі їхню рівність, і, отже, й непереривність“. („Н. Л.“, стор. 122).

Таким чином, кантівська антиномія подає діалектичну проблему знання і Гегель подає діалектичне розв'язання цієї проблеми, відзначаючи єдність цих двох протилежностей: непереривності та дискретності. Слід відзначити,

що розв'язання цієї антиномії від самого Канта, за висловом Гегеля („Н. Л.“, стор. 123) „залишає в стороні самий зміст антиномії“. За Кантом всі суперечності стають тільки тому, що „коли ми мислимо явища почуттєвого світу, як речі самі по собі, коли ми беремо закони їхніх сполучень не за придатних тільки для досвіду, а за закони речей самих по собі, то тоді виявляється суперечність“. Тов. Асмус цілком слушно підкреслює, що „Кантове вчення про антиномії вражає невідповідністю між геніяльним діалектичним задумом та надзвичайно вузьким, чисто формальним метафізичним його розв'язанням“.

Саме це викриває Гегель у своїй знаменитій аналізі Кантової антиномії, яку я намагалась тут якнайпевніше подати. З приводу розв'язання, яке Гегель тут подає, Енгельс відзначає: „Гегель легко упорався з цим питанням про поділ, говорячи, що матерія є й те й інше, і подільна і непереривна, і в той же самий час ні те, ні інше. Це ні в якому разі не відповідь, але це тепер майже доведено“. (Архів, т. II, стор. 29).

Ту ж саму думку про потенціально подільність підкреслює Гегель у своїх коротких зауваженнях з приводу зенонівських софізмів. Він вважає їх за „безконечно дотепніші і глибші за кантівські антиномії“¹⁾. Як і в кантівській антиномії, у всіх зенонівських побудовах, виступає проблема безконечної подільності. Докази його ґрунтуються на безконечному діленні на частини. В софізмі „стріла“ поділяється на простір, що проходиться стрілою, в софізмі „Ахілес та черепаха“ шлях, по якому вони рухаються, теж саме у „дихотомії“ тощо. Але вважаючи подільність не як момент, а як єдину сутність кількості, Зенон доходить до безглуздя: до висновку про неможливість руху величини. Гегель високо цінує те розв'язання, яке подає Арістотель. Останній „протиставляє безконечній зенонівській подільності непереривність, що властива і часові і просторові, так що безконечна, тобто абстрактна многість міститься в непереривності лише в собі, лише в можливості. Істинне щодо абстрактної многости, також і абстрактної непереривности, є їхнє конкретне, сам час і простір, як до останніх рух і матеріял. Абстрактне є тільки в собі і тільки в можливості. Воно є тільки момент якогось реального“. (Гегель. „Н. Л.“, стор. 122).

П'єр Байль, що вважав арістотелівське заперечення за „нікчемне“ (pitoyable), не зрозумів, на думку Гегеля, вчення про те, що матерія подільна до безконечности тільки в можливості. Він заперечує, що коли матерія подільна до безконечности, то вона справді містить безконечне число частин і є, таким чином, безконечність не в можливості, а безконечність, що реально існує. Гегель зовсім не поділяє погляду П'єра Байля, вважаючи, що „розсудок помиляється, визнаючи за щось істинне й дійсне тільки мисленні речі абстрактности, як безконечне число частин“.

В зв'язку з викладеним гегелівським поглядом на Арістотелеву та Байлеву критику, я скажу декілька слів з приводу того, що говорить в цьому питанні т. Асмус у своїй статті „Формальна логика и диалектика“ (ПЗМ — № 4, 1929 р.). „Справді, діалектичні мислителі, пише тов. Асмус, або хоча б, навіть, ті, що наблизились до діалектики, ніколи не могли задовольнитися арістотелівськими запереченнями, ніколи не могли визнати за відповідь по суті проблеми. Вже знаменитий скептик П'єр Байль вважає арістотелівську критику за неправильну, а зенонівські міркування, навпаки, правильними“ (стор. 59). Треба відзначити, що таке відношення до Арістотеля ми зустрічаємо у книзі Фрідмана „Возможно ли движение“, де також не визнається ніякого значення за арістотелівським розв'язанням зенонівських труднощів. Ми бачили, однак, що такий „істинно діалектичний мислитель“ як Гегель висловлює про Арістотеля та Байля щодо цього зовсім протилежні думки.

¹⁾ В іншому місці Гегель відзначає, що кантівські антиномії не йдуть далі того, що в цій царині вже зробив Зенон. Б. Росселл вважає, що Зенона можна вважати основоположником філософії безконечности.

Я вважаю, що помилка Асмуса і Фрідмана в тім, що вони підкреслювали тільки один момент Арістотелевої критики, а саме, що безконечній подільності простору відповідає і конечна подільність часу. Арістотель відзначав: „точка проходить за конечний час безконечну многість частин лінії, але цей час складається також із безконечної многости перерв. Таким чином, безконечна многість частин протягу проходиться за безконечну многість частин часу“ (цю арістотелівську цитату наводить Фрідман у книзі „Возможно ли движение“ на стор. 67). Це арістотелівське зауваження цілком слушне, бо воно, звичайно, само по собі, не дає виходу із зенонівських труднощів. Тому й Варьяш, проти якого спрямована стаття т. Асмуса, що подає таке розв'язання зенонівських парадоксів, обходить труднощі. Але вся суть Арістотелевої критики не в цьому, а в тім, як він розумів безконечну подільність. Безперечна заслуга Арістотеля в тім, що він підкреслював „безконечну подільність у можливості“. Інакше кажучи, визнавав потенціально безконечну подільність континууму, заперечуючи можливість мислити останній як поділений на актуально безконечне число частин. Щождо „кращих математиків нашого часу“, на яких посилається т. Асмус, що не визнають арістотелівську критику, то слід мати на увазі, що у математиків нема єдності поглядів щодо даної проблеми безконечної подільності на частини.

Прихильники, так званої „актуальної безконечності“, звичайно, не погодяться з Арістотелем, що обстоював погляд потенціальної безконечності і, отже, з Гегелем, що підтримував в даному разі Арістотеля. Для них, що визнають реальне існування безконечної сукупності частин, суперечності, віднайдені Зеноном, пояснюються властивостями безконечних сукупностей, що відрізняються від властивостей конечних сукупностей (наприклад, у безконечних сукупностях може не бути першого члену, що відповідає зенонівській дихотомії, або останнього — у Зенона в софізмі „Ахіл та черепаха“¹⁾). Але справа в тім, який погляд обстоює діалектичний матеріалізм, чи визнає він актуальну безконечність? Ми вже говорили, що гегелівське розв'язання проблеми непереривності та дискретності, як їхньої єдності, при чім у непереривності подільність міститься в можливості, визнає й діалектичний матеріалізм. Не актуальна переривність у так званих непереривних величинах, як простір, час та матерія, а потенціально, знята в непереривності, як в процесі, повинна визнаватись діалектичним матеріалізмом, бо протилежний погляд спричинюється до незмінності, відсутності процесу.

Але сказаного недосить. Ми повинні, щоб цілком в'яснити це питання, вивчити проблему безконечності взагалі, а не тільки безконечну подільність, як вона трактується у Гегеля та в сучасній математиці.

IV. БЕЗКОНЕЧНІСТЬ У СУЧАСНІЙ МАТЕМАТИЦІ

Протилежність непереривності та дискретності визначеної кількості, неминуче спричинюється до категорії безконечності. Саме, через поняття безконечності відбувається гегелівське зняття дискретності в непереривних величинах. „Математика викидає ту метафізику, що намагається зрозуміти час складеним із моментів, простір або лінії з точок, площину з ліній,

¹⁾ Для ясності нагадаю зміст цих софізмів: 1) дихотомія: перед тим, як пройти яке-небудь віддалення, ми повинні пройти половину його, але раніш, треба пройти половину, чверть тощо, тобто безконечне число віддалень. Неможливо, таким чином, не тільки пройти це віддалення, але навіть рушити з місця (ряд не матиме першого члена); 2) Ахіл не здожене черепахи, бо черепаха завжди буде, хоча б на найменше віддалення, спереду його.

Щождо Вайєрштрасса, на якого посилається т. Асмус, то він справді відновлює зенонівські парадокси і, навіть, обґрунтовує ними математику. Але, виганяючи з математики безконечно малі, Вайєрштрасс доводить, що ми живемо в незмінному світі, що зенонівська стріла легючи залишається на місці. Неймовірно, щоб діалектичний матеріалізм ухвалював таке погоджування з Зеноном.

весь простір із площин. Вона не визнає таких дискретних одних. Коли, наприклад, вона навіть визначає величину деякої площини так, що представляє її, як суму багатьох ліній, хоча дискретність є моментальним уявленням і в безконечній многості ліній, поскільки простір, що складається з них, визнається проте обмеженим, вже міститься зняття його дискретности". („Н. Л.", стор. 114).

Або ще: „одностороннє визнання дискретности призводить нас до досягнення безконечного, або абсолютного поділу на частини, навпаки, одностороннє припущення непереривности — до безконечної подільности". („Н. Л.", стор. 115).

Цей щільніший зв'язок проблем непереривности та безконечности підкреслює І. Ресселл, говорячи: „аналіза вимагала непереривности, а непереривність безконечно мале". (Збірник „Новые идеи в математике").

Основне питання, на якому ми весь час зупинялись, викладаючи проблему непереривности, континууму, саме питання про те, чи ділиться до безконечности континуум потенціально, чи його можна поділити на актуальну безконечну многість частин — це одно з основних труднощів поняття безконечности. Чи є безконечність реально актуальна, як щось дане, чи її не можна задати, і вона є тільки потенціально. Ми бачили, що в цьому питанні безконечного поділу континууму Гегель обстоює погляд потенціальности безконечного числа частин. „Розсудок помиляється, визнаючи за щось істинне і дійсне, тільки мислимі речі та абстрактности, як безконечне число частин" („Н. Л.", стор. 123).

Однак, ще Арістотель визначав, що континуум можна назвати безконечним у двох значеннях: „Справа в тім, що довжина, час і взагалі все непереривне, зветься безконечним у двох значеннях: або щодо ділення, або щодо своїх границь". (Фізика Арістотеля)¹⁾.

Ми розглянули гегелівський погляд на актуальну та потенціальну безконечність щодо ділення непереривного, розглянули також цю проблему в сучасній математиці. Тепер ми перейдемо до проблеми безконечности в розумінні границь як вона є у Гегеля та в математиці, спробуємо в'яснити актуальність чи потенціальність цієї безконечности, та інші питання, що зв'язані з сутністю, з природою цього поняття.

Грецькі філософи вже в VI столітті до нашої ери опрацьовували проблему безконечности. Перше зустрічаємось з безконечністю, розглядаючи ряд натуральних чисел 1, 2, 3, 4, 5, 6...

Анаксимандр вважає безконечне за принцип, за елемент світу, пітагорейці говорять про протилежність границі та безграничного. Про труднощі, зв'язані з поняттями безконечної кількості було добре відомо Зенонві, як це ми бачимо з його парадоксів.

Вже Арістотель формулює різницю між актуальною та потенціальною безконечністю. „Безконечне полягає в можливості безграничної зміни одного іншим, подібно до днів олімпіади, що змінюють один другого". „Безконечно велике і безконечно мале не можна розглядати, як окрему певну річ, наприклад, як чоловіка, будинок, а як щось, що перебуває завжди в процесі наростання або зменшення й хоча конечно в кожний певний момент, але постійно змінюється від моменту до моменту. „Таким чином, за Арістотелем, є тільки потенціальна безконечність. Математикові немає ніякого діла до того чи безконечна чи конечна пряма: важливо тільки те, що конечний урізок прямої можна продовжувати скільки завгодно. „Правильний погляд на без-

¹⁾ Про два значення безконечности говорить і Байль: „в іншій формі ніж в ряді цілих чисел виступає безконечне в континуумі, що може безконечно поділятися, особливо в континуумі, простору та часу". „Простір не тільки в тому сенсі безконечний, що він ніколи не приходить до кінця: але в кожному місці воно, так би мовити, в середині безконечного перебуває, в безконечному процесі ділення". (Einleitung in die Philosophie der Mathematik, стор. 31 і 13).

конечне якраз протилежний звичайному: безконечне це не те, що нічого немає поза себе, а те, що завжди має щонебудь в собі". (Фізика Арістотеля).

Коли в питанні про безконечність в розумінні безконечного поділу гелівські погляди збігалися з арістотелівськими поглядами, то тут питання про безконечність в розумінні границь, ми маємо істотне розходження між двома мислителями.

З математиків ще в XVI столітті Кавальєрі розвиває погляд про актуальну безконечність. У 1635 році він опублікував трактат, де подає задачу вирахування довжин, площ, та об'ємів. При цьому він розглядає лінії як сукупність безконечного числа точок. Останні є неподільними. Таким чином, замість необмежено спадних безконечно малих тут появляється неподільне. Безконечне число їх складає даний геометричний об'єкт. Тут безконечно-актуальне суще, а не потенціально, в становленні.

Теж і в Ляйбніца. В протилежність до Ньютона, що розглядав безконечно малі як флюксії, як щось плинне, потенціально, Ляйбніц розглядає безконечно малі, як величини особливої природи подібно до неподільних Кавальєрі.

Та в міру того, як вияснялись основи безконечно малих, звідти виганялась актуальна безконечність. Гаусс і Коші, знамениті математики, що розробили поняття границі, побудували все своє обґрунтування аналізу безконечно малих на понятті потенціальної безконечности, висловлюючись найрішучіше проти актуальної безконечности.

Гаусс у відомому своєму листі до Шумахера пише: „насамперед я протестую проти застосування безконечної величини, як закінченої, це користування в математиці ніколи не дозволяється. Безконечне є тільки *façon de parler* про те, як справа йде, власне, про границі, до яких певні відношення наближуються довільно близько тоді, як інші зростають без обмеження". Таким чином, поняття актуально-безконечного заступається поняттям про границю й тим самим, замість актуально-безконечного, заводяться процеси. Об'являється похід проти актуально-безконечно малих. Лягранж, наприклад, намагається обґрунтувати диференціальний рахунок зовсім не вдаючись до них.

Однак, у другій половині XIX сторіччя математик Кантор відроджує вчення про актуальну безконечність у своєму вченні про многості. Зважаючи на величезне значення його вчення в математиці, зупинімось докладніше на його теорії.

Кантор¹⁾ розрізняє „не власне“ (потенціально) й власне (актуально) безконечність, вважаючи, що змішування цих двох різних видів безконечности спричинювалось до численних помилок.

З потенціально-безконечним, на його думку, ми маємо справу тоді, коли мова мовиться про невизначену, змінну, конечну величину, яка може мати безконечну многість значень. Такій безконечності не можна надати ні якого буття. Про неї ніколи не можна сказати „*datur*“. „Це — чисто суб'єктивне уявлення“, неадекватна ідея“, поняття відношення, що містить в собі ідею змінності (збірн. № 6, стор. 3). Правда, це поняття безконечности застосовується в науці, навіть спричинилось до її успіхів, то воно не має фізичного значення, а є тільки допоміжним поняттям й завжди вказує на власне-безконечне, актуально безконечне, що становить його основу, без якого воно не може ні бути, ні мислитись (стор. 11). Потенціально безконечне припускає ж те, в чому і де воно змінюється, свою „царину“ зміни, та вона подається тільки поняттям актуальної безконечности. Що ж таке актуально-безконечне за Кантором?

У протилежність до потенціально-безконечного під актуально-безконечним слід розуміти таку кількість, яка „з одного боку, незмінна і визначена

¹⁾ Викладаючи Канторове вчення, а також інтуїціоністів, користуюсь, головню, зб. „Новые идеи в математике“, № 6, 1914 р.; Fraenkel. „Eileitung in die Mengenlehre“; Baldus. „Formalismus und Intuizionismus“ і Weyl „Einleitung in die Pilosophie der Mathematik und der Wissenschaft“.

в усіх своїх частинах і становить істинну постійну величину, а з другого — в той же час є більшою величиною, ніж будь-яка конечна величина того ж виду“.

Актуально-безконечна є, наприклад, сукупність всіх точок, що лежать на даному обводі, або якійнебудь кривій, комплекс всіх конечних цілих позитивних чисел, число істот на землі й всесвіті.

Актуально-безконечне має, таким чином, право громадянства у формі актуально-безконечних многостей. Під многістю Кантор розуміє „всьяке многе, яке можна мислити, як єдине, тобто всяку сукупність визначених елементів, яка може бути зв'язана в одно ціле на підставі якогось закону“ (стор. 69, збірн. № 6).

Дві многості називаються рівноміцними, коли кожному членові першої многості відповідає член другої многості (наприклад, сукупність паристих та непаристих чисел, сукупність точок обводу та радіусів кола). Два рівенства однакої міцности мають одинакове число членів.

Многості є актуально-безконечними тоді, коли вони рівноміцні одній із своїх частин, інакше кажучи, ціле рівноміцне з своєю частиною¹⁾.

Наприклад, візьмімо ряд натуральних чисел і ряд тільки паристих чисел:

1	2	3	4	5	6	7	8	9...
2	4	6	8	10	12	14	16...	

в кожному ряді числу першої многості відповідає одне число другої. Отже, вони рівномірні. Але друга многість є тільки частина першої. Це — один із парадоксів, що становлять основу Канторової теорії многостей.

Актуально-безконечні сукупності не можна визначити за об'ємом, а тільки за змістом²⁾. Отже, ніяке натуральне число не може правити за покажчика міцности актуально-безконечної сукупности.

Так ми доходимо до Канторового вчення про реальні безконечні числа, до так званих „трансфінітних“ чисел. Закони трансфінітних чисел ґрунтовно відрізняються від законів царини конечних чисел.

Природні вирізи в актуально безконечному ряді реальних цілих чисел Кантор називає числовими клясами. Перша числова кляса — це многість конечних цілих чисел 1 2 3 4 5 6 ... (кінця цього ряду взагалі немає). Друга числова кляса — це вже кляса безконечних цілих чисел, що йдуть у певній послідовності. Першим членом цього ряду є найменший його член w , далі $w+1$, $w+2$, $w+3$, $w+n$. Третя кляса буде $2w$, $2w+1$, $2w+2$ і т. ін.

W є тільки найменше з цих чисел, що більші за всі конечні числа v . Всяке число менше ніж w є конечне число. Однак, не можна сказати, що ростучі конечні числа наближаються довільно близько до своєї границі. Навпаки, довільне будь-яке велике число v є таким же далеким від w , як і найменше конечне число³⁾.

W і всі більші безконечні числа є цілком поза безконечним чисельним рядом 1 2 3 4 5 6 ... W не максимум конечних чисел, бо такого немає, а мінімум всіх безконечних порядкових чисел.

1) Прихильник Кантора Б. Ресселл підкреслює, що саме відкидання цього положення, що ціле має більше членів, ніж частина, спричинилось до точного визначення безконечности. З цього погляду розв'язується зенонівський парадокс „Ахілес та черепаха“, бо Зенонова аргументація точна тільки при припущенні аксіоми, що ціле має більше членів, ніж частина. Ахілес догнав би черепаху, коли б він був у більшому числі місць, ніж черепаха. Але в кожний період часу він міг би бути тільки в такому ж числі місць, як черепаха“ (Ресселл, збірн. № 1 „Новых идей математики“ стор. 96).

2) „В разі безконечних многостей не було взагалі мови про будь-яку точну визначену кількість їхніх елементів та, проте, не можна було надати певної зовсім не залежної від їхнього порядку міцности“.

3) W є, за визначенням Кантора, границею конечних чисел, але тут інакше ніж звичайне поняття про границю: ряд, що має його, може зовсім не наближатися до нього.

Якісну різницю безконечних та конечних чисел Кантор підкреслює, відповідаючи філософам, які не припускають можливості актуально-безконечних чисел (стор. 72). Зігварт, Дюрінг вважають за неможливе поняття актуально-безконечного числа, бо це безпосереднє виходить із його поняття. Змінне, безмежно велике конечне число не можна мислити з предикатом визначеності і, отже, і з предикатом буття — а це знову таки безпосередньо виходить із поняття змінності. Кантор з цього приводу говорить: „мені ця аргументація нагадує те, що коли б із факту наявності безлічі багатьох інтенсивностей зеленої фарби хотіли дійти до того, що не може зовсім існувати червоний колір¹⁾).

„Всі заперечення проти актуально-безконечно великих,— говорить Кантор,— вертяться в колі, бо вони апріорі припускають, що безконечно велике число є таке число, як і конечні числа, а тому має всі властивості конечних чисел“. Справді, суперечності безконечно великого виявляються завжди тоді, коли намагаються відшукати в безконечному числі властивості конечних чисел. Наприклад, безконечно велике завжди залишається безконечно великим, яке б число до нього не додавали. Та коли завжди оперувати з безконечністю, як над одним і тим же числом, то дійдемо до абсурду. Наприклад, 2∞ дорівнює 1∞ , скорочуючи на ∞ дістанемо, що 2 дорівнюється 1. (Цілий ряд таких парадоксів, поданий Больцано у його праці „Парадокси безконечного“).

Кантор усуває подібні заперечення тим, що подає якісну протилежність конечних та безконечних чисел.

Але, як взагалі можна говорити про безконечно великі числа, коли їх не можна підрахувати? Справа в тім, що лічба ставить члени в порядок і дає те, що математики називають ординальним числом членів. Однак, істинно безконечні числа уже є не ординальні числа, а кардинальні. Ми дістанемо їх, не ставлячи членів в порядку та перелічуючи їх, а іншою методою, що не вказує нам, яке число членів має певну многість, а дозволяє нам знати, чи мають дві многості однакове, чи не однакове число членів.

Поняття про кількість становить лише частину ширшого поняття міцності. Міцність конечної многості збігається з його кількістю. Дві конечні многості можуть мати не однакове число елементів, дві безконечні многості можуть мати не однакову міцність. Подібно до того, як цілі числа правлять за вислів кількості (тобто міцності) конечних многостей, канторовські трансфінітні числа правлять для вислову міцностей безконечних многостей.

Та ми говорили весь час про актуальну безконечність безконечно-великого. А як бути з безконечно малим? Чи визнає Кантор його актуальність? Ми маємо недвозначні Канторові вислови, що „безконечно малі досі утилізувались лише в формі не власне-безконечного“. Щождо власне-актуально-безконечно-малих величин, то про них Кантор говорить таке: „коли взагалі є, тобто їх можна визначити, власне-безконечно-малі величини, то вони не перебувають ні в якому безпосередньому звязку з звичайними безконечно-малими величинами у становленні“ (зб. 6, стор. 15).

Треба сказати, що Канторова теорія многостей за короткий час заступила центральне місце в математиці. До неї вдаються і в геометрії, і в аналізі, і

¹⁾ Саме цієї якісної протилежності між безконечними та конечними числами у Кантора не добачає т. Фрідман у своїй книжці „Возможно ли движение“. І. Фрідман запитує, як може бути перше число після незакінченого ряду конечних чисел. Але ж Кантор підкреслює, що w і всі числа за ним лежать не за цим рядом, а поза ним. Необгрунтовано також приписує т. Фрідман Канторові думку про закінченість натурального ряду, запитуючи його, що становить собою вся сукупність всіх чисел натурального ряду, або де ж всі ці числа. Кантор же, як ми бачили, цілком погоджуючись з т. Фрідманом, підкреслює, що всіх чисел цього ряду не існує.

Та в основному критика подана т. т. Фрідманом і Баммелем (в ст. ст. „Под знаменем марксизма“ під назвою „Аксиоматика и диалектика“) Канторовому вченню про многості викриває основні вади Канторової доктрини.

в теорії функцій. За короткий час (перша праця Кантора вийшла в 1770 р.) говорить вже про класичну теорію многостей.

Проте, не зважаючи на це, чимало видатних математиків гостро виступають проти цієї теорії. Найбільше нападів скеровано на неминучі парадокси теорії многостей. В рямцях даної статті ми на цьому не зупинятимемося і перейдемо до критики самого поняття „актуальної безконечности“.

Рішуче відкидання актуальної безконечности ми знаходимо у Пуанкаре, У своїй книзі „Останні думки“ він пише: „істинної безконечности немає, і коли ми говоримо про безконечне число, то ми хочемо сказати, що це число має ту властивість, що до нього можна без кінця додавати нові елементи“ (стор. 56). (Пуанкаре захищає ідеї потенціальної безконечности. Канторіанці, говорить він, обстоюють погляд охоплення. Вони вважають, що предмети існують в якомусь великому склепі, де можна вибирати).

Пуанкаре заперечує також проти якісної різниці безконечних та конечних чисел, говорячи, що всяка теорема про безконечні числа, є не що інше, як скорочений спосіб формулювання предложень про конечні числа.

Але Пуанкаре не один у своїй боротьбі проти актуальної безконечности. Цілий напрямок в сучасній математиці, до якого у деяких своїх висловах близький Пуанкаре — рішуче висловлюється проти актуальної безконечности. Це — інтуїціонізм, вже згаданий нами.

Ми вже зазнайомились в загальних рисах з інтуїціоністською критикою Канторового континууму. В щільному зв'язку до цього перебуває критика актуальної безконечности. Але передовсім — декілька слів про загальний характер цього вчення.

Парадокси многостей спонукали інтуїціоністів спробувати логічні засоби математики. Логічні сумніви щодо математики висловив, вперше, ще Кронекер (1823 — 91 р.). Його працю продовжували такі видатні математики, як Пуанкаре, Борель. В найбільше завершеному вигляді теорія інтуїціонізму висловлена Броувером (до нього приєднався відомий математик Вейль).

Інтуїціоністи виступають проти логічного напрямку математики, що намагається розвинути математику чисто логічно, вважаючи, що математика спирається на логіку. Інтуїціоністи інакше визначають фундамент своєї теорії. На їхню думку, всяка математична побудова повинна виходити з того, що нам дається інтуїтивно, що можна сприйняти на досвіді. Наприклад, безперечно повинні бути простіші закони цілих чисел, що нами сприймаються через інтуїцію¹⁾. Їх не можна довести формально-логічно. Для формалістів-логістів математичне існування має все те, що не суперечливе, для інтуїціоністів — все те, що можна висловити конечним числом предложень. Навпаки, всяку побудову, що має необмежене число операцій, вважають вони за необґрунтовану²⁾.

Звідси виходить і заперечення ними актуального існування безконечно-великих многостей, яке вони вважають за „неправильну інтуїцію“. Закон виключеного третього, застосований для конечних многостей конкретно нам заданих, доступних нашій інтуїції, тут не має сили, бо в логічному визначенні конечної многости немає достатньо даних, на підставі яких ми б могли відносно кожного елемента A стверджувати, що він є B , або не є B (закон виключеного третього). Тому інтуїціоністи відмовляються від всяких проблем, щодо тих чи інших властивостей безконечних сукупностей. В понятті актуальної безконечности всякий безконечний процес мислиться закінченим. Тут

¹⁾ Відомий Кронекерові вислів говорить: „цілі числа створив бог, все інше є справа людських рук“.

²⁾ В зв'язку з тим інтуїціоністи вважають, що є математичні проблеми, яких не можна розв'язати принципово, бо їх не можна висловити конечним числом речень. Тут інтуїціоністи стають агностиками й роблять крок назад, порівнюючи з своїми противниками-формалістами, які впевнені, що можна розв'язати будь-яку математичну проблему.

ми оперуємо увесь час з постійними, тривалими відношеннями. Інтуїціоністи, відкидаючи всяку тривалість, відкидають і безконечність в канторовському розумінні.

Їм ближча інтуїтивна ідея потенціальної безконечности, за яку висловлюється, наприклад, Пуанкаре. Та, взагалі інтуїціоністи, в протилежність до Кантора, відводять дуже скромне місце безконечності. „Математика безконечности по суті стає якимсь евристичним засобом, що застосовується в математиці безконечного“. (Хінчин, ВКА № 16).

Таким чином, поряд з критикою актуальної безконечности на користь потенціальної ми спостерігаємо зараз цілковиту відмову від поняття безконечности взагалі. Представник формалізму Гільберт у своїм трактаті про безконечність (*Über Unendliche*) написаного під помітним натиском ідей інтуїціоністів, подає тезу, що „безконечности немає ні в природі, ні в мисленні“. Ідея безконечности — „уявна ідея“. Застосовуючи в математичній аналізі безконечність, Гільберт вважає її за чисту фіктивну побудову, позбавлену предметної реальности, що має лише тимчасове допоміжне значення. В тому ж сенсі висловлюється в нашій літературі т. Хінчин: „з потенціальною безконечністю покінчив ще Вайерштрасс і з того часу вона для математика зберігла тільки ім'я безконечности, як історичний перебуток. Предмет, що стоїть за нею, цілком зведений до кінцевого і щодо цього у нас панує цілковита ясність. Набагато гірша справа з безконечністю актуальною. Многість всіх цілих чисел, або всіх точок урізку досі мислиться нами як реальні безконечні колекції — і в цьому джерело всіх нещасть, бо в реальному світі нічого безконечного немає. Важко погодитись з цією характеристикою питання про безконечність. Ще важче погодитись з запереченням безконечности взагалі, що ми й спробуємо показати, оброблюючи математичне гегелівське вчення про безконечність.

Та передовсім декілька загальних зауважень щодо розглянутих нами вчень про безконечність в математиці.

Сенс й значення інтуїціонізму в його радикальній революційній боротьбі з формалізмом, за яку він дістав назву „математичного більшовізму“. Концепція формалізму посилювалась у наслідок блискучих успіхів, які зазнала математика в період її формалізації. Та, відриваючись від реального змісту в ім'я абсолютно-логічної настанови питань, формалізм дедалі заходить в закут, вироджуючись у безплідні логічні комбінації. З цього погляду можна вітати інтуїціонізм, що намагається наблизити математику до реальности, борючись проти нерухомих мертвих формально-логічних абстракцій. В цій боротьбі інтуїціонізм часто схиляється в сторону діалектичної методи виставляючи на перший план рух, становлення та обмежуючи значення формально-логічних законів. Однак, не можна, звичайно, говорити тут про якунебудь діалектичну послідовність, витриманість. Так, наприклад, становлення розуміється інтуїціоністами дуже своєрідно, як процес заради самого себе, взагалі має досить таємний характер. Правильну критику закону виключеного третього відносять інтуїціоністи тільки до безконечних многостей, тоді, як вона дійсна й щодо кінчних многостей. Врешті не можна погодитись і з заперечуванням ними безконечности взагалі, хоча критика актуальної безконечности, висловлена ними, з погляду діалектичного матеріалізму в багатьох відношеннях справедлива. Цілковито слушно підкреслюють вони незмінний, нерухомий характер Канторової актуальної безконечности. Прихильники діалектичного матеріалізму відзначають також містичний, релігійний характер Канторового вчення¹⁾.

¹⁾ Див. статті Баммеля в ПЗМ „Аксиоматика и диалектика“.

Поняття безконечности зустрічається у Гегеля протягом всієї його „Логіки“. Вважаючи його за одне з основних понять філософії, Гегель приділяє йому чимало уваги. Найбільше він зупиняється на понятті безконечности у перших двох розділах „Логіки“ — про якість і кількість. Тут він подає аналізу якісної безконечности та кількості (в зв'язку з нею математичної) в найповнішому і в найсистематичнішому вигляді.

Гегель відрізняє два вида безконечности (як кількості, так і якісної), що має неоднаковий сенс та значення: 1) неправильну, або безглузду безконечність, 2) справжню розумну безконечність.

Безглузда безконечність становить собою безконечний прогрес, задачу безконечного, не досягаючи останнього „постійний витвір одного й того ж, не виходячи за саму визначену кількість і без того, щоб безконечне число стало позитивним і даним наявно“ (Наука логіки, частина I, стор. 146). Такою безглуздою кількісною безконечністю є числовий ряд. Безконечність тут має лише негативний характер. Вона висловлює тільки неминучість знищення кінцевого. Всі члени безконечного числового ряду 1 2 3 4 5 6 ... становлять собою звичайні кінчні числа, але вони не закінчені. Рядові не вистачає членів. „Ця частина, якої не вистає, є те, що в рядові називають безконечним, тільки в тім формальнім розумінні, що вона є недостатня, є небуття. За змістом же своїм вона є кінчна визначена кількість“. („Н. Л.“, стор. 146). Слово „безконечне“ тут зводиться таким чином до визначення недостатнього, незакінченого.

Безглузда безконечність якісно становить собою безконечний ряд змін кінчних речей, безмежну ланку причин та дій. „Розрізняючи кінчні причини та кінчні дії, за їхньою формою, і шукаючи зв'язку між предметами, знаходять, що причина також є дія, що має іншу причину і т. ін. Звідси породжується й тут безконечний прогрес дій та причин“. (Гегель. Енциклопедія, стор. 271).

Поняття безконечного поступу зустрічається у Гегеля і в мірі. Коли одна міра переходить в іншу, то цей перехід утворює безконечний поступ, де зміна кількості спричинює зміну якості, і якість знову кількісно змінюється.

Поступ у безконечність, або безглузда безконечність за Гегелем є висловом суперечности між кінчним та безкінечним. Вона зупиняється на суперечности єдності та протилежності безкінечного й кінцевого і не може їх з'єднати. Вона становить тільки зміну, чергування обох визначень, єдності та різниці, безкінечного та кінцевого. „У безкінечному поступі ні одно не може бути поставлене і зрозуміле без іншого, безкінечне без кінцевого і кінчене без безкінечного.“ Якщо ж, взяти їх незалежно та так, щоб вони були тільки сполучені словом „і“, то вони стануть протиставленими один другому самостійними, кожне саме в собі. Подивімось же, що вони в цьому разі становлять собою. Безкінечне, як поставлене, є одно з двох, але тільки одно з двох, воно саме кінчене; воно не є ціле, а тільки одна з його сторін. Воно є, таким чином, кінчене безкінечне“. („Н. Л.“, стор. 178). Кожне з цих двох понять — і кінчене й безкінечне є єдність двох цих визначень. Та ця єдність у безкінечному поступі тільки чергується, змінюється різницею цих двох визначень, а не з'єднується з ним. Зрозуміліше це стане на вже наведеному нами прикладі якісної безкінечности причин та дій. „Щось визначається як причина, але воно як кінчене (а кінчене воно також завдяки його різниці від дії) саме має причину. Отже, воно є також дія. Тим самим те, що визначається як причина, визначається також як дія — це єдність причини та дії. Але визначене як дія, знову має причину, тобто причину треба відрізнити від її дії і вважати, як щось окреме від неї. Ця нова причина є сама тільки дія — це єдність причини та дії, але вона має щось інше своєю

причиною,— це відокремлення обох визначень і т. ін. до безконечности“. („Н. Л.“, стор. 84).

У кількісній безконечности ця суперечність безглуздої безконечности коротко висловлюється в поняттях „безконечно - великого“ та „безконечно - малого“. Вони повинні бути великими, або малими, тобто визначеною кількістю й в той же час безконечними, тобто не бути визначеною кількістю.

Розв'язання цієї суперечности — безглуздої безконечности дає істинна безконечність, що єдність кінцевого та безкінцевого і їхню протилежність з'єднує в собі. Пізнання істинної безконечности є вищий ступінь пізнання відношення безкінцевого та кінцевого.

Гегель ставиться дуже іронічно до безглуздої безконечности, говорячи, що вона справляє нудьгу своїм безкінечним повторенням одного й того ж, що „залишається тільки чуття безсилля цього безкінцевого, або того, що повинно бути, яке хоче й не може дістати влади над кінчним“.

Істинне безкінечне не лежить тільки за границею кінцевого і щоб дійти до нього, треба залишити безкінечний поступ і піти зовсім іншим шляхом. „Самозняття, як цього безкінцевого, так і кінцевого, як один процес, є істинне безкінечне“. („Н. Л.“, стор. 73).

„Природа кінцевого, як такого, полягає в тім, щоб виходити поза себе, заперечувати своє відношення і стати безкінечним. Таким чином, безкінечне не стоїть над кінчним, як щось готове, так щоб кінчне мало і зберігало місце зовні його, чи над ним“. „Безкінечне є його (кінцевого „Т. Г.“) позитивне визначення, те що воно є істинне в собі. Таким чином, кінчне зникло в безкінечному і те, що залишається є тільки безкінечне“. („Н. Л.“, стор. 73).

Отже, за Гегелем, „реальність є не кінчне, а безкінечне“ („Н. Л.“, стор. 82). Істинна безкінечність є процес, в якому знімається і кінчне, і безглузде безкінечне. Вони залишаються в ній, у „ідеалізованому вигляді“, тобто, як різні визначення, але не як самостійні, а як моменти. Тому істинна безкінечність є конкретніше поняття, ніж кінчність та безглузда безкінечність.

Дуже важливе також Гегелеве підкреслювання замкненості повертання в себе істинної безкінечности. „Щонебудь, переходячи в інше, тільки приходить до самого себе, і це співвідношення в переході і в іншому до самого себе створює істинну безкінечність“ (Енциклопедія, стор. 165).

Образом безглуздої безкінечности є пряма лінія. Образ же істинної безкінечности „що загинається до себе“— є обвід, лінія, що досягла сама себе, замкнена і ціла в своїй наявності, без початку і кінця“. В кількісній істинній безкінечности це повертання до самого себе створює кількісне відношення. Справді, у кількісному безкінечному поступі число постійно виходить за самого себе, але воно повертається знову до самого себе, бо тут завжди повторюється одне і теж саме визначення одного числа іншим — і це створює кількісне відношення“.

Та в кількісному відношенні вже виявляється якісний момент. Різниця кінцевого та безкінцевого є не просто зовнішньою кількісною різницею. Тут маємо вже якісну протилежність.

„Але безкінечне, що в безкінечному поступі є тільки пусте значення якогось небуття, недосягнутого, але тільки шуканого потойбічного, є, насправді, не що інше, як якість“. („Н. Л.“ стор. 156).

„Властивість величини бути в самій собі поза себе — становить її якість“ (Енциклопедія, § 105). Коли безглузда безкінечність була просто запереченням, то істина є заперечення заперечень, із якого дістанемо буття для себе кількості, відношення його до самого себе. „Визначена кількість має безкінечність буття для себе вже не поза себе, а в собі самому“. („Н. Л.“ стор. 156). Кількість стає тепер якісно визначеною, а якість його є не що інше, як зовнішність його, байдужість його визначеності. Зовнішність, що виявлялась перед нами як потойбічність, тепер визначається як власний момент кількості.

Конечна визначена кількість, або визначена кількість та його потойбічність, безглузде безконечне знімаються в істинно-безконечній кількості, існують лише як його моменти. Цю гегелівську думку підкреслює і Енгельс (Архів, т. II, стор. 17): „істинна безконечність була вже Гегелем правильно вкладає до заповненого простору та часу, до природи та до історії. Тепер вся природа розкладена, зведена до історії... ця безконечна многість природи та історії містить у собі безконечність простору і часу — безглузда безконечність — тільки як знятий хоча й важливий, але не головний момент“. Істинно-безконечне становить собою синтезу кінцевого та безглуздої безконечності.

Та коли безконечне і безглуздо-безконечне становлять моменти істинно-безконечного, та це означає, що вони перебувають в щільному зв'язку з ними. Цей зв'язок, єдність кінцевого та безконечного, завжди підкреслює Гегель у протилежність до звичайного уявлення, що протиставляє кінчене та безконечне один другому, проводить між ними прірву.

Істинна гегелівська безконечність як щось закінчене, замкнене в собі, подібна до поняття безконечності у Спінози. Останній визначав, передовсім, безконечне як абсолютне ствердження існування будь якої природи, а кінчене, навпаки, як визначеність, як заперечення. Перше — відношення до самого себе, друге — відношення до іншого.

Гегель, проте, доповнює це визначення безконечності тим, що безконечність, як ми бачили, є визначення не безпосереднє, а заперечення заперечень. Перше безконечне Спіноза називає актуальним, воно безконечно дійсне, бо воно, закінчене в собі і дане. Наочним прикладом його є простір, вміщений між двома нерівними неконцентричними колами, із яких менше охоплюється більшим. Простір між ними обмежений і містить в собі безконечно багато нерівностей, також обмежених.

Безглузду ж безконечність Спіноза називає уявною.

Поняття істинної безконечності становить, на думку Гегеля, основу математичного безконечного. Гегель зупиняється докладніше на математичній безконечності, бо вважає, що вона дає величезні результати, бо незнання математикою природи цього свого знаряддя може спричинитись до шкідливих наслідків. „Не зважаючи на успіх, говорить Гегель, вимагати виправдання цієї методи безконечності, не так вже зайво, як вимагати виправдання існування носа, якщо довели право користуватись ним“.

На перший погляд здається, що математична безконечність є безглузда безконечність. Фактично ж, звичайне визначення математичного безконечного полягає в тім, що воно є величина, за якою немає більшої (безконечновелике), або меншої (безконечномале) і яке в першому разі більше, а в другому — менше від будь-якої величини. Тут та ж суперечність, що і в безконечному поступі. Але Гегель закликає розглянути, що в цьому визначенні міститься „в собі“. Величина ж визначається в математиці як те, що можна збільшувати, або зменшувати. Але тому, що безконечно-велике й мале не можна збільшувати або зменшувати, вони справді вже не є визначена кількість. „Визначена кількість, поскільки вона безконечна, повинна мислитись як зняте, як таке, що не є визначена кількість, а кількісна визначеність якого, проте, зберігається“. („Н. Л.“, стор. 159).

Безконечна визначена кількість містить в собі і свою зовнішність і її заперечення. Вона є тепер „визначеність величини в якісній формі“ і має тепер значення тільки, як момент відношення.

Щоб пояснити ці абстрактні визначення, Гегель розглядає різні ступені вислову визначеної кількості як моменту відношення, починаючи з нижчого, на якому вона ще є, проте, визначеною кількістю, як такою, до вищого, до якого вона набуває значення власне безконечної величини.

Найпростішою формою визначеної кількості у відношенні становить звичайний правильний дріб. Візьмімо, наприклад, $\frac{2}{7}$. Це, правда, є звичайне

конечне число. Але тут вже виступає якісна характеристика. 2 і 7 мають тут значення не просто, як числа 2 і 7, а за їхньою відносною визначеністю. Замість них можна взяти 4 і 14, 6 і 21 і т. ін. до безконечности. „Але поскільки 2 і 7 мають значення не таких визначених кількостей, байдужість їхніх границь знімається.

Тим самим вони, щодо цього, набувають момент безконечности, бо вони стають не просто ними самими, а зберігається їхня кількісна визначеність вже як суцця в собі, якісна же, що визначається їхнім відношенням“. („Н. Л.“, стор. 162)

Таким чином, дріб становить собою вислів безконечности. Проте, це за Гегелем лише нижчий недосконалий ступінь вислову безконечности, бо обидва члени дроби 2 та 7 взяті без цього відношення — просто звичайні визначені кількості. Такою ж звичайною визначеною кількістю є величина їхнього відношення, показчик відношення.

Але дріб $\frac{2}{7}$ можна подати як 0,285714... тобто він є якийсь безконечний ряд, конечним висловом якого є сам дріб. Однак, в цьому ряді дріб перестає бути як відношення й тому усувається зв'язана з ним безконечність. Безконечність же самого ряду є безглузда безконечність. Істинно безконечним є тільки сума цього ряду, його конечний вислів. Саме конечний дріб, як щось закінчене, як вислів, що немає в собі вад безконечного ряду, є істинна безконечність.

Отже, істинна безконечність є сума конечних величин, складається із конечного. Протилежність конечного і безконечного підлягає загальному діалектичному закону, взаємопроняття протилежностей.

Другою досконалішою формою вислову безконечности є рівняння функції $\frac{y^2}{x} = P$. Величини, що входять у цю функцію, зветься змінними, але вони змінні не в тому сенсі, як наприклад у дроби $\frac{2}{7}$, числа 2 та 7, замість яких можна поставити 4 та 14, 6 та 21 і т. ін. до безконечности, не змінюючи дріб. Тут ми маємо відношення. Ми бачили, що у дроби $\frac{2}{7}$ саме відношення для 2 та 7 неважливе, вони залишаються тим, що вони є і зовні його. Число $\frac{2}{7}$ було завжди визначеною кількістю, яка становила теж саме, коли замість 2 та 7 ми вставляли відповідні інші числа.

Не те ми маємо у функції $\frac{y^2}{x} = P$; X та Y тут, як члени відношення не є визначеними кількостями. Їхнє відношення також не є постійна визначена кількість. Воно змінне і це залежить тільки від того, що X перебуває у відношенні не до Y, а до квадрата Y. Гегель взагалі надає великого значення степеневим визначенням, вбачаючи в них специфічність диференціального рахунку.

Нарешті, в усій різностатності визначена кількість, як момент відношення, має вислів у безконечно малих різницях: dx та dy не становлять собою певних кількостей, а мають сенс тільки у відношенні, тільки як моменти. Поза своїм відношенням вони суть чисті нулі. Тут вже визначена кількість, говорить Гегель, завершується в дійсності, в якісне існування і ставиться як істинне безконечне. Єдність, зникання, яке є також становлення — є істина цих безконечно-малих величин.

Безконечне, говорять, не можна порівнювати, як більше або менше, і тому не може бути відношення безконечного до безконечного за порядками. Та безконечність є якісна, а якісне є те, що є тільки у своїй різниці від іншого, в протилежність кількості, яка поза своїм відношенням має цілком байдуже існування. „Ці безконечні величини, тому не тільки порівнювані, але є лише моменти порівняння, або відношення“. Наводячи різні визначення математиків щодо безконечного, Гегель показує, що основу їх становить розгорнута ним думка.

Цілком слушно висловлює цю думку Ньютон, флюксії якого не неподільні, як у Кавальєрі, а навпаки „є подільне, що зникає“. Проте вони становлять собою не суми та відношення визначених частин, а границі сум та відношень. Однак, відзначає Гегель, „не треба було удаватись ні до безконечного спадання, яке Ньютон приписує визначеній кількості і яке визначає тільки поступ у безконечність, ні до визначення подільності, яке не має тут вже ніякого безпосереднього значення, коли б потрібне визначення було розвинуте у поняття визначення величини тільки як момент відношення.

Але оперуючи з поняттям істинно безконечного, математики ще „не виділили це поняття і не зрозуміли його визначеності. Переходячи до самих дій, вони не можуть позбавитись від уявлення тільки відносно малого і повертаються тим самим до конечної визначеної кількості. Основна суперечність в методі безконечности, що застосовується в математиці — це те, що вона поводитьсь з своїми безконечними величинами, як з конечними і застосовує до них форми звичайного рахунку. Так зв'язують уявлення безконечно малих з приростом та спаданням, потім не зважають на них, як на визначені кількості. „Безконечна мала різниця, як 0, по кількості є тільки чистий момент відношення, вона не є різниця на якусь величину. Саме тому взагалі помилково називати ці моменти, що називаються безконечно малими величинами, тільки приростами та спаданнями і різницями („Н. Л.“, стор. 172). Перехід від функції змінної величини до її диференціалу, треба навпаки зрозуміти так, що останній має цілком окрему від неї природу.

Нарешті Гегель розглядає ще методу Кавальєрі, Кеплера, Архімеда, які „розкладають непереривне у формі дискретного“, тобто розглядають лінії як многість точок, площину, як многість ліній тощо. Тут, на думку Гегеля, якісна визначеність перебуває у своїй „слабійшій формі“ — і таке уявлення непереривного, як зовнішня сукупність частин, може бути тільки методологічним, допоміжним уявленням.

Метою всієї цієї аналізи математичної безконечности Гегель вважає ті позитивні визначення, що за різного застосування безконечно малих в математиці залишаються на задньому пляні.

Гегель ставить собі задачу „вивести їх із тієї неясности, до якої приходить виключно негативне розуміння цієї категорії“. („Н. Л.“, стор. 213).

Я зупинилась більш-менш докладно на аналізі Гегелевої математичної безконечности, тому, що, не зважаючи на цілий ряд неправильних, з погляду сучасної математики гегелівських думок, тут подає він чіткіше розуміння істинної безконечности, ніж в інших місцях.

Тепер, після викладу гегелівських ідей, подивимось, як вони виглядають з матеріялістичного погляду.

VI. ПРОБЛЕМА БЕЗКОНЕЧНОСТІ ТА ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ

Основні риси Гегелевого вчення про безконечність стверджують діалектичний матеріалізм.

Передовсім, діалектичний матеріалізм підкреслює єдність цих двох протилежностей — безконечного та конечного. Ленін пише: „в реальності безконечне та конечне невіддільні. Вони єдині суть“. (Ленінський збірник, стор. 75). „Пізнання, пише Енгельс, полягає в тім, що ми знаходимо безконечне в конечному, вічне в змінному“. (Архів, том II, стор. 149.) Теж говорить і Деборін: „конечне та безконечне не існують відокремлено та роздільно. Кожна річ одночасно і конечне, і безконечне“. (Архів т. I, стор. 61).

Як саме здійснюється зв'язок безконечного та конечного, ми бачили вже у вченні про істинну безконечність Гегеля. Безконечність становить у нього суму конечного (правильний дріб, як сума безконечного ряду). І це положення стверджує Енгельс, який пише: „конечне, що попадає в сферу і т. ін.

(чуття, сприймання — Т. Г.) дає в сумі безконечне, бо Гегелі уявляє собі безконечне саме на підставі цієї суми. Без цього кінцевого і т. ін. він не мав би ніякого уявлення про безконечне“. (Архів, стор. 151)

Та втім, що безконечність повинна складатись тільки з кінцевого, вбачає Енгельс суперечність безконечности. Ця суперечність є реальною, що спричинює розвиток. Саме тому, що безконечність є суперечність, вона становить безконечний процес, що розгортається без кінця в часі й просторі. (Енгельс, Анти - Дюрінг, стор. 45).

В будь-якій формі руху міститься безконечне і кінчене, що становлять категорії не „речей“, а розвитку.

Цілком погоджуючись з Гегелем, Енгельс підкреслює також буття істинної безконечности, її замкненість. Ми бачили, що за Гегелем безконечність становить щось імманентне й закінчене.

Енгельс показує цю закінченість, суцільність істинної безконечности, розглядаючи її якісну сторону, а саме безконечність, як закон зміни¹⁾.

Заперечуючи проти поглядів про непізнання безконечного, Енгельс пише: всяке реальне вичерпливе пізнання полягає тільки в тому, що ми в думках вилучаємо одиничне з його одиничности і перетворюємо його в особливість, а з цієї останньої у зміність, полягає в тому, що ми знаходимо безконечне в кінченому, вічне у змінному. Але форма загальности є форма в собі замкнености, і отже, безконечности. Вона є з'єднання багатьох кінчних речей у безконечне“.

Та формою загальности в природі є закон, бо всякий закон поширюється на безконечний ряд явищ і тому заперечувати пізнання безконечного означає — заперечувати, або те, що можна пізнати закони природи чи їхню вічність. „Всяке істинне пізнання природи є пізнання вічного, безконечного“ (Архів, стор. 151). Таким чином, всяке пізнання кінцевого має своє здійснення тільки у формі безконечности — загальности.

Слід ще додати про пізнання безконечного в іншому розумінні. Всяка річ має безконечне число зв'язків в зусію сукупністю явищ. Коли ми говоримо про кінченість речі, ми її ізолюємо від її безконечних зв'язків. Безконечне тут імманентне кінченому і міститься в ньому, як усунутий момент.

Діалектичні матеріалісти підкреслюють також реальність безконечности, бо математики, заглибившись в так звану чисту математику — цю фортецю абстракції — забувають про реальне походження математичної безконечности, яке починає нагадувати їм щось цілком таємне. А проте, математична безконечність, що є тільки абстракцією, відбиттям реальної безконечности, може бути пояснена тільки з реальної дійсности, а не з самої себе, не з математичної абстракції. „Коли ми станемо досліджувати дійсність з цієї сторони, то ми знайдемо, як ми бачили, ті реальні відношення, з яких взяті ці математичні поняття про безконечність і навіть, природні аналоги математичного трактування цих відношень“²⁾. Тепер про Гегелівське ділення на безглузду та істинну безконечність.

Основний сенс гегелівських ідей про безконечність полягає саме в його поділі на безглузду та істинну безконечність. „Головне полягає в тому, щоб відрізнити істинне поняття безконечности від безглуздої безконечности, безконечне розсудку від безконечности розуму“. („Н. Л.“, стор. 72).

1) Говорячи про безконечність, як про суму безконечного ряду, або рівнянь функцій — ми говорили про безконечність в кількісному розумінні.

Безконечність як закон — підкреслює Гегель у такому місці: „проте вона (астрономія Т. Г.) гідна подиву не через таку кількісну безконечність, а, навпаки, через відношення мір та законів, що пізнаються розумом у цих предметах і становлять розумну безконечність в протилежність тій нерозумній безконечності“. („Н. Л.“, стор. 148).

2) Див. Енгельс „Про прообрази безконечности в реальному світі“. Енгельс показує тут, що в реальній природі відповідає математичним визначенням.

У математиці, як ми бачили, також відрізняють дві безконечності: актуальну та потенціальну — й провадиться жорстока боротьба за визнання того чи іншого виду безконечности.

Щоб зрозуміти значення гегелівських ідей про безконечність в світлі сучасної математики, треба дослідити, як розв'язує Гегель цю проблему актуальної та потенціальної безконечности.

На перший поверховий погляд здається, що гегелівський поділ на безглузду та істинну безконечність збігається з канторовським поділом на актуальну та потенціальну безконечність (власне та невласне безконечности¹).

Такої думки додержується, наприклад Вундт. Та сам Кантор, мимохідь, відзначає, що його поділ не збігається з гегелівським, що Гегель „не збагнув ріжниць“²).

Щоб розв'язати це питання, вяснимо, насамперед, реальний матеріялістичний сенс безглуздої та істинної гегелівської безконечности та порівняємо потім їхній зміст із змістом актуальної та потенціальної безконечности.

Зміст гегелівської безглуздої безконечности віднаходить Енгельс у своїх працях „Анти-Дюрінг“ та „Діалектика природи“.

„Безглуздою“ — Гегель називає ту безконечність через безплідність її підрахунку, що справляє на нас тільки нудьгу. „Ми добре знаємо, що нічого не дістанемо від зміни подібної позбавленої змісту тривалости, як і від аналогічного безцільного виміру простору, і Гегель саме через безглуздість цієї праці називає цю безконечність безглуздою“. (Анти-Дюрінг, стор. 146).

Гегель не заперечував взагалі безглуздої безконечности. Вона існує реально, а не є тільки допоміжним уявленням, що немає фізичного значення як канторівська, невласне - потенціальна безконечність. „Коли ми говоримо, що матерія й рух створені і їх не можна відділити, то ми говоримо, що світ існує як безконечний процес, тобто в формі безглуздої безконечности“ (Архів т. II, стор. 217).

Безконечність простору, часу та матерії в розумінні їхньої безмежности, так би мовити, зовнішньої безграничности — є реальна безглузда безконечність. В цьому сенсі ні Гегель, ні діалектичний матеріялізм не заперечують безглуздої безконечности й, тим самим, вони обстоюють погляд потенціальної безконечности, що містить в собі властивості гегелівської безглуздої безконечности, не зводячись, однак до неї цілком, як ми це побачимо далі.

Проте безглузду безконечність, називає Гегель ще „неістинною“, бо вона сама по собі весь час конечна і тільки намагається „до безконечности“ — і тому на ній не можна зупинитись. Ми бачили, що вона реально існує, але це її існування обмежується тим, що вона існує не як щось самостійне, а становить лише момент істинної безконечности, як це підкреслює і Гегель, і Енгельс. Вона є тільки „абстрактне, односторонне, безконечне“ („Н. Л.“, стор 73). „Ця безконечна різностатність природи та історії містить в собі безконечність простору і часу; безглузда безконечність — тільки як знятий, хоча й важливий, але не головний момент“ (Архів, стор. 17).

Справді, безглузда безконечність властива тільки просторові та часові, коли ми розглядаємо їх як пусті, незаповнені. Коли б існував пустий час, та пустий простір, існувала б, як самостійна реальність, і безглузда безконечність. Заповнений же простір та час дають безконечну многостатність природи та історії. „Істинну безконечність вже правильно вклав Гегель

¹) Зважаючи на те, що творцем класичної теорії актуальної безконечности в сучасній математиці є Кантор, я вдаюся до термінів „актуальна“, та „потенціальна“ безконечности в розумінні Кантора.

²) Кантор, між іншим, ставиться без особливої пошани до Гегеля, називаючи його „темним мислителем“. Далеко частіше і охоче він посилається на Спінозу, та як ми бачили спінозівська істинна безконечність дуже подібна до гегелівської. Можна вважати, що Кантор взагалі не дуже ґрунтовно знайомився в „темним“ гегелівським вченням, можливо, через справжні труднощі розуміння гегелівського вчення.

у заповневний простір та час". (Енгельс, там же). Енгельс відзначає тут же, що природа є й тоді безконечна, коли ми її обмежимо невеликою частиною простору, як наша земля, або розглядатимемо у порівняно короткий період часу.

Істинна безконечність не має, таким чином, властивого безглуздій зовнішнього характеру в розумінні границь, що безконечно віддаляються. Вона становить якби внутрішню безконечність, незалежно від розміру, від величини; визначена кількість містить її вже не зовні себе, а в собі самій. Вона становить собою, за словами Гегеля, якісний момент у кількості. Саме в тім, що вона в самій собі є безконечність, що вона досягнута, полягає її істинність.

Чи можна ототожнювати цю істинну гегелівську безконечність з Канторовою актуальною. Ні в якому разі, не зважаючи на деякі спільні риси.

Справді, Канторова актуальна безконечність має, подібно до гегелівської, істинну реальність, закінченість, замкненість.

Та в протилежність до останньої, вона є незмінною, постійною, чимсь особливим, своєрідним, непрохідним проваллям, відділеним від конечности. „Перша (потенціально - безконечна) означає змінну конечну величину, що зростає понад всяку конечну границю, а остання (тобто актуально - безконечна — Т. Г.) — щось замкнене в собі, що лежить постійно по ту сторону конечних чисел“ (Кантор, „Новые идеи в математике“, збірник 6-й). Гегель, навпаки, весь час підкреслює дуже щільний зв'язок конечного та безконечного, показуючи, що безконечне містить в собі конечне і неможливе без нього, як і навпаки. Подруге, саме ця реальна суперечність істинної безконечности спричинюється до того, що вона являє собою процес (правда не такий як у безглуздій безконечності, де повторюється весь час одне і теж). Вона є вислів розвитку з його переходами в протилежність (наприклад, в ній одна кількість переходить не просто в іншу кількість, а в небуття кількості як такої, в якість). Беручи на увагу все це, ми бачимо, що істинна гегелівська безконечність, збігаючись де в чому з Канторовою актуальною, в головному відрізняється від неї.

Однак, слід відзначити це питання про актуальну та потенціальну безконечність в розумінні безконечного поділу на частини. Ми бачили, що Гегель рішуче тут заперечує проти реального існування актуальної безконечної многости частин, висловлюючись за актуальне ділення можливості, за потенціальність частин. Цю потенціальну безконечність не називає „безглуздою“, очевидно, відносить він до істинної безконечности, хоча певно стверджувати цього не можна, бо сам Гегель про це не говорить.

Але з усього змісту гегелівського вчення про безконечність видно, що його поняття безглуздої безконечности вужче поняття потенціальної безконечности. Отже, всупереч Вундтові, ні безглузда, ні істинна гегелівська безконечности не збігаються з Канторовими актуальною та потенціальною цілком, маючи тільки деякі спільні риси.

Погоджуючись з основними гегелівськими ідеями про безконечність, діалектичний матеріалізм відкидає Канторову актуальну безконечність, висловлюючись радше на користь потенціальної. Та істинна безконечність ширша від звичайного математичного поняття потенціальної безконечности, що містить в собі і деякі властивості, що звичайно надаються актуальній безконечності. У ній примирюється суперечності між актуальними та потенціальними моментами безконечного, вона подає їхню конкретну синтезу, поза якою вони становлять лише односторонні, неповні відбиття реальности.

Такі висновки, я гадаю, виходять із матеріалістичної переробки гегелівського вчення про безконечність. Звичайно вони неповні, недостатні, і можливо, потребують серйозних коректив. Проблема важка і я розглядаю свою спробу, висловлюючись математичною мовою, лише „як дослідження у першому наближенні“. Але я гадаю, що все ж таки не можна погодитись з тов. Орловим, що, злякавшись труднощів, пропонує зовсім відмовитись від аналізу

природи безконечного. „Найкращий вихід — визнати існування безконечности й утриматись від гіпотез про її властивості. Аналіза потребує тільки поняття безконечного, а не гіпотези про його природу“, „або правильний вихід полягає в тім, щоб визнати існування безконечного, але ігнорувати різницю між актуальною та потенціальною безконечністю“. (ПЗМ № 1, 1924 р.). Та відмова від аналізу природи безконечности, або ігнорування різниці актуальної та потенціальної безконечности (це одне й теж, бо різниця потенціальної та актуальної безконечности зачіпає питання про природу безконечного) — позбавляє нас можливості навіть визнати існування безконечности. Для того ж, щоб визнати, що безконечність існує, треба якось то визначити це поняття, визначити зміст того, що ми вкладаємо в це слово. Та визначаючи, ми зараз же стикаємось з питаннями актуальности та потенціальности безконечности, тобто з питаннями про її природу.

Нарешті, така відмова від філософської аналізи безконечности не приведе ні до чого доброго і в математичній практиці, що, не віддаючи собі справи в природі цього одного із своїх основних понять, може неправильно застосувати його, давати неправильні, не істинні результати.

Тому я гадаю, що діалектична аналіза таких категорій як безконечність та непереривність на конкретній базі сучасних наукових досягнень становить одне із чергових завдань діалектичного матеріалізму, є його обов'язком перед природознавством.

Л. СВЕРЖИН

Про предмет та методу економії окремої галузі промисловости

Умовою правильного пізнання конкретної економії будьякої галузі промисловости повинно бути попереднє методологічне розмежування предмету дослідження теорії політичної економії й економії промисловости.

Політична економія Маркса досліджує загальні для товарово-капіталістичного господарства форми вияву економічних законів, що характеризують панівний в ньому тип соціально-економічних стосунків. Вона вивчає сукупно капіталістичне господарство в цілому, взяте абстрактно від багатьох конкретних, ознак, не типових для капіталізму, породжуваних і елементами минулих економічних формацій, і чинниками не економічного порядку. Досліджуючи виробничі стосунки, властиві капіталістичному господарству, теоретична економія розглядає їх не в конкретному вияві у реальнім економічнім житті, а ставить собі завдання показати тільки структуру капіталістичного господарства в розвиткові, або, як визначає Маркс, „анатомію буржуазного суспільства“, у формі „загальних визначень виробництва на даному історичному ступені“¹⁾. Тому особливості економії окремих галузей та сфер господарства і специфічні риси економічних процесів що виявляються в них, виходять, очевидно, за межі предмету політичної економії. Пізнання конкретного переломлення загальних законів політичної економії у фактах реальної економічної дійсности повинно, очевидно, стати предметом спеціальних економічних дисциплін — економії промисловости, окремих галузей економії промисловости, економії сільського господарства, торгівлі і т. д.

Роботи²⁾ на цю тему, що вийшли не так давно, близько підводять нас до марксистського визначення об'єкту дослідження спеціальних економічних наук.

Не вдаючись в детальну критику теперішніх різноманітних поглядів на зміст предмету конкретної економії, ми обмежуємо тут своє завдання лише з'ясуванням методологічно найправильніших в цьому питанні настановлень. Не викликає жодного сумніву те, що з погляду марксистського світорозуміння, можливість економічного вивчення окремої галузі чи сфери господарства обумовлюється визнанням наявности соціальних особливостей й специфічностей в різних галузях суспільного розподілу праці. Ці особливості найяскравіше виявляються й найлегше їх можна простежити, порівнюючи економію сільського господарства й промисловости. У своєму конкретному

¹⁾ „К критике политической экономии“.

²⁾ Г і н з б у р г „Экономия промышленности“. Х м е л ь н и ц ь к а „Проблемы экономики“, журнал № 1 за 1929 р.; П р о б с т т а Т о д е р „Питання економіки“, вип. 3-й, Науково-дослідча кафедра прикладної економіки. Харків.

бутті сільське господарство характеризується перевагою дрібного розкиданого виробництва, відносно загаяним темпом зростання тут виробничих сил і процесів концентрації та, поруч, менш інтенсивним розвитком в ньому капіталістичних форм, ніж у промисловості. Особливі риси, властиві сільському господарству, виступають у характері його взаємодіяння з усією системою сил, що виявляються в народньому господарстві. Відрізняючись від інших галузей господарства відсталістю господарських форм і кволим розвитком продукційних сил, сільське господарство завжди перебуває в економічній підлеглості у панівних над ним капіталістично краще розвинених сфер господарської діяльності. У відміну від сільського господарства — у промисловому виробництві йде інтенсивний зріст продукційних сил, за одночасної посиленої концентрації та централізації капіталу, що породжує тут у сукупності високе насичення типово капіталістичних стосунків. Вже досить, на нашу думку, наведених вище моментів для відокремлення економії сільського господарства у предмет спеціальної науки, що вивчає притаманні йому взаємодії різних соціально-економічних форм, які виявляються у формі спільного існування капіталістичних, простих, товарових та інших стосунків минулих формацій (февдальних, патріярхальних). Тому й промислове виробництво може також бути за об'єкт окремої науки, що досліджувала б характер його структури та економічних зв'язків з іншими сферами народнього господарства.

Коли відміни в економічній структурі промисловості й сільського господарства виявлені досить рельєфно й їх розпізнавання можливе на самій поверхні економічних явищ, то значно важче виявити ті ознаки, що дозволили б знайти особливі специфічні відміни у виробничих стосунках окремих галузей промисловості. Справді, коли звернутися до промисловості в цілому, то вона показується настільки соціально одноманітним комплексом зв'язків і взаємних залежностей, що відшукати в середині її будь-яких відмінних ознак і рис, що могли б лягти в основу її подальшої методологічної диференціації для побудування нових, вужчих дисциплін, здається на перший погляд за мало можливе. Очевидячки, що, визнавши повну нерозривну одноманітність у складній механіці діяльних у промисловості економічних стосунків, безперечно не можна було б поставити питання про окремих предмет економії окремої галузі промисловості.

Розуміється, промислове виробництво, як і усе народне господарство, можна розглядати як якусь органічну єдність, що складається з кількох елементів, які перебувають в щільному, зв'язаному між собою, взаємодіянні й утворюють нерозривну цілість. Якість панівних у промисловості виробничих стосунків характеризується виразною, яскраво виявленою одноманітністю, що втілюється насамперед в тому, що найзагальнішим і основним стосунком виступає тут той суспільний стосунок, який полягає в продажі робітником своєї робочої сили капіталістові у товаровій формі. З цього загального й основного стосунку формуються й інші важливі економічні категорії — додаткова вартість, капітал, ціни виробництва, прибуток і т. д. Але з погляду завдань пізнання економії окремої галузі промисловості ці категорії не можуть дати потрібної відповіді й здаються лише абстракціями, бо всі вони є загальні, і, як такі, відбивають собою усю сукупність економічних стосунків капіталізму в цілому.

Тим більше, гарно розглянувши, легко побачити надзвичайну строка-тість у внутрішніх економічних процесах окремих галузей промисловості, що її породжують відміни економічної структури останніх і яка проявляється в найрізноманітніших стосунках. Ознайомлення з технікою й економічною структурою різних галузей промисловості відкриває нам низку властивостей, що набувають для кожної галузі свого особливого самостійного значення. Аналіза даних про промисловість найголовніших капіталістичних країн

показує нам, наприклад, що енергоспроможність праці по окремих галузях, не однакова.

Найвищу енергоспроможність робітника у П.-А.С.Ш., що закономірно виявляється в часі, має металопромисловість, друге місце в цьому посідає хемічна промисловість, далі вугільна, харчова і т. д. Масою основного капіталу супроти функційного капіталу випереджує всі галузі вугільна промисловість, за нею металева, потім транспорт, кораблебудівництво й машинобудівництво. Щодо концентрації капіталів на найвищому рівні стоїть металюргія й машинобудівництво. Нижче стоїть хемічна промисловість, а ще нижче — текстильна.

Помітна дуже роля дрібного кустарного виробництва у хемічній промисловості Німеччини; тут воно більш стале, ніж в інших галузях, що виробляють засоби виробництва (в гірській та металевій).

Різний ступінь вияву одних і тих же чинників у окремих галузях ми маємо і по інших, ще більше важливих ознаках. Наприклад, час праці не в однаковій мірі охоплює час виробництва в різних галузях; відпродукція основного й оборотного капіталу має в кожній галузі свою особливу тривалість; не однаковий є рівень заробітної платні та своєрідні її форми у різних галузях; те ж можна констатувати і щодо різноманітності у структурі витрат виробництва та рівнів норм прибутку.

Безперечно, що вивчення в промисловості всієї цієї кількості різноманітних фактів, що переплітаються в найменше передбачуваних комбінаціях і формах, що діють з різною силою й в різних напрямках, вимагає попереднього встановлення певних методологічних прийомів.

Виходячи з основ марксистської методології до вивчення економічних явищ, ми зводимо обставини, що дають підставу відокремлювати економію окремої галузі промисловості в предмет спеціальної науки, до таких найзагальніших положень.

Предметом вивчання політичної економії є загальні закони капіталістичного господарства, тому політична економія абстрагується від обставин, що „обурюють“ та „ускладняють“, що перекручують або затемнюють вияв законів капіталістичного господарства у чистому вигляді. У відмінну від політичної економії наука про конкретну економію галузі досліджує: поперше, процеси реального втілення законів товарово-капіталістичного господарства у конкретній рухомій дійсності окремої галузі, подруге— встановлює всі ті протидіяльні чинники економічного та не економічного характеру, які своєрідно перекручують виявлення тут цих законів у чистій для капіталістичних стосунків формі і, нарешті, вона систематизує на цій підставі типові риси, що набувають для даної галузі характеру особливих, властивих їй, закономірностей.

Ілюструємо наведені думки кількома примітивними прикладами. Відомо, що загальний закон капіталізму діє в напрямку концентрації виробництва, витісняючи поруч з тим кустарну та хатню індустрію. В той же час, сучасна ж кравецька промисловість важливіших європейських країн продовжує функціювати і досі на засадах, головно, кустарних та хатньої системи капіталістичного виробництва. До чинників, що протидіють розвиткові закінчених капіталістичних форм у кравецькій індустрії, треба в даному разі частково віднести порівняно незначну роль живої праці у вартості готової кравецької продукції, в зв'язку з чим велике машинове виробництво тут виступає малоспроможним конкурентом з дрібним виробництвом. В тому ж напрямкові діє надзвичайна сезонність в асортименті виробів кравецької промисловості й низька вартість робітної сили (особливо жінок та підлітків) у Європі. В цьому зв'язку

дуже до речі буде визначити, які з протидіяльних чи сприятливих капіталістичному процесові в даній галузі чинників належать до предмету економії окремої галузі.

Реальні процеси розвитку всякої галузі промисловости є наслідки взаємодії багатьох різноманітних сил технічного, природно-географічного, історичного й правового характеру, що виникають і в даній галузі промисловости й поза нею. Завдання науки про економію галузі повинно полягати саме в тому, щоби розплутати цей складний вузол взаємодій й виявити при цьому характер, напрям і ролю різних сил, що функціонують у всій системі, яка склалась в даній галузі стосунків. З цього погляду зміст предмету конкретної економії галузі, поруч з економічними фактами, включає також до свого пізнання і ті факти, які не є безпосередньо економічні, хоч вони роблять певний вплив на стан і розвиток економічної структури галузі. Тому ті уявлення¹⁾ про те, що частково техніку та інші категорії неекономічного порядку не повинен розглядати дослідник при вивчанні конкретної економії, можна, безумовно, заперечувати.

Маркс, як відомо, розрізняє виробництво за суспільними формами. „В загальних рисах,— каже він,— можна накреслити, як прогресивні епохи економічного формування суспільства: азійсько-античний, фєвдальний й сучасні буржуазні способи виробництва“²⁾. Встановлений Марксом розподіл господарських епох розвитку суспільства за соціальними ознаками послужив за основу деяким економістам для цілковитого ігнорування технічних моментів при вивчанні економічних явищ. Справді, поруч з повним, в цьому разі, абстрагуванням від технічних моментів при визначенні історичних змін суспільних форм, ми знаходимо там же у Маркса й цілком виразну вказівку на те, що в межах даної суспільної формації „спосіб виробництва матеріяльного життя обумовлює собою процес життя соціального, політичного й духовного взагалі“³⁾. Енгельс у листі до Г. Штаркенбурга не менш виразно підкреслює значення технічного чинника при дослідженні соціальних стосунків в певній історичній фазі господарського розвитку. „Під економічним стосунком,— читаємо ми в цьому листі,— який ми вважаємо за визначальну основу історії суспільства, ми розуміємо той спосіб (Art und Weise), яким люди певного суспільства виробляють усе потрібне їм для життя, і як вони це зроблене обмінюють (поскілки існує розподіл праці). Отже, сюди входить уся техніка виробництва й транспорту. Ця техніка, на нашу думку, визначає також і спосіб обміну, далі розподілу продуктів, а, значить, після розпаду родового устрою, також і розподіл на класи, а, далі— стосунки панування й підлеглости, а це значить— державу, політику, право і так далі“⁴⁾.

Звідси ясно, що при дослідженні загальних економічних категорій капіталізму, технічний фактор виступає у Маркса-Енгельса як певна передумова, або умова для всього комплексу домінантних у даній історичній фазі суспільних стосунків. Техніку береться тут цілком, поза її конкретною спеціальною аналізою в розрізі окремих галузей. Ставлючи ж завдання вивчати економію окремої галузі, треба, на нашу думку, дослідити конкретний характер техніки, поскілки техніка окремої галузі разом з суспільною технікою, частиною якої вона є, особливим чином впливає на характер і розвиток соціально-економічних стосунків галузі. Щільний органічний зв'язок, що існує між технічними і соціальними моментами, усуває можливість пізнати економію окремої галузі поза їх сукупним дослідженням.

1) Є ф р о ї м с ь к и й: „Питання економіки“ — Науково-дослідча кафедра прикладної економіки ХТІ.

А. П р о б с т та Е. Т о д е р Ibidem

2) Передмова до „К критике политической экономии“.

3) Передмова до „К критике политической экономии“.

4) „Письма“. Вид. „Московский рабочий“, 1923 р.

Попробуємо проаналізувати висловлені думки на таких прикладах.

Винахід двигуна внутрішнього згоряння (це безпосереднє технічне явище) і заміна ним в багатьох випадках і галузях народного господарства парового двигуна, підвищив коефіцієнт корисної праці машини й зменшив тим самим, за інших рівних умов, вартість механічної енергії в одиниці товару, цебто виліт в певний економічний результат. Швидший, в зв'язку з цим, розвиток нафтової промисловости, ніж вугільної, сприяв, з другого боку, реконструкції суспільної машинової техніки. Отже, економічне явище, що виявилось в по-жвавленому темпі зростання галузі, яка добуває рідке паливо, зробила в даному разі вплив на стан суспільної техніки. В той же час економічний ефект від підвищення й поновлення машинової техніки в наслідок розповсюдження двигуна внутрішнього згоряння різний для окремих галузей, для енергетичних галузей — він вищий, для тих же галузей, що користуються працею, навпаки — нижчий. В даному разі підвищена суспільна техніка по-різному впливає на економію окремих галузей. Але цей вплив треба розглядати як діалектичний процес. Поява й розповсюдження нових технічних метод виробництва у промисловості часто перетворює галузі, в яких переважну роль посідає жива праця, на галузі, де її мало потрібно. Зрозуміло, що в зв'язку з таким частковим або загальним технічним прогресом, технічний й органічний склад всього суспільного капіталу збільшується.

Розгортаючи далі цей приклад, ми знаходимо, що більше чи менше широке застосування й удосконалення двигуна внутрішнього згоряння призвело нарешті до підвищення попиту й цін на бензину й підготувало в той же час економічні умови для раціонального використання невеликих нафтових ресурсів, викликавши водночас поновлення техніки переробки нафти (крекінг-процес). В останньому випадкові зміни суспільної техніки (розповсюдження двигунів внутрішнього згоряння) впливають економічно на розвиток окремої галузі (переробки нафти). Неважко простежити на досвіді розвитку окремих галузей промисловости, як в свою чергу техніка також безпосередньо впливає на економічну структуру галузі. „В шкіряній промисловості, наприклад, запровадження барабанного дубління й концентрованих дубильників сприяло концентрації виробництва й переходу його на капіталістичну форму (див. розд. 1 - й); цей же чинник сприяв розташуванню великих заводів у західніх портових містах колишньої Росії (розд. 4 - й); винахід хромового дубління викликав експорт з Росії за кордон великої кількості дрібної сировини (розд. 3), запровадження взуттєвої швальної машини породив взуттєву фабрику, а механізація взуттєвого виробництва створила підприємства суто капіталістичного типу на місці хатньої промисловости; технічні властивості самого шкіряного та взуттєвого промислів викликали розгалуження й їх економічних шляхів¹⁾. Виробництво азоту для сільсько-господарських і воєнних потреб базувалося перед війною в Німеччині на імпорті чилійської салітри. Винайдення і розповсюдження нових синтетичних метод виробництва азоту заснованих на фіксації його за допомогою високих тиснень або за допомогою електрики („вольтової дуги“), призвели до різкої зміни економії цього виробництва. В наслідок цієї технічної реконструкції ціни на азот значно зменшились, а Німеччина сильно збільшила свою роль після війни у світовій продукції й експорті азоту та його продуктів. Досвід Німеччини почали інтенсивно використовувати в хемічній промисловості й інші капіталістичні країни, а в результаті — нові технічні методи виробництва набули широкого, майже загального, розповсюдження. Коли в 1913—14 р. р. у світовій продукції азоту частка азоту вироблюваного синтетичним способом становила 6,5%, а азот з чилійської салітри 58%, то в 1927—28 р. азот, одержуваний на синтезі, досягає вже

¹⁾ Ілютович „Экономические основы кожевенной промышленности и торговли“, вид. НКТоргівлі СРСР та РСФРР, Москва, 1928 р.

59,9%, а на чилійській салітрі тільки 33,6%¹⁾). Очевидно, що умови воєнного часу спільно з технічними винаходами дуже змінили економію азотного виробництва.

Роля техніки в пізнанні економічних явищ ще яскравіше виступає, коли звернутися до аналізу конкретних особливостей розвитку сучасних монополістичних об'єднань. Надзвичайне пошвидження темпу розвитку нових комбінацій у новій фазі капіталістичного розвитку виникає з інтересів економічного характеру. Але в той же час комбінації, що виникають з економічних причин, породжують дуже швидко можливість запроваджувати технічні удосконалення до процесу виробництва. Як приклад можна в даному разі навести сполучення доменних печей з подальшою переробкою газів, що тільки й дозволило використати гази доменних печей для моторів. Ці й подібні їм технічні досягнення, в свою чергу виступають як побудники до здійснення монополістичних комбінацій там, де лиш економічні причини в ізольованій дії, або самі собою ще не призвели б до утворення об'єднань.

Багато подібних фактів, що відбивають взаємозалежність соціальних і технічних моментів у конкретній господарській дійсності найкраще висвітлені в працях Маркса. Більша чи менша швидкість обороту основного капіталу в окремих галузях наперед визначає в значній мірі тривалість циклу відпродукції всього суспільного капіталу. Різниці в масштабах, що існують по різних галузях у використанні в них технічних агрегатів, які функціонують у формі основного капіталу, обумовлюють не однакові періоди часу перенесення всієї вартості його на вартість виробленого готового товару.

„Що довголітніший засіб праці,— читаємо ми у Маркса,—що поволіше зношуються вони, то довше вартість постійного капіталу залишається фіксованою в цій споживчій формі. Але який би не був ступінь придатності засобів праці,— той ступінь, в якому вони передають свою вартість, завжди відворотно пропорціональний загальній тривалості функціонування засобів виробництва“²⁾).

Але аналогічні відміни в технічному характері в розмірах і структурі основного капіталу по галузях, що впливають на тривалість часу, його відпродукції, існують і в капіталі одної галузі. В капіталі, вкладеному в одне і те ж діло, довголітність окремих елементів основного капіталу різна, а тому різний і час їх обороту. На залізниці, наприклад, тривалість функціонування, а тому і час відпродукції рейок, шпал, земляних робіт, стаціонарних будинків, мостів, тунелів, льокомотивів і вагонів різні, а з цього виходить різний і час обороту частин капіталу авансованого на них. Таку ж думку висловив Маркс з неменшою категоричністю і виразністю в багатьох місцях „Капіталу“. Тривалість відпродукції капіталу ставить він в пряму залежність, за інших рівних умов, від технічної довголітності машин“. „Коли з двох машин однакової вартості,— ілюструє він ту ж думку,—одна зношується за п'ять років, а друга за десять, то протягом рівного часу перша передає вдвоє більше вартості, ніж друга“³⁾). Звідси виразно видно, якого важливого значення набуває аналіз технічної структури капіталу для методологічно - правильної постави вивчення економії окремої галузі. Але разом з тим і стан ринку, більша чи менша швидкість поглинення ним товарів викинутих зі сфери виробництва є, з другого боку, економічним моментом, який обумовлює тривалість обороту частин того ж капіталу в товарній формі.

За всієї, підкресленої нами, ваги ролі технічного чинника при вивченні конкретної економії,— цим, проте, не береться під сумнів марксистське загально визнане твердження про соціальну природу науки, що трактує економію галузі, тому що відношення до техніки виникає тут не в зв'язку з інтересами вивчення технології, як такої. Навпаки, техніку досліджується тут лише

1) Решту азоту добувають з газів коксових печей у вигляді аміачних сполук.

2) „Капітал“ розд. 2-й, стор. 103, вид. „Пролетарий“.

3) „Капітал“ розд. 2-й, стор. 103, вид. „Пролетарий“.

настільки, як це потрібне для в'яснення її ролі у модифікації власне-економічних стосунків.

Вище ми зазначали, що в процесі утворення економії галузі поруч з технікою беруть участь ще природно-географічні, історичні й правові умови; їх вплив на окрему галузь треба розглядати в певному народно-господарському аспекті. Відокремлювати кожний з названих моментів у предмет окремої дисципліни в межах однієї галузі (напр. економ-географії галузі, історії господарських форм галузі, економ-політики галузі і так далі), на нашу думку, не можна, бо подальша в цьому напрямі диференціяція елементів, що формують якраз конкретні особливості економії галузі, може призвести лише до ні на чому необґрунтованого роздроблення й розпорошення основної бази предмету дисципліни.

Щоби реально уявити собі комбінований відбиток цих безпосередньо не економічних чинників в економіці галузі, звернемось до розгляду особливостей, що обумовлюють відміни в основних передумовах розвитку європейського і північно-американського автобудівництва.

Як відомо, північно-американське автобудівництво розвивається з виключною швидкістю. За період від 1913 до 1929 року продукція різних автомашин збільшилась тут з 445 тис. до 5.400 тис. В той же час у головніших європейських країнах (у Франції, Англії, Німеччині та Італії), що виробляють автомашини, масштаб зростання цієї галузі промисловости значно менший. Разом з тим, і по структурних ознаках — рівень техніки, ступінь і форми концентрації, висота зарплатні, структура витрат виробництва і т. д. — північно-американське автобудівництво дуже відрізняється від європейського. Пояснення цих обставин, що визначали цю різницю в економічній структурі та в досягненнях цієї найважливішої галузі сучасної індустрії, треба, розуміється, шукати в аналізі численности відмінних і різних особливостей розвитку названих двох головних районів світового капіталізму.

Звертаючись до цієї широкої теми, ми попробуємо розглянути в загальних рисах хоч найістотніші ознаки, які показують нам, що північно-американський капіталізм у відміну від європейського, виріс не на ґрунті розкладеного фєвдалізму, а на новому „чистому“ місці, позбавленому елементів відсталих господарських формацій, що могли б гальмувати або негативно впливати на його розвиток. В той же час тут не було явищ земельного голоду, як у Європі, що збільшувалися в ній нерівномірним розподілом земельної площі та відтягали й посилювали і без того її перенаселеність. Ці особливості, зрозуміло, загострювали безробіття в Європі й породжували передумови для жорстокої експлуатації робітничої кляси. В протигагу такому станові в Європі, історія розвитку господарства ПАСШ відбувалося на величезних просторах вільних земель, що вбирали у себе робочу силу, що ще більше посилювали її перманентний тут брак. Такі умови на багато збільшували заробітну платню робітників і, зрозуміло, сприяли заміні ручної праці машиною, а це в свою чергу, — могутньому розквітові техніки. Такими ж умовами можна частково пояснити й той високий ступінь концентрації й централізації капіталу в ПАСШ з переважним розповсюдженням трєстівської системи монополій, замість європейських картельних об'єднань. Разом з тим і досить багата природно-географічна сфера застосування капіталу, широкі порівняно з парцельованою Європою митні кордони й сприятливий господарському розквітові державно-політичний устрій з його господарсько-правовими функціями, також мали надто важливу ролю в більших успіхах ПАСШ, ніж Європи.

Отже, в основі наведених тут економіко-географічних, соціально-історичних і державно-правових відмін цих двох секторів світового капіталізму лежать передумови зазначених вище розходжень в кількості та в якості автобудівництва. Виходячи з цих загальних народно-господарських рис, можна, очевидно, яку завгодно галузь промисловости аналізувати ще як функцію

всього комплексу різноманітних чинників, що визначають її розвиток. І тільки, як послідовне завдання, стає приступна подальша дедуктивна деталізація; з погляду вибраного нами прикладу послідовна дедукція могла б зводитись до фіксації таких особливо сприятливих розвиткові північн. американського автобудівництва моментів, як відносно високий добробут населення, що послужив за основу первісного тут утворення внутрішнього масового ринку збуту для автомашин; розкиданість в умовах широких просторів залізничної мережі і т. д. Безперечно, що в основі зазначених тут обставин, треба шукати й особливостей в характері розвитку цієї галузі промисловости в двох названих вище різних економіко-географічних сферах.

Очевидячки, лише в світлі наведених вище моментів загального й часткового порядку, соціальної й несоціальної властивости, лежать шляхи до пізнання внутрішніх причин, що наперед визначають і в часі й у просторі структуру та розвиток економії окремої галузі промисловости.

Систематично досліджуючи економію окремої галузі, в зв'язку з розвитком усього капіталістичного господарства, виникає ще потреба простежити своєрідні форми, що виявляються у галузях закономірностей. Не збираючись дати всебічного висвітлення усіх властивих капіталістичному господарству закономірностей, ми обмежуємо тут своє завдання тільки з'ясуванням деяких з них, орієнтуючись на одну галузь промисловости. Для вузької економічної сфери, замкнутої рямцями однієї галузі промисловости, економічні закономірності треба розуміти двояко. Поперше, ті з них, що загальні для всього капіталістичного господарства в цілому. Ці закономірності цікавлять нас тут постільки, наскільки вони набувають специфічного переломлення у відмінних умовах економії окремої галузі. Зауважити таку закономірність можна хоч би на реальному процесі перебігу й поширення звичайної капіталістичної кризи. Як наслідок закономірно відпродукованих в капіталістичному господарстві суперечностей криза не скрізь і не в один час охоплює всі галузі господарства. Разом з тим і сила її не однакова в різних галузях. В кінці минулого та в поточному сторіччі криза виникає в галузях важкої індустрії раніш, ніж у легкій. Сила дії кризи й гострота її наслідків звичайно слабша для галузі легкої індустрії, ніж важкої. З другого боку, одні галузі, в наслідок певних причин, виходять раніше зі стану кризи, — інші пізніше. Тому можна говорити про особливу закономірність кризи в одній галузі, а з'ясування конкретних рис втілення капіталістичних закономірностей такого порядку в економії окремої галузі є, зрозуміло, окреме завдання, що його має розв'язати наука про економію галузі. Подруге, можна встановити ще тип іншої закономірности, яка відбиває собою особливості розвитку економічної структури галузі. Зі своєрідних умов розвитку окремих галузей господарства виникають, як ми вже згадували, відміни й їх структури. Ці структурні відміни, що відрізняють одну галузь від другої, набувають часто характеру певної постійности протягом менш-більш довгих етапів часу. Користуючись даними північно-американської промислової статистики, яка найкраще ураховує за структурними ознаками розвиток промисловости по окремих галузях, ми спробуємо простежити на цьому емпіричному матеріалі вищезгадане. Характер нижче наведених даних найлегше може показати еволюцію структури вартости виробництва товарів по деяких важливіших галузях північно-американської індустрії. (Див. табл., стр. 91).

На перший погляд показана тут динаміка співвідношень не є абсолютно постійна. Питома вага вартости наведених в таблиці елементів у вартості продукції зазначених галузей характеризується деякими щороку коливаннями. Проте, ясний той факт, що, наприклад, харчова галузь промисловости майже беззмінно відрізняється від других галузей великою вагою вартости матеріалів (сировина, напівфабрикати, допоміжні матеріали) у вартості готової продукції, навпаки, машинобудівництво показує протягом 13 років відносно найнижчий

рівень вартости матеріалів у вартості машин. Ще цікавіший той факт, що, не зважаючи на значні зміни, які сталися підчас цього періоду в хемічній галузі промисловости, яка збагатилася за воєнні й післявоєнні роки великою кількістю нових виробництв, новими гатунками сировини та іншими методами її переробки — приблизні співвідношення вартости окремих елементів у сукупній вартості продукції хемічної промисловости загалом збереглись. Частка зар-

ПРОМИСЛОВІСТЬ ПАСШ ¹⁾

Роки	Хеміч. промисл.	Метал.	Машино-будівельна	Транспорт. устаткуван.	Текстильна	Харчова	Уся промисловість
% вартости матеріалів у вартості валової продукції							
1904	58,9	54,1	—	—	—	—	57,4
1909	61,0	56,8	—	—	—	—	58,7
1914	55,3	61,5	41,9	56,1	58,3	78,5	59,4
1919	64,0	59,0	41,4	56,9	58,9	80,4	60,0
1921	67,7	61,9	42,0	59,6	54,5	74,2	60,3
1923	64,5	60,8	40,0	63,6	57,0	73,3	57,2
1925	65,0	57,7	39,6	62,3	58,6	74,5	57,3
1927	63,5	57,1	38,4	61,9	55,5	73,8	56,0
% зарплатні у вартості валової продукції							
1904	9,5	22,2	—	—	—	—	17,6
1909	8,2	20,0	—	—	—	—	16,5
1914	8,3	19,7	26,0	22,4	16,1	6,2	16,9
1919	9,0	20,9	26,0	22,4	16,1	6,2	16,8
1921	8,7	21,9	25,8	19,6	21,1	9,2	18,3
1923	8,7	19,4	26,6	18,1	18,4	8,5	18,2
1925	7,8	19,8	24,4	16,7	17,9	7,6	17,1
1927	8,3	20,4	24,1	17,1	19,8	7,5	17,3
% чистої продукції у валовій							
1904	41,0	45,8	—	—	—	—	42,6
1909	39,0	43,0	—	—	—	—	41,2
1914	44,6	38,4	58,1	43,7	41,5	21,6	40,5
1919	35,2	41,8	58,4	43,2	41,5	19,7	39,9
1921	32,2	38,0	57,6	40,3	45,5	25,9	42,4
1923	35,5	39,1	60,0	36,4	43,0	26,6	42,7
1925	35,0	42,2	60,5	37,8	41,4	25,6	42,6
1927	36,5	42,9	61,5	39,2	45,4	26,3	44,0
% зарплатні у вартості чистої продукції							
1904	23,0	48,4	—	—	—	—	41,6
1909	21,6	46,5	—	—	—	—	40,1
1914	18,7	51,4	44,8	46,3	47,2	28,8	41,9
1919	25,1	50,4	44,3	51,9	38,6	31,4	42,1
1921	27,2	55,5	44,5	48,5	46,6	35,4	44,7
1923	24,7	49,5	44,2	49,6	42,9	32,0	42,6
1925	22,4	47,0	40,4	44,0	43,8	29,7	40,0
1927	22,9	47,5	39,1	44,8	43,6	28,4	39,3

¹⁾ Вираховано за „Summary by industry groups and by industries USA 1927. Department of Commerce“.

бітної платні у вартості продукції продовжує посідати в ній незначне місце, поступаючись в цьому напрямі лише харчовій промисловості. В той же час процент чистої продукції у вартості всієї продукції майже без змін залишається на найвищому рівні у машинобудівництві. А норма експлуатації (що нижчий процент зарплатні у вартості чистої продукції, то, значить, вища норма експлуатації) за весь цей історичний період є найвища у хемічній промисловості й найнижча у металевій без машинобудівництва.

Отже, ці вирахування, показані в таблиці, дозволяють нам зробити висновок, що протягом 20 з чимось років структурні особливості і відміни у вартості продукції згаданих галузей індустрії ПАСШ майже без змін переносились з року на рік, залишаючись загалом у силі. На цій підставі припустимо, що ці структурні особливості, або ж подібні їм, набувають характеру закономірностей властивих в більшій чи меншій мірі за деякими ознаками будь-якій галузі промисловости.

Все це дає нам підставу зробити деякі висновки й в питанні про методу економії окремої галузі промисловости. Як ми вже вище встановили — економія окремої галузі промисловости досліджує конкретне переломлення загальних законів політичної економії в специфічних економічних умовах галузі. З цього погляду, у відміну від теоретичної економії, у ній не можна користуватись абстрактною методою. Цілком ясно, що завдання методології зводиться тут частково до конкретизації абстрактних категорій політичної економії, цебто до дедукції. Але разом з тим, економія окремої галузі промисловости є ще й паросток науки про економію всієї промисловости, як єдиного цілого. Отже, вивчати економію окремої галузі промисловости треба очевидно й в розрізі тих чинників, що спільні всім галузям промисловости. Цю проблему розв'язується на підставі застосування індуктивно-дедуктивної методи в такому приблизно настановленні: спочатку аналіза галузі як такої й в зв'язку з усією промисловістю, частиною якої вона є (індукція), потім дослідження характеру й ступеня впливу наслідків економічного взаємодіяння всіх інших галузей на економію окремої галузі (дедукція). Друге завдання, згідно з нашою схемою, полягає в тому, щоб відшукати економічні закономірності, властиві саме досліджуваній галузі. Ця стадія вивчання мусить базуватись на абстрактній методі.

Все це стосується до умов капіталістичного господарства. Поставлена проблема набуває своєрідного соціально-економічного й методологічного змісту в застосуванні до промисловости СРСР. Брак розробленої, хоч би в основних рисах, теорії господарства СРСР примушує нас на якийсь час залишити трактування цієї проблеми під кутом погляду нашої реконструйованої економіки.

С. ПОСВОЛЬСЬКИЙ

До підсумків дискусії в політекономії

„Мені здається, що в суперечках між економістами є багато схоластичного та надуманого, коли відкинути геть луску спорів, то основні помилки суперечних сторін полягають в такому: а) жодна з них не зуміла застосувати як слід методи боротьби на два фронти: як проти „рубінізму“, так і проти „механізму“; б) обидві сторони відірвались від основних питань радянської економіки і світового імперіялізму в галузь талмудизованих абстракцій, занепастивши таким чином два роки роботи на абстрактні теми, розуміється, в угоду й на користь наших ворогів“. (Сталін — „Питання свёрдловців і відповідь т. Сталіна“).

Марксизм - ленінізм, що спирається на діалектичний матеріалізм, є єдина наукова теорія, що допомагає знайти закономірності всіх явищ — і природних, і суспільних. Вона викриває закономірність революцій і тим самим є могутня зброя в руках пролетаріату у боротьбі проти капіталізму за соціалістичне перебудування суспільства. Пролетаріат має, отже, найнауковішу й найпрогресивнішу теорію. Тому на неї й нападають скажено буржуазні мислителі, які намагаються дискредитувати марксизм, обвинувачуючи його в ненауковості, схематичності, грубому реалізмі, словом у всіх смертних гріхах. Не зважаючи на всі ці галасливі викрики, марксизм залишився непорушний, завойовував в науці одну позицію за другою. Буржуазні ідеологи, галасуючи про кризу марксизму, примушені сигналізувати і про низку криз у себе: в політекономії, у філософії, природознавстві і т. д.

Боротьба з марксизмом, що мала зовнішньо науковий характер, продиктована була завжди клясовими інтересами. Вибити цю могутню зброю із рук пролетаріату, скомпрометувати її, — ось чого добивалася буржуазна наука. Ці ворожі вихватки не залишались без відгуку й серед марксистського табору. Під маркою „наукового поглиблення“ робилися спроби ревізувати марксизм. З легкої руки смутної слави Бернштайна ці ревізійні спроби не припинялись. Нічого доводити, що ревізійні були агентурою буржуазії у марксистському таборі.

Марксизм переможно відбив всі ревізійні напади й перебігом подій довів, що лише він може поставити правильну наукову діагнозу розгортаним історичним подіям.

В країні диктатури пролетаріату, де марксо-ленінська теорія так блискуче виправдала себе, важко виступити з одвертим ревізійізмом. Виступи проти марксизму йдуть у формі захисту „ортодоксального марксизму“ проти ревізійізму. Теоретики II Інтернаціоналу також, як відомо, виступають в оборону чистоти Марксового вчення, проти „Ленінових перекручень“ марксизму.

Ось в цьому світлі треба розглядати минулу дискусію.

В чому суть марксистської методи? Звернімось до самого Маркса. Маркс у передмові до другого видання „Капіталу“ з задоволенням цитує свого російського критика, який визначає його методи ось як: „Маркс розглядає суспільний рух, як природно-історичний процес, яким керують закони, які не лише не залежать від волі, свідомости й наміру людини, а й самі ще визначають його волю, свідомість і наміри... На його, (цебто Маркса — С. П.) думку, навпаки, кожен історичний період має свої закони... Але як тільки життя пережило даний період розвитку, вийшло з даної стадії й перейшло в іншу, воно починає управлятися вже іншими законами... Те, що в економічному житті відбувається, залежить від ступеня продуктивності економічних сил... За різної продуктивності й наслідки її будуть різні, а з ними й закони, що ними керують“... „Автор,— каже Маркс,— накресливши так вдало те, що він називає моєю справжньою методою, і поставившись так прихильно до моїх особистих засобів застосування цієї методи, тим самим окреслив діалектичну методу“.

В цій же передмові Маркс викриває причини ненависти буржуазії до матеріалістичної діалектики. „У своїй раціональній формі діалектика лякає буржуазію та її доктринерів-ідеологів і сердить їх, бо до позитивного розуміння наявного вона додає в той же час розуміння його заперечення, його неминущої загибелі, кожному оречевлену форму розглядає в русі, а значить, також і з її минущої сторони, бо вона ні перед чим не схиляється й самою суттю своєю критично революційна“.

Цієї ролі марксистської діалектики зовсім не розуміють механісти, що свою родословну у нас ведуть від Богданова. Останній дуже зневажливо ставиться до діалектики... „Основне поняття діалектики у Маркса, як і в Гегеля, не набуло повної виразности і закінчености; а завдяки цьому саме застосування діалектичної методи стає не точне й розпливчате, до його схем домішується сваволя, і не лише межі діалектики стають невиразні, а іноді й самий зміст її сильно перекручується“— така ота вбивча характеристика діалектичної методи, яку він дає у своїй „Філософії живого опыта“ (стор. 189, 1920 р.). Він пропонує своє розуміння „діалектики“. Це, на його думку, „організаційний процес, що йде шляхом боротьби протилежних сил“ (там же, стор. 197). А з цього визначення випливає його „оригінальна“ теорія рівноваги. Чи не завгодно послухати? „Коли цей процес має якийсь початок, то ясно, що до його початку — ще не було боротьби двох протилежних сил, що в ній брали участь і існувала в цьому відношенні якась рівновага. Коли процес донебудь закінчується, то, без сумніву, що боротьби даних двох сил тоді вже нема, і настала по відношенні до них якась нова рівновага. Ось вам і вся тріяда; від рівноваги через ту, що порушує її, боротьбу двох сил до нової рівноваги“ (там же, стор. 199). Брутальнішого знущання над марксизмом навряд чи й придумає хто. Для Маркса й Енгельса основним є рух: рівновага — це момент руху. „Всякий спокій, всяка рівновага,— вчить нас Енгельс,— має лише відносне значення, має сенс тільки щодо тієї, чи іншої форми руху“ („Анти-Дюрінг“, видання 1929, стор. 153). Для теорії рівноваги, як ми бачимо, революція абсолютно не є явище закономірне, рух відбувається не через внутрішні імманентні причини, а через якісь зовнішні. Якась зовнішня сила порушує, і стан спокою замінюється рухом. Рух, таким чином, не безперервний, а перервний. Ні самої революції, ні етапів революційних ця теорія пояснити не може, а раз не пояснює, то й не сприйме. Ось чому колишній більшовик Богданов ще перед Жовтневою революцією відійшов від революції, ось чому він „не сприйняв“ Жовтневої революції.

Теорію рівноваги цілком сприйняв т. Бухарін. Ось його розуміння діалектики: „Процес постійного порушення рівноваги, її відновлення на другій

основі, нового порушення і т. д.— ось, що реально відповідає Гегелевій триєдиній формулі. Що „нового“ дає це тлумачення? По суті, це теж саме. Але тут згадується матеріяльний процес і рух матеріяльної форми. Іншими словами тут діалектика матеріяльного ставання, ідеально висловлена Гегелевою тріадою“ („Атака“, стр. 117). Ми бачимо, що тов. Бухарін буквально повторює теорію рівноваги Богданова, але коли останній не соромлючись заявляє, що його теорія крок вперед від діалектики, Бухарін соромливо каже, що фактично нічого „нового“ нема, що його теорія є лише матеріялістичний вислів Гегелевої тріади. Тов. Бухарін вважає теорію рівноваги за буквально універсальну теорію, яка зможе пояснити матеріялістично усе: і явища природи, і суспільні явища і, взагалі, розв'язати усі не розв'язані проблеми марксизму. Наприклад, складне питання про продуктивні сили: чому вони обов'язково повинні розвиватися? Відповідь проста: „продуктивні сили визначають суспільний розвиток тому, що вони висловлюють собою співвідношення між суспільством, як певною реальною сукупністю, та його оточенням... А співвідношення між оточенням та системою є величина, яка визначає, кінець-кінцем, рух будь-якої системи (там же, стор. 119). Бухарін, як і Богданов, не задоволений Марксом, що той не довів, а просто постулює розвиток продуктивних сил, і ось він заповнює прогалину... за допомогою „всесильного“ закону рівноваги. Але справа в тому, що для Маркса це буде ясне без доводів. Як каже Енгельс: „Рух є форма існування матерії Ніколи і ніде не було і не може бути матерії без руху“ („Анти-Дюрінг“, 1929 р., стор. 53). Це повинні були підтвердити дані природничих наук. А з бухарінського визначення зовсім не впливає розвиток продуктивних сил. Не видно тієї причини, яка порушує складену рівновагу. А найцікавіше те, що він не бачить специфічності суспільного розвитку, який він попросту ототожнює з усяким явищем природи. Клясова ознака суспільства, суперечності, які воно утворює, для нього не є конститутивний момент. Особливо яскраво видно це в його визначенні виробничих стосунків. „Під виробничими стосунками я розумію трудову координацію людей (розглядуваних як „живі машини“) в просторі і в часі“ („Атака“, 121). Виробничі стосунки — це, значить, не клясові. Дивовижні ці „живі машини“. Як вони видають механіста з головою. Звідси ніяк не виведеш ні закономірності революції, ні переходу з одної форми в другу (перехід кількості в якість). Ось чому теорія відмовилася служити тов. Бухаріну підчас переходу від одного етапу до другого. Так він не розумів характеру військового комунізму, вважаючи його за економічну систему переходового періоду. Не зрозумів він нового етапу непи. І звідси його правий ухил. Нерозуміння специфічності явищ, невміння розпізнавати якісну характеристику його, зведення всякого руху тільки до механістичного і веде до опортунізму на практиці. „Про яке соціялістичне будівництво може бути мова у механіста,— правильно запитує тов. Деборін,— коли всяке зростання матеріяльного виробництва ототожнюється в нього зі зростанням соціялізму незалежно від того, в якій якісній соціально-клясовій формі це виробництво розвивається?“

Вічний рух матерії обумовлює певну форму її. Не можна уявити собі матерію без форми і форму без матерії. Форма й матерія взаємно проникають в себе. „Зміст є не що інше, як форма, що змінюється на зміст,— каже Гегель,— і форма є не що інше як зміст, що переходить у форму. Але рухома форма ставить все ж таки рямці рухомій матерії (змістові), між змістом і формою існує суперечність, яка розв'язується зникненням форми й переходом у нову форму. Зміст і форма являють собою, таким чином, єдність, але єдність суперечностей. Не можна форму відривати від змісту, але не можна форму ототожнювати зі змістом так, щоб вийшов безформний зміст, або беззмістовна форма. Ця взаємозалежність форми і змісту — основний закон діалектики (закон переходу кількості в якість) — незрозуміла для механістів.

Не зрозумів його й Бухарін, який відкрив, що законом переходового періоду є закон трудових витрат. В капіталістичному суспільстві закон трудових витрат „одягає“ форму вартости; у переходовий період відбувається процес скидання цієї форми, й залишається голенький закон. Таким чином, за Бухаріном, зміст може скинути форму і залишиться без неї. Що ж являє собою такий зміст. Адже він без форми ніщо. Бухарін знаходить вихід з цього важкого становища знов за допомогою закону рівноваги. Така концепція Бухаріна. Ми на ній довго зупинялись тому, що вона цілком прийнята групою товаришів, однією зі сторін дискусії, яких з повним правом можна віднести до механістів. На чолі цієї групи стояли Безсонов і Кон. До розгляду їх механістичних поглядів ми й переходимо.

Ці товариші правильно зробили, загостривши увагу марксистів на ідеалістичній небезпеці, що виходила з боку Рубіна, але ідеалізові Рубіна не могли нічого кращого протиставити, як механістичну концепцію Богданова - Бухаріна.

Звернімося до Безсонова. Він озброюється проти Рубіна за його визначення предмету політекономії. Останній визначає її як науку про виробничі стосунки. На думку Безсонова — це не вірно. Політекономія вивчає разом з виробничими стосунками також і продуктивні сили. Безсонов показує, що він не розуміє взаємовідносин між формою і змістом. Взаємний зв'язок форми і змісту для нього зникає. На його думку, коли політекономія вивчає „лише“ виробничі стосунки, то цим самим вичищаються виробничі сили. А між тим, і тов. Ленін так визнавав предмет політекономії. Він підкреслював, що політекономія не наука про речі, а про виробничі стосунки. Вона вивчає „виробничі стосунки“ певного історичного суспільства в їх виникненні, розвиткові й загибелі“. Чи значить це, що наука обходить зовсім продуктивні сили? Ні, вони входять туди, тільки в новій якості (у „здійнятому“ вигляді). Безсонов, як і механісти, безпосередньо зводить виробничі стосунки до продуктивних сил, які він розуміє технічно. Таких же поглядів додержується його бойовий товариш Кон. Кон підкреслює, що політекономія вивчає виробничі стосунки. Ніби все гаразд. Але що він розуміє під виробничими стосунками? Виробничі стосунки для нього не об'єктивно реальна категорія, а дістається в залежності від точки погляду, під якою вивчається матеріальне виробництво. „Межа між політичною економією і технологією, нищити яку було б злочинном, полягає в різниці їх точок поглядів на матеріальне виробництво, тому що перша з них вивчає матеріальний процес виробництва з погляду ефективності впливу людини на природу. Друга ж вивчає матеріальне виробництво з погляду його певної суспільної форми. („Рубинщина или марксизм“, стор. 56). Виходить, що все залежить від точки погляду. Коли підійти з певної точки погляду, тоді вийдуть виробничі стосунки. Кон, борючись проти ідеаліста Рубіна, сам потрапив в ідеалістичні пута. Нападаючи на Рубіна та рубінців, які розглядають продуктивні сили як технічну категорію, він сам скочується до цього розуміння, бо не бачить діалектичного процесу взаємозв'язку форми і змісту, не розуміє, що вони появляються в новій якості. Нерозуміння цього призвело і до другої великої помилки. Абстрактна праця, на думку Кона, є категорія не історична. Коли абстрактна праця матеріальна, а матерія споконвічна, значить — вона не історична. І тут Кон не розуміє, що абстракція реальна, що вона виникає у міновій стихійній системі господарства, де праця окремих індивідів, приватна праця, повинна бути зведена до одного загального за допомогою свого заперечення. „Це зведення здається абстракцією, — каже Маркс, — але це така абстракція, яка відбувається щодня у суспільному процесі виробництва. Перетворення всіх товарів на робітний час являє собою невеличку абстракцію і разом з тим не менше реальну; ніж перетворення всіх органічних сил у повітря. („К критике П. Эк.“ видання 1929 р., стор. 63). Ми бачимо, що для Маркса абстрактна праця — реальна

історична категорія, що існує у певній господарській системі, де праця має бути зведена до робітного часу, цебто у стихійній товарівій капіталістичній системі.

Безсонов висуває оригінальне розуміння фетишизму. На його думку, розвиток капіталізму супроводжується фетишизацією товарових стосунків. „Заслуга Маркса полягала, між іншим, в тому, що він перший відмітив і вияснив всесвітнє історичне значення того факту, що в капіталістичному суспільстві дедалі більше починають відігравати роль виробничі стосунки, що не мають речевого характеру й не виявляються у переході речей“ („Проблемы экономики“, кн. II, 1929 р., стор. 96), рішуче заявляє він. Поруч з цим він висуває другу тезу, зв'язану з першою, що розвиток капіталізму супроводжується скороченням ланок суспільного розподілу праці, що переходять в технічний розподіл. Але ж це пряма стежечка до організованого капіталізму. Другого висновку не зробиш, якби патетично не бив себе у груди Безсонов, проголошуючи себе ворогом цієї теорії (див. його статтю в збірнику „Рубинщина или марксизм“ й примітку до стор. 31).

Але чи правильне посилання на Маркса. Звернімося до нього самого. „Тому що товарова є найзагальніша і не розвинена форма буржуазного виробництва, в наслідок чого вона виникає дуже рано, хоч і не є у попередній епосі такою панівною (а це значить — характерною) як в наші дні, то її фетишистський характер ще не так важко спостерегти. Але в конкретніших формах зникає навіть ця поверхова простота, — читаємо ми в „Капіталі“ („Капитал“, т. I, видання 1930 р., стор. 40). Ми бачимо, що Маркс не погоджується з поглядом Безсонова, що з розвитком капіталізму відбувається процес дефетишизації. Навпаки, оця простота зникає, за словами Маркса, з розвитком капіталізму. В зв'язку з цією теорією стоїть і теорія Кона, що обмін — не основна характерна риса капіталізму, а — експлуатація. Кон не вміє зв'язати характеру капіталістичної експлуатації з міноюю формою, цебто не бачить якості її (капіталістичної експлуатації), що повинно його неминуче привести до „організованості“ капіталізму. Тому в своїй книзі „Финансовый капитал“ він фактично стоїть на позиціях бухарінської теорії імперіялізму та його теорії організованого капіталізму.

„Коли б кожна країна була автаркією, — каже він, — коли б вона була ізольована і зв'язана нитками міжнародньої торгівлі з усім світом, монополія капіталістичних організацій на національних ринках була б абсолютна. Конкуренція й навіть мінові стосунки з усіма притаманними їй атрибутами: ціна, вартість тощо були б остаточно витіснені з сучасного суспільства (Кон — „Фин. Капитал“, стор. 99), цебто Кон, як і Бухарін, думає, що конкуренцію всередині окремої капіталістичної країни можна усунути цілком монополією і можна створити пишну організовану систему, коли б не міжнародня конкуренція. Нерозуміння діалектичного зв'язку між внутрішньою і міжнародньою конкуренцією, що лежать на одній базі — на антагонізмі капіталістичного суспільства. Кон, як і Бухарін, вважають рівновагу за основну пружину суспільного розвитку. „Поняття рівноваги виробництва, — заявляє він, — належить до найосновніших понять марксистської теоретичної економії“ („Проблемы экономики“ книжка I, 1926 р., стор. 16). Нічого говорити, що в свій час він був послідовний прихильник закону трудових витрат.

Ми повинні дійти в такий спосіб висновку, що у Кона і в Безсонова ми маємо закінчену механістичну концепцію Богданова - Бухаріна, й коли вона їх довела на практиці до неправильної політичної лінії (ці товариші посіли правильну позицію у боротьбі з правим ухилом), то мабуть сталось це через їх непослідовність. Надалі це повинне було привести їх до відмовлення від невірної теоретичної концепції, або до переходу на політичні позиції Бухаріна. Вони, на щастя, вибрали перший шлях.

Переходимо до другої сторони. Рубін виступив захищати Маркса, як він заявив, від грубих натуралістичних перекручень. Виступив на захист ортодоксального марксизму. Але чи має право Рубін виступати від імени ортодоксів? Своїми політичними поглядами Рубін,— заядлий меншовик, представник II Інтернаціоналу. Чи личить йому „ортодоксія“? Ми бачимо, що для нього вона є просто штучна ширма. Яскраво характеризує його оцінка, яку він дає так званій „соціяльній школі“. Ця школа, як відомо, виникла в протигагу марксизмові. Представники її страшенно ненавидять революцію й Маркса. Методу його вони вважають за дуже натуралістичну, дуалістичну. Поживною базою для них є філософія Канта. І ось яку характеристику дає їм Рубін. „Найцікавіший є й багато обіцяє (? — С. П.) соціяльний напрямок. Прихильники його шукають нових (? — С. П.) шляхів для економічної науки й справедливо (? — С. П.) відкидають традиційні шляхи натуралістичного об'єктивізму, що найшов свій вияв у системі клясиків і доведений був до абсурду їх вульгарними продовжувчями та до натуралістичного суб'єктивізму, представленого австрійською школою... в протигагу натуралістичному об'єктивізму, увага якого прикована до матеріяльно-технічних елементів господарства, вони відстоюють необхідність вивчати соціяльну форму господарства, або соціяльні стосунки між людьми. Обидві ці ідеї створюють певний теоретичний зв'язок (?—С. П.) між представниками соціяльної методи і прихильниками Марксової теорії (Рубін— „Современная экон. зап...“ IV, V).

Рубін не визнає клясового характеру науки. На його думку, неокантіянці можуть посувати науку вперед разом з Марксом. Характерна його зневажлива оцінка клясичної школи. Сам Маркс високо цінував клясиків і вважав себе за їх спадкоємця, підкреслюючи їхні сильні (аналіза капіталістичних категорій) і слабкі (буржуазну обмеженість) сторони. Ні Марксові, ані нікому з марксистів ніколи й на гадку не спадало, що соціяльний напрямок у сучасній політекономії — напрямок, „що багато обіцяє“.

Рубін дає невірне поняття діялектичної методи. Діялектична метода це єдність аналізу і синтези, а Рубін відриває аналізу від синтези. Він, наприклад, говорить, що „коли з погляду аналітичної методи можна ще, з більшим чи меншим успіхом, захищати фізіологічне розуміння абстрактної праці, то з погляду діялектичної методи це поняття праці заздалегідь засуджене на невдачу, бо з поняття праці у фізіологічному розумінні ви жодного уявлення про вартість, як про необхідну соціяльну форму продуктів праці вивести не можете“ (Рубін „Абстрактный труд и стоимость системы Маркса“, стор. 5).

Переходимо до центрального пункту Рубіна,— до питання про абстрактну працю. Рубін, нібито правильно підкреслює, що абстрактна праця — категорія історична. Але її історичність він обґрунтовує, проте, тим, що в абстрактній праці нема атому матерії. На його думку, коли виходити з матеріяльності абстрактної праці, тоді треба дійти висновку, що абстрактна праця—категорія не історична, а логічна. Але в такому разі Рубінова абстрактна праця — форма без змісту. Фізіологічна витрата праці, на його думку, тільки передумова для абстрактної праці. Сама абстрактна праця є „чисте поняття“ в такому разі. „Поняття абстрактної праці висловлює особливості соціяльної організації праці в товарово-капіталістичному суспільстві“. Це поняття дістається в наслідок мислевої операції, і коли б розум її не подолав, вона б не існувала. Отже, абстрактна праця не об'єктивна, а суб'єктивна категорія. Недарма Рубін вважає соціяльну школу за таку, що „багато обіцяє“: він сам перекочував до ідеалістичного табору, розуміється, з цілою купою застережень. Подивімось, як Маркс визначає абстрактну працю. „Ця абстракція всезагальної людської праці існує у формі середньої праці, яку спроможний виконати кожний середній індивід даного суспільства; це певна виробнича затрата людських мускулів, нервів, мозку і т. д. („Критика П. Эк.“, 63 — 64). Маркс, таким чином, не вичищає фізіологічного моменту, бере його не як передумову, а як зміст,

але він показує процес якісної зміни цього змісту в певній історичній обстанові, цебто показує взаємовідносини форми і змісту діалектично. Ось чому у Маркса рельєфно виділяється суперечність абстрактної і конкретної праці, а звідси — суперечність і антагонізм капіталістичного суспільства, а у Рубіна антагонізм затушований. І хоч Рубін дуже багато говорить про фетишизм, та він, не зв'язує його зі специфічним характером капіталістичної експлуатації. У Рубіна експлуатація, клясовий момент зовсім не відіграють ніякої ролі і він, кажучи про вартість, промовчує про додаткову вартість, начебто не знає, що „додаткова вартість — наріжний камінь Марксового вчення“ (Ленін). Ось чому все його побудування являється грою в поняття, має багато дечого схоластичного, й марксистське лише зовні, по суті ж є бруталне перекирчування марксизму.

Рубін не розуміє зв'язку між виробництвом і обміном. З того, що капіталістична система господарства є мінова, він надзвичайно вип'ячує ролю обміну, підіймаючи його трохи не до примату. Так в попередніх виданнях своїх „Очерков“ він заявляє, що абстрактна праця створюється на ринкові, а не у виробництві, і, будучи послідовним, вважав за неправильну думку Маркса начебто в обороті не створюється додаткова вартість, цебто скотився до вульгарної школи, на думку якої прибуток утворюється в обороті. В наступних виданнях від тих одвертих перекирчувань він відмовився, але коли обмін для Маркса „полягає у виробництві, як один з його моментів“ (Маркс — „Вступ...“), Рубін розрізняє обмін, як фазу, що протистоїть фазі виробництва, і обмін, як форму самого виробничого процесу. Рубін тут ясно виявляє не діалектичне розуміння взаємовідносин між виробництвом і обміном, як діалектичною єдністю, а роздирає їх, а потім штучно поєднує їх в одну форму обміну. Червоною ниткою проходить у Рубіна відрив форми від змісту, перекирчування діалектики і скочування на ідеалістичні рейки. В нього лише у мислях відбувається перехід одної форми в другу без боротьби, без обурення; революційних передумов не видно.

Не випадково тому він замкнувся в рямцях абстрактних категорій, а не пішов далі по шляху розгорнутого досліду явищ новішого капіталізму, переходового періоду. Начебто марксизмові небезпечно пускатися в такі дослідження. А між тим ми знаємо, що це було зроблене, і зробив це Ленін. Характерно, між іншим, що Рубін ні слова не згадав про Леніна, наче той нічого не додав до загального арсеналу марксистської науки: очевидячки тому, що він не визнає ні особливої стадії імперіялізму, ні переходового періоду і воліє про них мовчати.

Така, загалом кажучи, характеристика представника другої сторони — Рубіна. Як бачимо, про його „ортодоксальність“ можна говорити так, як говорять про ортодоксальних марксистів II Інтернаціоналу.

Тому комуністи-економісти повинні були виступити в оборону діалектичного матеріалізму й бити на два фронти: механістів та ідеалістів. Але фактично вийшло, що більшість економістів не зуміли посісти правильної позиції й пристали то до одної то до другої сторони. Про механістів ми вже говорили. Перейдемо до прихильників Рубіна. Лідери цієї групи — Борілін і Леонт'єв — правильно сигналізували механістичну небезпеку, але виступили рішучими оборонцями Рубіна, вважаючи його за оборонця ортодоксального марксизму, не бачивши й вперто заперечуючи його ідеалістичну концепцію.

„Роботи Рубіна, — рішуче заявляє Борілін, — визнавала переважна більшість марксистів за такі, що поглиблюють наші поняття марксистської політ-економії“ („Под знаменем марксизма“, кн. 12, 1929 р., стор. 113). Борілін заявляє, що не можна обвинувачувати Рубіна в ідеалізмі. Великі історичні заслуги в боротьбі з Богдановим та з механістами приписує Рубінові й Леонт'єв (сам між іншим грішний в механізмі: підтримував теорію рівноваги й закон трудових видатків). Леонт'єв трохи перекирчує історичну перспективу:

з Богдановим почав боротись і безупинно боровся Ленін, а у Рубіна помітно виразну слабкість до теорії рівноваги.

Вся ця група товаришів-рубінців допустила велику історичну помилку, без застережень майже захищаючи Рубіна, вважаючи, що йому треба лиш уточнити деякі формулювання.

Обидві течії коріннями своїми доходять до ідеалізму, неокантіанства і тому неправильно буде ставити питання, яка з них шкідливіша і небезпечніша.

Правильно тому підкреслює редакція „Большевика“, що треба боротись рішуче і проти механістичної концепції в питаннях теоретичної економії й проти безпосередньо-ідеалістичної мешовицької ревізії, носієм і виразником якої є І. Рубін“ („Большевик“, № 2, стор. 62).

Дискусія закінчилась. В статті, підписаній т. т. Мілютіном і Боріліном, подана різка оцінка дискусії. Борілін не шкодує ні своєї групи, ні механістів. З цією оцінкою погодились і представники другої групи. Така нещадна більшовицька самокритика дає гарантії, що схоластичні суперечки, так чужі: духові марксизму, остаточно ліквідовані, і комуністи-економісти перейдуть єдиним фронтом на плідотворну роботу над розробленням важливих тем сучасности — питань соціалістичної реконструкції та імперіялізму.

Заклик редакції „Большевика“, а ще раніше — різка оцінка т. Сталіна, знайдуть належний відгук серед комуністів-економістів.

Про деякі методологічні та методичні проблеми у викладанню філософії марксизму

(З приводу філософської частини курсу П. Ф. Разумовського¹⁾ та книжки Г. С. Тимянського)

Коли років дев'ять тому почали запроваджувати у ВИШ'ах теорію історичного матеріалізму, то у нас не було майже жодної підручної літератури. Перед видавцями теоретичної марксистської літератури на першому пляні стояли два завдання: поперше — перевидати та перекласти з інших мов основну класичну літературу, і подруге — видати низку брошур, які в популярній формі пропагували б марксистську теорію. І якраз з останнім нам перші часи не щастило: поруч з двома-трьома змістовними вийшла ціла низка теоретично невитриманих, еkleктичних робіт (нагадаємо соціологію Тахтарьова, книжки Рожіцина тощо). Для ознайомлення з теоретичними основами марксизму доводилось рекомендувати брошури Покровського „Економічний матеріалізм“ і Гортера „Історичний матеріалізм“. Але обидві вони вже застаріли й однобічно висвітлюють марксизм, не дають його зрозуміти як суцільний науковий світогляд, який охоплює всі сторони життя — природу, суспільство й закони людського мислення. Першими ґрунтовними роботами щодо цього треба визнати книгу Бухаріна „Теорія історичного матеріалізму“ і С. Вольфсона „Диалектический материализм“. З них книжка Бухаріна — не вважаючи на те, що написана блискучою популярною мовою і ставить у всю широчінь основні питання теорії, — як відомо, має органічну хибу — механістичну методологію. Щождо книжки Вольфсона, то вона занадто спрощує цілу низку теоретичних проблем. До того ж за кілька років після її першого видання в нашій країні проведено величезну наукову роботу, розроблено й поставлено в порядок денний наукової роботи цілу низку проблем з філософії та соціології марксизму; крім того, центральною науковою подією цих років є опублікування робіт Енгельса з діалектики природознавства і філософських зшитків Леніна. Все це настільки поглибило нашу теорію, що будь-яка популярна робота мусить урахувати ці досягнення з тим, щоб з свого боку додати до звичайного кола проблем марксистської теорії ще й ці нові проблеми (як то: діалектику природи, систематичне вивчення основних понять діалектики; також треба в таких роботах більше акцентувати критику механічного матеріалізму та ворожих нам ідеалістичних течій тощо). Основне спрямування, яке маємо надати тепер викладові нашої теорії, полягає в тому, щоб, з одного боку, викладати її не „як суму прикладів“, а як суцільну теорію, а, з другого боку — зробити наголос на її методологічній суті, на її значенні як провідної методології сучасної науки. Ось чому так книга Вольфсона, як і пізніші роботи для того, щоб вони могли задовольняти наші вимоги тепер, вже потрібно ґрунтовно переробити (а не просто доповнити, як це робить Вольфсон).

На сьогоднішній же день з книжок, які більш-менш близько підходять до цих вимог, можна назвати такі: С. А. Оранський „Основные вопросы марксистской социологии“ том I (як видно з заголовку, в цій книжці розглядається тільки питання суспільно-історичної теорії — і то покищо тут не охоплено всіх проблем цієї теорії), П. Ф. Разумовський „Курс теории исторического материализма“, ГИЗ РСФСР, 1928 г. стр. VIII 535, изд. III, ц. 3 р. 40 коп. (книжка дає в систематичному виді розгляд всіх проблем теорії діалектичного матеріалізму) і Г. С. Тимянський „Введение в диалектический материализм“, Прибой 1930, ст. 286, ц. 1 крб. 30 коп. (книжка розглядає проблеми філософії марксизму²⁾).

¹⁾ Може видатись дивним, що ми з таким запізненням подаємо тут розгляд III видання книжки Разумовського, виданої ще 1928 р. Але як побачить читач нижче, тут центр ваги не в рецензії книжки, а в тому, щоб на її матеріалі виявити та проаналізувати деякі важливі проблеми методики курсу діял. матер. (в щільному зв'язку з розглядом методологічної сторони).

²⁾ З інших книжок слід згадати підручник Фінгерта і Шірвіндта й українську книжку Василя Бойка „Діалектичний матеріалізм“. Але перша з них — елементарна і

В цій статті ми обмежимося виключно питаннями філософії і розглянемо тому тільки філософську частину курсу Разумовського і в цілому книжку Тимянського. Ми постараємося конкретно розглянути, проаналізувати кожна з них так з наукової, як і з методичної сторони з тим, щоб цей розгляд дав нам можливість зробити деякі висновки загального порядку і вирішити деякі методологічні та методичні проблеми в викладанні та побудові підручника з філософії марксизму.

Курс теорії історичного матеріалізму Разумовського всім добре відомий. Він відбиває не тільки наші наукові досягнення в галузі вивчення теорії марксизму за роки революції, а також і нашу методичну практику викладання цієї теорії в ВИШ'ах, і тому криє в собі і досягнення і хиби цієї практики (автор вже переробляв ґрунтовно свій курс, а зараз на черзі нова переробка). Для багатьох товаришів викладачів теорії істмату сама схема цієї книжки стала, навіть, за типову схему побудови курсу як в цілому, так і в окремих її частинах. Ось чому розглянути цю книжку це значить, в певній мірі, розглянути низку основних проблем викладання теорії істмату.

З дев'яти розділів книжки чотири перших присвячено філософії, чотири дальших — суспільно-історичній теорії, а останній — нарисові розвитку теорії. Наприкінці книги додається список літератури для глибшого вивчення питань теорії, що її розглянуто в відповідних розділах.

Вже в першому розділі, встановлюючи розуміння марксизму як наукового світогляду, „який є одночасно й загальною методологією наукового пізнання, що містить в собі зачатки, або в більш-менш розвиненому вигляді методи найбільш загальні для різних наук, автор підкреслює, що цей „єдиний науково-філософський погляд, коли його застосувати до різних предметів пізнання, натурально проявляється в мно́гості різних спеціальних метод. Наше пізнання лише відображає об'єктивні закони властиві самим речам, що їх пізнаємо: тому й щоразу особливий (специфічний) характер закономірності, яку вивчаємо, витворює й особливий (специфічний) характер методи вивчення цієї закономірності...“ Це твердження відразу дає правдиве настановлення, вказує на діалектичний характер марксистської методології, застерігає нас від некритичного „безпересадочного“ перенесення метод вивчення природи на вивчення суспільства, як це робить вульгарний механічний матеріалізм; воно вимагає від нас, щоб на кожному кроці наукового дослідження ми пам'ятали не лише про єдність світу (через його матеріальність), але також і про перерви й стрибки в розвиткові матерії, про існування різних форм руху, щоб уявляти собі розвиток як різноманітний процес боротьби протилежностей, а не нудну, одноманітну картину „збільшення або зменшення“. Це твердження діалектичної логіки проходить червоною ниткою через всю книгу автора і в цьому, так само як і в наголосі на активну, провідну роль філософії позитивна сторона книги. Окремі питання автор викладає цілком науково: деталі, які ще не цілком пророблено в науці, він трактує з тактом і обережністю.

Надзвичайно цінним треба вважати його нарис розвитку теорії, де в систематичній формі розглядається історичні коріння марксизму, простежується генеза та еволюція поглядів Маркса й Енгельса, дається історія самого марксизму, як теорії, де розглядається те нове, що внесли учні Маркса й Енгельса; такий розгляд робить цілком ясним питання, чому в сучасній стадії розвитку марксизм є марксизм-ленінізм.

Отже, з наукового боку ми покищо дуже мало можемо закинути авторові (ащо саме можемо закинути, скажемо нижче).

Але заперечення перш за все починають у нас виникати, коли переходимо до питань про методичну схему, про форму розміщення матеріалу, про те, який саме матеріал автор притягує, як його викладає і т. ін. Тут ми побачимо, що методичні хиби призводять в деяких місцях і до гріхів проти науковости.

Зупинімося докладніше на схемі філософської частини.

Перший розділ присвячено загальним методологічним зауваженням, питанням класифікації складових частин теорії марксизму; другий розділ присвячено розглядові основних понять науки, взаємовідношенню між життєвим досвідом та його науковою „переробкою“. Вже тут мусимо сказати, що матеріал, який подано в другому розділі, тут треба було лише зачепити, лише дати його в формі вступного ознайомлення, з умовою, щоб лише там, де будемо проробляти питання діалектичної логіки, повернутись до цього матеріалу знов і висвітлити його повно в зв'язку з цими питаннями. Автор відразу широко розгортає цей розділ, а потім вже не повертається до цих питань і тому основні поняття науки (закономірність, рух тощо) розглянуто без зв'язку з законами та категоріями діалектики. У наслідок такого розриву у читача навіть після того, як він проробить всю книжку, залишається поверхове знання про основні поняття науки.

Ще гірше стоїть справа далі — коли переходимо до розділів III і IV. Відразу впадає в око схожість назов III розділу — „діалектичний матеріалізм“ і IV — „матеріалістична дія-

не розрахована на те, щоб правити за підручника для ВИШ'у, а друга — конспект (а не курс) і як такий тільки і може бути корисна. Щодо книжки Вольфсона, то соціологічну частину її ми вважаємо, в основному, за більш вдалу, ніж філософську; остання викликає наші заперечення (особливо, історико-філософська, в якій подається однобічно тільки історію матеріалізму і зовсім майже немає історії діалектики).

лектика". Ми знаємо, що в нашій науці вживають перше поняття, коли хочуть зробити наголос на матеріялістичній стороні нашої теорії, а друге — коли роблять наголос на діалектичній стороні її, на науці про розвиток, про форму руху. Але ми знаємо, що ці дві сторони між собою нерозривно зв'язані. Ми знаємо також наскільки вимучені були спроби ідеалістичних істориків філософії відірвати теорію пізнання (гносеологію) від науки про суть світу (онтології); для нас обидва ряди цих питань — це дві сторони одної й тої ж методології наукового пізнання світу. І наш автор це прекрасно розуміє, але він, очевидно, вважає, що з методичного боку краще розглядати їх окремо, в окремих розділах.

Але що з цього виходить?

В розділі III дається загальну постанову питання про матеріялізм і ідеалізм, показується неспроможність останнього й приймається позицію матеріялізму; потім розглядається історичний розвиток матеріялістичної філософії до Маркса. До німецького клясичного ідеалізму розглядається історію матеріялізму майже без всякого зв'язку з історією ідеалізму, й лише коли виклад дійшов до кінця XVIII сторіччя, з'являється уступ про „ідеалістичну реакцію проти матеріялізму“ (цебто про клясичний німецький ідеалізм). Після уступу „через Фюєрбаха до Маркса“ розглядається „теорію пізнання діалектичного матеріялізму“, а як заключний для всього розділу іде уступ „марксизм в боротьбі з іншими теоретико-пізнавальними теоріями; кантіанство, агностицизм, емпіокритицизм, інтуїтивізм, прагматизм“.

Що тут одразу впадає в око?

1) Те, що історію матеріялізму, як вже згадано вище, відірвано від історії ідеалізму. Жива боротьба філософських систем, повна відгуків реальної боротьби кляс, зникає; залишається якась сіра картина тихої історичної ходи матеріялізму.

2) Історію діалектики, яку подається в IV розділі, відірвано від історії матеріялізму, від загальної філософії. Виходить, що всі матеріялісти до Маркса були метафізики, а діалектиками були лише ідеалісти. Це неправда. Демокріт, наприклад, не є лише великий матеріяліст давнього світу, він же був одночасно й великим діалектиком (нагадаємо хоч би його науку про співвідношення між почуттьовим та раціональним пізнанням тощо). Діалектика Платона, яку так високо ставить навіть Гегель, в багатьох місцях нагадує собою фантастичну штовханину тіней, коли порівняти її з соковитою, повною життя, діалектикою батька наукового мислення матеріяліста Демокріта¹⁾. Ідеалісти історики філософії більше двох тисяч років замовчували про діалектику Демокріта, як і взагалі намагалися викреслити ім'я її творця з історії, — а ми зараз пишемо підручники, в яких дуже мало висвітлюємо правдивий стан речей. Так само аналіза робіт Гельвеція, Дідро та наші марксівські розвідки про останнього показують, що у деяких французьких матеріялістів поруч з метафізичною, механістичною стороною існували й діалектичні елементи в їх філософії (можна навести ще багато інших прикладів, які підтвердили б нашу думку).

3) З методичного боку дуже незручно давати окремо два ряди історії філософії (так, наприклад, Гегеля розбито на дві половини);

4) До того ж хіба можна давати критику кантіанства тощо до вивчення діалектики? Вона ж від цього робиться надзвичайно поверховою, непереконливою і недостатньою. Навіть ту критику, яку давав Плеханов, тепер мусимо поглибити, краще використавши, ніж він, Гегеля та останні філософські матеріяли Леніна. З окремих місць, з якими ми не можемо погодитись вкажемо на тлумачення німецького клясичного ідеалізму як „ідеалістичної реакції“, тощо. Автор більше правий там, де він наводить вислів Маркса про цю філософію, як про „німецьку теорію французької революції“. Правда, що двоїста позиція буржуазії відбивається в філософії Канта, але також правда і те, що лише і д е а л і с т и ч н а

¹⁾ Говорячи про діалектику у Демокріта, ми зовсім не збираємось заперечувати проти того, що у нього було також багато елементів механістичних. Про діалектику Демокріта див., між іншим, у В. Юринця (Под знаменем марксизма, 9 — 10, 1922 р.).

В зв'язку з питанням, яке ми тут зачепили, нам хотілось би дуже коротко зупинитись ще на такому: всім відома перша теза Маркса про Фюєрбаха, в якій він говорить про те, що головні хиби дотеперішнього матеріялізму полягали в його споглядальності, а що діяльну (тобто діалектичну) сторону розвивав ідеалізм (хоч і в абстрактній формі); так само і у Енгельса, Плеханова, Леніна здибаємо часто вислови про „мертвість“, „бездушність“ старого матеріялізму; чи не можна зробити звідси висновок про дві рівнобіжні лінії історії філософії — „споглядального“ матеріялізму та „діяльного“ ідеалізму. На жаль, ми часто здибаємо в літературі таку „абсолютизацію“, таке схематичне формально-логічне вирішення питання. Насправді ж, Маркс у своїх міркуваннях про окремих філософів-матеріялістів, які можна здибати в різних місцях його творів, ніде не запроваджував догматично своєї загальної характеристики, що її наведено вище. Можна навіть сказати, що це твердження стосувалося більше матеріялістів пізніших часів. Щоб ствердити цю нашу думку ми можемо вказати хоч би на те місце із „Святої родини“, де Маркс говорить про Бекона, як про батька сучасної експериментальної науки, у якого „матерія“ всміхається своїм поетичним почуттьовим сяйвом усій людині“, а про наступних матеріялістів говорить, що вони стають однобічними абстрактними матеріялістами, в яких „матеріялізм вже ворожий людині“ і виступає як розсудкова істота, але при чому з безпощадною послідовністю розбиває всі висновки розсудку (див. III том творів Маркса і Енгельса, стор. 57). Але поруч

система Гегеля в ті часи, на тому шаблі розвитку емпіричного природознавства, була спроможна дати універсальну методу наукового пізнання (треба було піднятися над емпірією, а тогочасний матеріалізм цього зробити не міг); можна було б також вказати на ризикованість ще деяких тверджень автора (про „абсолютний“ формалізм Арістотеля, про методологічний лише характер антропологізму Фюрбаха тощо), але ці питання вже занадто спеціальні і ми їх тут порушувати не будемо.

Щодо методичної сторони книжки, нагадаємо ще ті риси, за які вже писали рецензенти перших видань: 1) важкуватий стиль, який місцями робить читання книжки складнішим, ніж проробку автора - клясика, 2) відсутність витриманої пропорційності між більш важливими і менш важливими питаннями, 3) цитатна грамузність, яка в окремих місцях нагадує хрестоматійність.

Коли ми пригадаємо, як уміють ідеалісти захоплювати в своїх підручниках не лише думки, а й почуття читача (пригадаємо хоч би те, як описує Віндельбанд Сократа або Платона), то ми зрозуміємо, скільки ще треба нам попрацювати над самим викладом, щоб наша наука була не тільки розумною, але й не нудною.

Щождо загальних висновків методичного характеру, то ми вказуємо в першу чергу на два, на нашу думку, головних: 1) коли навіть трудшкола вже приходить до переконання, що без суцільної історичної картини немає справжнього марксіського знання, то в вищій школі мусимо твердо собі занотувати, що без суцільної історії нашої теорії — перш за все без основних ліній історії підготування марксіської філософії — немає знання марксизму; про це багато говорить Енгельс („Архив Маркса и Энгельса“ том II); як це зробити, щоб був у нас історизм марксіський, а не описовий, та як це з'єднати з систематичним вивченням діалектики — питання, над яким нам ще треба багато попрацювати; 2) твердження, що філософія марксизму є методологія науки — не тільки суспільно-історичної але й природничої — треба зробити змістовним через більш-менш систематичний огляд діалектики в окремих природничих і суспільних науках, через більш-менш конкретний розгляд значення діалектичної методи для кожної з цих наук.

* * *

Значним кроком вперед у здійсненні цих завдань є, безперечно, книжка Тимьянського „Введение в диалектический материализм“. Вона не тільки просто підсумовує, або дає елементарний виклад висновків марксіської філософії, але вводить в гущу всіх основних проблем філософії (як старих так і нових, над якими працюють сучасні дослідники), дає цілу низку цікавих з методологічного та методичного боку настановлень окремих питань і це поєднує з систематичним оглядом значення марксіської філософії для окремих наук. Ось чому ми докладно і проаналізуємо цю книжку.

Зміст її такий: I — Марксизм і філософія, II — Теорія формальної логіки, III — Ідеалізм і матеріалізм, IV — Кант і Гегель, V — Від Гегеля до Маркса, VI — Теорія марксіської логіки, VII — Методологія наукового пізнання, VIII — Питання методології природознавства, IX — Методологія суспільних наук.

Вже в першому розділі підкреслюється зв'язок наукової істини з людською практикою, з суспільною боротьбою, а разом з тим показується, що й самий спосіб, як люди сприймають світ, має своє коріння в характері виробництва. Цей наголос на першорядну важливість критерію практики (і не просто технічної, а громадської, суспільної), що є специфічною рисою діалектичного матеріалізму й відрізняє його від усіх попередніх форм споглядального, метафізичного матеріалізму, автор послідовно провадить через всю книжку, навіть, як ми це побачимо нижче, при аналізі найабстрактніших логічних проблем¹⁾.

з перебільшенням, про яке ми згадували вище, останніми часами часто появляються також і протилежні погляди, а саме, коли намагаються так же формально логічно „діалектизувати“ всю історію матеріалізму, тобто, коли Спінозу, наприклад, інтерпретують, як 100%-ого діалектика тощо; тут якраз губиться специфіка діалектичної методології взагалі, матеріалістичної діалектики зокрема. І тут у кожному окремому випадкові треба підходити з конкретною детальною аналізою.

Дві основні риси, здається нам, відрізняють передмарксові форми матеріалізму від Марксового діалектичного матеріалізму (коли підійти до них з погляду наявності в них діалектичної сторони): поперше, ми не маємо там діалектики як свідомого послідовного методологічного принципа, а здебільшого діалектика тут спорадична, вкраплюється окремими елементами, іноді „геніальними передбаченнями“, подруге, ця їх діалектика знає категорію відмінності, категорію протилежності, але їй ще невідомий перехід протилежності в суперечність, їй невідома суперечність, як вища конкретна „динамічна“ категорія діалектики, невідомий рух, як саморух. І в цьому розумінню ближче від інших матеріалістів до Маркса був Фюрбах, але й у нього маємо багато еклектики та відсутність виразної категорії суперечності. Докладніше розвинути й обґрунтувати цю думку ми тут, на жаль, не можемо й зробимо це в іншому місці.

¹⁾ Як Маркс так і Енгельс всюди у викладі своєї теорії підкреслюють, що за вихідний пункт свого розуміння життя вони беруть не природу як таку, а „зміну природи від людини“. Треба сказати, що популяризатори марксизму про це, на жаль, дуже часто забувають.

Розглядаючи суть науки, автор підкреслює, що наука знаходить загальні зв'язки явища (закони), але що практична суть цього знання загального полягає в тому, що воно є метода для пізнання часткового, окремого (яке завжди є єдність окремого і загального). До зв'язку між наукою та філософією автор підходить так: пізнати світ ми не можемо без того, щоб не відобразити його в нашій свідомості; тому основним завданням є з'ясувати питання про суть та закони нашого пізнання. Це робить загальна наука — філософія. Зрозуміло, що і вона є наука клясова і по-різному відповідає на це питання (а клясова наука має за своє завдання не тільки з'ясувати дійсність, але й виправдати панування кляси). Пролетаріят має одну тільки філософію матеріялістичну діалектику, а не багато всяких філософських шкіл, тому що світогляд для нього не іграшка, а зброя, знаряддя клясової боротьби. Теорія Маркса виросла з практики клясової боротьби і розвиток цієї такої боротьби стверджує щораз дедалі більшу правдивість цієї теорії.

В одному тільки місці цього розділу автор, здається нам, дає нечітке формулювання, це: 1) там, де він говорить, що політична економія є наука про загальні закони капіталістичного суспільства (замість того, щоб говорити про політичну економію як про науку, що вивчає закони господарського, економічного розвитку суспільства, або про політичну економію в узькому розумінні як про науку, що вивчає економічний розвиток товарно-капіталістичного суспільства); 2) там, де автор говорить про те, що політична економія є метода для теорії наукового комунізму, а теорія історичного матеріялізму є метода для політичної економії (насправді ж, теорія історичного матеріялізму є дійсно загальна метода для всіх суспільних наук — в тому числі і для політичної економії, а теорія наукового комунізму є висновок, результат вивчання за методою історичного матеріялізму всієї історії суспільства — особливо історії капіталістичного суспільства і, як такий (результат), вона показує шляхи переходу від капіталістичної до соціалістичної суспільно-економічної формації і накреслює стратегію і тактику клясової боротьби пролетаріату як в капіталістичному суспільстві, так і в добу соціалістичної революції. Отже, політична економія дає для теорії наукового комунізму основний матеріял, але поруч з нею сюди входить і матеріял історії клясової боротьби, історії ідеології тощо; основною ж методою, що все це синтезує, є історичний матеріялізм.

Та й взагалі треба тут сказати, що зв'язок між такими поняттями як діалектичний матеріялізм, матеріялістична діалектика, історичний матеріялізм, діалектика природи, науковий комунізм у автора подано в основному правильно, але не настільки чітко, як це треба було б зробити в підручнику.

В другому розділі — про формальну логіку — вказується, що невдача в перетворенні предметів є вихідний пункт пізнання, а логіка, що пов'язана з історичною практикою людства, має історичний змінний характер, який полягає ось в чому: „поперше в зміні характеру логічних категорій, тобто логічних законів, що відбивають загальну закономірність дійсності; подруге, в зміні їх взаємин; потретьє, в зміні ступеня відповідності логічних категорій дійсності і, почетверте, в зміні кількості категорій“ (стор. 40). Арістотель - Кант - Гегель - Маркс визначають собою ті основні етапи, з якими зв'язана історія розвитку логіки; ці етапи і розглядає автор.

Походження формальної логіки автор з'ясовує так: греки жили в невеликих містах, мали невеликі господарства, в цьому — коріння того, що вони не знали перспективи; до того ж багаті греки, які філософували, не мали зв'язку з виробництвом, отже і мислили вони абстрактно, метафізично-закінченими (гармонійними), відокремленими образами. Але те, що теоретичний вираз такого мислення — формальна логіка зберегла своє значення і після грецької культури — з'ясовується тим, що між матеріяльним змістом процесу праці і його суспільною формою існує суперечність, проти якої в клясовому суспільстві веде боротьбу панівна кляса, тобто ця кляса її суперечність заперечує і обстоює погодженість, тотожність; з другого боку, панівна кляса тут зв'язана з природою не безпосередньо, а через експлуатацію кляси пригнобленої й зацікавлена вона насамперед в соціяльній формі, що в ній відбувається виробництво. Тому такі навіть філософи доби „революційного прориву“, як французькі матеріялісти, Кант, Гегель не могли цілком вийти за межі формальної логіки, а їх діалектика набувала „не природничо-наукового та матеріялістичного, а ідеалістичного, отже, — обмеженого характеру“ (а втім, зауважує автор, і саме природознавство довгий час могло задовольнитись метафізичною методою, потреба в діалектиці виникла в ньому тільки на початку ХХ сторіччя, після того як буржуазія запанувала у всьому світі і почала шаленим темпом розвивати свої продукційні сили, але за цей час виріс пролетаріят, і страх перед революцією примушує буржуазію залишитись на позиціях формальної логіки). Критику формальної логіки, за автором, в цілому можна звести до такого: вона ігнорує конкретність змісту і бачить тільки зовнішні стосунки між речами; а раз так, то виходить: поперше, що неможливе будь-яке пізнання (при відриві бо форми від змісту нічого не можемо сказати про об'єкт пізнання; подруге — тим самим виходило б, що непотрібна і сама наука про форми пізнання. Автор дає надзвичайно змістовний, поглиблений — в певній мірі, перший в нашій літературі — виклад і критику законів формальної логіки та окремих форм пізнання (поняття тощо). Не обмежуючись загальною критикою, автор в кожному окремому випадку дає критику по суті (між іншим, критикуючи закон тотожності, автор до звичайної критики додає, що й цей закон суперечить собі самому — „тотожності“, — тому що тотожність з собою вже є певний стосунок і тут є „відрізнення“ (различение) від іншого; щождо закону

достатньої підстави, то він говорить про безконечність обґрунтування, але в такому разі і його не можна визнати за істину; а наука про зворотню пропорційність взаємин між обсягом та змістом поняття приводить нас до висновку, що процес витворення поняття закінчується беззмістовим поняттям).

Знов підкреслюючи цінність цього розділу, вкажемо на те, що не можемо цілком погодитись з тим, як автор з'ясовує причини виникнення й існування формальної логіки — тут автор дуже спрощує, схематизує проблему, а це вже призводить до низки неправдивих висновків. Найперше треба вказати на те, що виникнення й розвиток мови (понять) зв'язане на перших шаблях розвитку людини безпосередньо з його виробничою практикою, а на дальших шаблях розвитку спосіб виробництва й місце кляси у виробництві впливають безпосередньо лише на вироблення психології клясової, громадської людини, на формування її психічних функцій; щождо логічних категорій, то вони вже тут є продукт не тільки самої виробничої практики людини, але і всієї сукупності політичних і ідеологічних чинників (в першу чергу — розвитку науки), що на цій практиці зростають; теорія ж логіки це вже найвищий шабель узагальнення, — „резюме“, синтеза всієї культури даної доби даної кляси, і щоб розглянути умови її виникнення та еволюцію, треба розглянути також і всю складність і різноманітність всіх цих чинників. Теорія формальної логіки змінювала на протязі свого існування і зміст свій і форму. Остаточну „формальність“, як відомо, надав їй Кант, який вважає, що логіка є „наука про розум не по матерії але тільки по формі, — наука аргіогі про конечні закони мислення, і не для окремих предметів, а для всіх предметів взагалі...“¹⁾ (це не заперечує того, що поруч з теорією формальної логіки Кант утворює теорію трансцендентальної логіки, яка мала в собі зародки логіки діалектичної). У Арістотеля ж логіка не є тільки суб'єктивна, але й об'єктивна — онтологія²⁾. Інша справа вже те, що Арістотелева логіка метафізична. Коли погодитись з вище наведеними поясненнями автора (тут маємо на оці тільки концепцію, що її розвиває автор в другому розділі), то ми аж ніяк не зможемо собі з'ясувати наявності діалектики (в науці про ідеї) у ідеаліста (та представника панівних кляс) Платона (високу оцінку цієї діалектики дає в своїй історії філософії Гегель), діалектики Геракліта, не зможемо з'ясувати елементів діалектики у французьких матеріялістів (Дідро) і зовсім не зрозуміємо причин виникнення діалектики Гегеля (діалектики, яка всупереч твердженням автора вийшла цілком за межі формальної логіки і яка є, за висловом Енгельса, перевернутий догори-ногами матеріялізм).

Далі аж ніяк не можна погодитись з автором, що до ХХ ст. природознавство могло задовольнятися метафізичною метою: насправді все ХІХ сторіччя — сторіччя виникнення геології, біології тощо — є сторіччя тріумфальної ходи теорії розвитку діалектичної методи: філософія Канта вже є теоретичне формулювання боротьби метафізичних та діалектичних тенденцій в науці, а діалектична логіка Гегеля є (правда, в дуже неясній ідеалістичній формі) формулювання нового наукового світогляду, геніяльне передбачення плянів дальшого розвитку науки, теорія ж Дарвіна вже є цілком діалектична (з „внутрішньою“ діалектичною методологією дослідження); отже в природознавстві ХІХ і, особливо, ХХ століття маємо все більше і більше зростання питомої ваги діалектичної методи; зовсім інша справа вже те, що ця діалектика „стихийна“, „емпірична“ і, що навіть часто-густо користуючись на практиці діалектичною метою, буржуазні вчені не приймають теорії діалектики (на це є свої соціально-політичні умови); але ні для кого „не секрет“, що ці ж таки вчені не надають жодного актуального значення формально-логічній теорії і що остання фактично вироджується скорше в об'єкт мудрування філософів, ніж в актуальне методологічне знаряддя для наукового дослідження природи; отже, неправдиве є категоричне твердження автора, що природознавство могло до ХХ ст. задовольнятися метафізичною метою.

З цим питанням ми здибаємось ще й по іншій лінії — виникання та розвитку формальної логіки. Ясно, що ототожнювати метафізику зі всією грецькою філософією, як це робить автор, аж ніяк не можна; не можна „виводити“ з одних соціально-економічних умов, вирівнювати в одну клясову лінію, скажемо діалектику Геракліта й метафізику Парменіда, земне здоров'я Демокріта і бліду недугу стоїків; більше навіть, діалектик Геракліт був аристократ і виявляв прагнення аристократичної верстви суспільства своєї доби, а елеат, що учив про суть як про нерухоме буття, — Парменід був демократом тощо³⁾. Тому тут одної формули, загальної для всієї грецької філософії, дати не можна, а в кожному окремому випадку потрібна конкретна аналіза; крім цього, вже з вищенаведеного видно, що з методологічного боку маємо тут весь час боротьбу метафізичного та діалектичного світогля-

1) И. Кант. Логика Прб, 1915, ст. 6.

2) Тут, між іншим, нагадаємо, що об'єктивне у Арістотеля та в трансцендентальній логіці Канта частіше є об'єкт свідомості, розсудку тільки (тобто маємо тут „тотожність“).

3) Це останнє показує нам ще, між іншим, також і те, що навіть не завжди діалектика була зв'язана з демократичними; революційними громадськими силами. Тут же, між іншим, нагадаємо ще раз також про те спрощення, яке часто здибаємо в популярних книжках, коли говориться про те, що ідеалізм завжди був зв'язаний з реакцією тощо; в таких випадках маємо схематизм, відсутність історичного підходу.

дів як у окремих представників філософії, так і боротьбу метафізичного та діалектичного елементів в середині певної одної філософської системи (напр., у Демокріта, Платона, навіть, в невеликій мірі, у Арістотеля). Формулювання ж основних законів формальної логіки, підняття її на ступінь системи, науки зв'язане, в великій мірі, з потребою систематизації, к л я с и ф і к а ц і ї матеріялу тогочасної науки і ця „описова стадія“ науки мала своє місце як в добу Арістотеля, так і (в іншій, вищій формі) в перші століття розвитку європейського капіталізму (про це говорить Енгельс в „Діалектиці природи“); але задовольняти ця метафізична метода могла тільки до тої пори, поки єдиними науками були математика й механіка (в XVII, XVIII ст.) — але й там вже маємо „діалектичні прориви“¹⁾, — а вже з розвитком палеонтології, геології тощо (XIX ст.) за основну методу природничої науки фактично, як ми вже про це згадували, стає діалектика; не визнаючи її формально (соціально - політичні причини — революція 1848 року тощо) буржуазні вчені, як вже згадано вище, ф а к т и ч н о користуються нею; ясно, що це формальне невизнання означало емпіризм, відсутність певного свідомого методологічного спрямування й воно гальмувало успішність розвитку науки.

З дрібниць, які слід було б виправити в цьому розділі, вкажемо ще на такі: 1) неправдиве формулювання парадоксу Зенона (Зенон не говорив, що стріла і знаходиться і не знаходиться в даному місці — так, насправді, вирішив цю суперечність, заперечуючи йому, Гегель²⁾) — а Зенон якраз заперечував рух стріли тому, що тіло повинно рухатись тільки а б о там, де тіло є, а б о там де, його немає, але тіло не може рухатись ні там, де воно є, ні там, де його немає, відси — неможливість руху); 2) неточністю буде, коли скажемо (див ст. 57), що закон тотожності дійсний тільки в межах змін, що з м і ц н ю ю т ь (укрепляють) предмет, але при умові, що вони ще не змінюють його як такий: насправді ж, навіть, коли зміни послаблюють предмет, закон тотожності за такої умови є дійсний (звичайно „дійсний“ відносно, як момент діалектичного розвитку об'єкту).

Ми вже говорили про те, що вважаємо розділ про формальну логіку за цікавий, за свіжий у своїй поставі проблеми викладу формальної логіки, але ми вже бачили також, що в цьому розділі є багато схематизму, абстрактності, вже в поставі самої проблеми виникнення та розвитку формальної логіки. Ця абстрактність дає про себе знати й в самому викладі змісту формальної логіки; дуже часто у читача таке вражіння, що діалектична логіка просто „обмежує“ формальну логіку, або може навіть, як більш доскональна і правдива, з нею конкурує, її перемагає; але ми знаємо, що суть в тому, щоб дати виклад формальної логіки не як такої, що стоїть поруч з діалектичною логікою, а як моменту діалектичної, щоб показати категорії формальної логіки на основі логіки діалектичної (в їх субординації). На жаль, автор [цього не дав. І тут чисто методичний, нібито, спосіб давати виклад формальної логіки перед викладом діалектичної має свій методологічний еквівалент. Нам здається, що розділ про формальну логіку треба давати на основі розділу про діалектичну логіку, у зв'язку з ним або після нього (у викладі останнього, як побачимо нижче, теж є у автора елементи формалізму). Тут ще слід зазначити, що так само не слід давати розділ про логіку перед розділом про ідеалізм і матеріялізм: справа в тому, що методологія завжди має ту, або іншу онтологічну визначеність. Можна правда згадати, що формальна логіка є та метода мислення, що призводить до ідеалізму й тому треба „генетично“ підійти до самої онтологічної проблеми, дати методологічну генезу ідеалізму і матеріялізму; але ми знаємо, що формальна логіка може бути методологією не лише ідеалізму, а й механічного матеріялізму, та що діалектична логіка була методологією абсолютного ідеалізму Гегеля (правда, це не заперечує того, що в самому принципі діалектичної логіки вже була захована кінченість матеріялістичного перевороту); та й взагалі в засадах про взаємини між мисленням і буттям має бути основою всякого філософування (це інша справа, що тільки розвиток логічних категорій цю засаду конкретизує, наповнює змістом, стверджує, тощо.— Про це див. нижче).

В розділі „Ідеалізм і матеріялізм“ ці основні напрямки філософії розглядається докладно на системах Платона й Берклі, Спінози і французьких матеріялістів. Поруч з викладом тут дається критику ідеалізму і викривається недостатність механічного матеріялізму.

В цьому розділі впадає в очі те, що Платон, якого ми звикли подавати як зразок об'єктивного ідеалізму, цебто м о н і з м у, кваліфікується як дуаліст. Чи правда це? На жаль, автор не обґрунтував цієї думки й вона може видатись за суперечливу, не правдиву. Але ця думка не нова і ми її тільки часто забуваємо: її проводить у своїй „Історії філософії“ Гегель, показуючи, що для Платона існують два світи — світ ідей, справжній і світ зовнішній,

1) Поруч з емпіричною, описовою методою маємо тут панування раціоналістичної, математичної методи; але й остання ґрунтується на формально - логічній дедукції.

2) Точніше було б сказати: такий сенс гегелівського заперечення парадоксу Зенона (див. „Логіка“ § 89). Той же виклад, який ми тут дали, належить Плеханову. Часто, критикуючи обмеженість плеханівської діалектики, висловлюють думку, що вищенаведене розуміння руху не правдиве. Насправді, воно п р а в д и в е для розуміння діалектики руху, як переміщення (елементарної, механічної форми руху.— а про таку й говорив Зенон), але воно вже н е д о с т а т н е для того, щоб з'ясувати складніші, вищі форми руху (хоч і там у „знятому“ виді зберігає свою чинність).

небуття. Нам здається, що марксист може показати, що кожна форма об'єктивного ідеалізму не минуче впадає в дуалізм або плюралізм, що монізм ідеалістичних систем — зовнішній, позірний. Це можна виявити навіть на прикладі найпослідовнішого моніста Гегеля, який, викривши дуалізм Платона й еклектику Канта, сам же часто стає на дуалістичний шлях. Щодо суб'єктивного ідеалізму в його крайній формі соліпсизму, то й тут монізм є поверховий: онтологічний монізм тут зв'язаний фактично з дуалізмом теорії і практики, філософії й віри. Так само й „монізм“, „ультрамонізм“ механічного матеріалізму, який зі страху перед віталізмом, панпсихізмом тощо „зводить“ усе до переміщення, не може дати діалектично-матеріалістичного, справді моністичного вирішення онтологічної проблеми (цю думку обґрунтуємо в іншому місці).

Додати тут слід було б таке: 1) коли говориться про коріння науки Платона про ідеї, треба було б поруч із вказівкою на відірваність від матеріального процесу виробництва вказати також на опозиційно-аристократичне ставлення Платона до тогочасної демократії, яке скеровувало його очі від землі на небо (про аристократизм Платона автор говорить нижче, в зв'язку з його соціальними ідеалами, але це — інший аспект), 2) критикуючи механічний матеріалізм і цілком слушно вказуючи, що механісти не знають законів внутрішнього розвитку як зміни, як переходу в нову якість тощо, — автор говорить про різницю між механізмом та організмом, яка полягає в тому, що останній має інші властивості і що частини його пов'язані інакше; тут слід було б додати ще те, що механізм обов'язково мусить передбачати „майстра“, і тим самим механічний матеріалізм при логічному своєму завершенню впадає в свою протилежність — в релігію, в ідеалізм.

В розділі „Кант та Гегель“ двоїстість німецької клясичної філософії пояснюється двоїстим становищем німецької буржуазії і відси ж виводиться суперечність в ній між раціональним змістом та містичною формою (тут автор стоїть на правдивішій позиції, ніж ті марксисты, які хочуть довести, що за єдину мету всієї філософської будівлі Канта було обґрунтувати віру в бога; так само він більше правий, ніж ті марксисты, що вважають за єдину мету кантівської філософії — обґрунтування тогочасної науки); коріння кантівського апіоризму вбачається в ньютонівській механічно-математичній методі, а за заслугу Канта — саму поставу питання про походження знання й ідею синтетичного знання (в цьому — діалектичний прорив старого механістичного світогляду); між іншим, підкреслюється різниця між явищем і ілюзією (а це, звичайно, обходять при викладі Канта). При викладі філософії Гегеля особливо підкреслюється його ідею руху як саморуху (саморух розв'язує суперечність руху, він є внутрішній двигун руху); але саморух сам є теж рух і тут автор перекладає цю центральну ідею Гегеля на мову фактів, ілюструючи її таким прикладом: „Керівництво партії боротьбою є керівництво рухом, але саме керівництво є також рух; отже керівництво партії клясовою боротьбою є рух руху“ (112)¹⁾. Поруч з викладом систем Канта й Гегеля дається їх марксівська критика.

В розділі „Від Гегеля до Маркса“, цілком слушно вказується на помилковість погляду на Фюєрбаха, як на такого, що визнає тільки почуттєвий досвід як єдину реальність, і як на сенсуаліста, що єдиною метою пізнання вважає почуття; у Фюєрбаха, вважає автор, немає розриву між єдиним та загальним; крім того, людина Фюєрбаха це не біологічна, а громадська людина (інша справа вже те, що Ф. не зміг з'ясувати, викрити суть цієї людини²⁾), не зрозумів ролі виробничої практики в розвитку людини). Далі автор простежує розвиток філософії молодого Маркса до 1845 р. — тобто до того періоду, коли Маркс стає „марксистом“. Поруч простежується також вплив на Маркса утопічного соціалізму Сен-Сімона, Вайтлінга і Прудона.

В розділі „Теорія марксистської логіки“ автор вказує на те, що ідеалізм Гегеля не є чимось зовнішнім для цієї системи, а визначає всі категорії, їх переходи тощо; матеріалістична діалектика бере за вихідний пункт єдність матеріального світу. Автор зазначає, що логічний доказ цього висновку може мати тільки негативний характер (через виявлення суперечностей ідеалістичного вихідного пункту), а позитивний доказ може дати тільки практика, що виправдує твердження окремих наук; отже, тільки в процесі викладу логіки цей висновок стає за доведене об'єктивне знання. Автор дуже добре зробив, що чітко поставив це питання і тим самим відмежував основну засаду діалектичного матеріалізму від догматичного, метафізичного матеріалізму (тут він фактично в популярній формі виклав специфічність марксівського розв'язання онтологічної проблеми через „стрибок“ від теорії до практики — „salto vitale“; — а відзначення цієї специфічності в підручниках, здебільшого, поминається, або дається в дуже спрощеній і неясній формі). До визначення загального закону автор приходять через аналіз взаємин між частковими та загальними

¹⁾ Нам здається, що цей приклад не дає можливості правдиво зрозуміти рух як саморух: рух як саморух це значить, що тіло, система або матерія в цілому основну причину свого руху криє в собі, що рух в ній відбувається через боротьбу її протилежностей, через суперечність, яка веде вперед; приклад же автора стосується тільки окремої часткової форми руху і поширити його на всі форми руху неможливо.

²⁾ Погоджуючись з автором в тому, що Ф., в основному, об'єктивіст, матеріаліст, — ми вважаємо, що автор недооцінює значення антропологізму у Ф. як специфічності, світогляду останнього (тут автор іде за Плехановим). Крім того, в цьому розділі є невеличка помилка: „Суть християнства“ Фюєрбаха вийшла не 1839 року, а 1841 р.

законами, в якій підкреслюється, що самий зв'язок між частковими законами є закон, тобто загальний закон виявляє „зв'язок часткових законів і їх єдність“ (ст. 143).

Тут, здається нам, не досить охоплено „онтологічну“, „субстанціальну“ природу загального закону, трохи однобічно підкреслено суть загального закону, як зв'язку між частковими законами, і не досить виявлено те, що загальні закони (єдність протилежностей тощо) є основні способи існування, функціонування, руху всієї матерії, способи, що притаманні всякій речі незалежно від того, яка форма руху є для неї головна, тобто від того, який у неї головний частковий закон). Правда, автор дає, як висновок, визначення загальних законів як закономірностей, „що діють визначально на часткові закономірності та всередині них“, але навіть і це визначення не впливає органічно з попереднього викладу проблеми. Далі говориться про те, що ці загальні закони й є змістом марксовської теорії логіки, а їх виклад повинен відображати „зв'язок живих, мінливих процесів дійсності“ (в відміню від формально-логічного висновку, де маємо тільки таке „розгортання“, яке нічого нового не дає, нічого не змінює, є формальне (і в цьому таки розділі дається виклад всіх категорій та законів діалектичної логіки; при чому підкреслюється зв'язок цієї логіки з наукою та з революційною практикою). Розгляд категорій, які ми зустрічаємо в гегелівській логіці, тут доповнено категоріями надвичайно важливими для матеріалістичної діалектики — матерією, рухом, простором, часом.

Вкажемо ще тут кілька тверджень, що з ними не можемо цілком погодитись або що для нас вони не цілком ясні.

1) Автор розподіляє всю логіку на дві частини — об'єктивну („наука про загальні закони розвитку матерії або наука про категорії“) й суб'єктивну або методологію („наука про ті ж самі закони, що виступають в своєрідній формі метод нашого пізнання“); говорячи про єдність цих двох частин, автор вказує на те, що друга частина вчить про форми нашого пізнання, є теорія пізнання і впливає з першої (ст. 146). Тут, здається нам, перемішано правдиві твердження з неправдивими. Правдиве є те, що закони пізнання є відображення законів буття, є частиною цих законів; але не можна взяти певні закони або категорії діалектики (скажемо, категорії „буття“ і „суті“ (за гегелівською термінологією) і відокремити їх у відділ „об'єктивної діалектики“. Справа в тому, що одна і та сама категорія є одночасно категорія об'єктивної дійсності (руху, матерії) і, як відображення в нашому пізнанні, вона є категорія суб'єктивна, категорія (або форма пізнання). Отже, немає окремих частин теорії логіки, з яких одна охоплювала б одні категорії і була би об'єктивною, а друга охоплювала би інші категорії і була би суб'єктивною. Насправді ж об'єктивна логіка це — самий об'єктивний розвиток світу (вона охоплює всі категорії, всі закони), а суб'єктивна логіка це відображення цього розвитку в нашому пізнанні (тобто вона охоплює всі ті ж самі категорії, закони, але тут ми вже маємо не самий закон, а відображення в людській свідомості цього закону, закон що його пізнано); тільки в цьому розумінні теорія пізнання є аналог дійсності, є історія пізнання, взята в її вузлових пунктах; отже, виходить, що об'єктивній діалектичній логіці в цілому відповідає теорія діалектичної логіки в цілому (теорія пізнання), тобто теорія діалектики й є теорія пізнання (так, нам здається, треба тлумачити фразу Леніна про те, що діалектика і є теорія пізнання марксизму (і не можна говорити про діалектику як про „рід“, а про теорію пізнання як про „вид“). Але чи вирішує логіка такі питання, як питання про взаємини між почуттєвим пізнанням і його раціональною переробкою, про межі пізнання, про критерій істини, про взаємини між теорією і практикою — тобто ті питання, які ми звикли зараховувати до специфічних теоретико-пізнавальних проблем? Нам здається, що розв'язання всіх цих „гносеологічних“ проблем якраз і дає діалектична логіка через розвиток своїх категорій, який все більше і більше конкретизує ці проблеми. Щодо проблеми онтологічної, то не вважаючи на те, що її розв'язання дається до розгляду змісту діалектичної логіки, — все ж конкретне вирішення її, її діалектичний доказ маємо тільки в кінці розгляду змісту матеріалістичної діалектики (як абстрактне — воно є початок філософування, як конкретне — воно є кінець) В цьому здається нам, і полягає діалектична суть „зняття“ онтології і гносеології в методології.

Зрозуміло, що при викладі теорії можна ці „онтологічні“ та „гносеологічні“ проблеми розглянути окремо від проблем діалектичної логіки так, як це робить автор: онтологічну (ідеалізм і матеріалізм) — до, а гносеологічні — після (як резюме всього розділу про діалектичну логіку). Але тут слід ще зазначити таке. Діалектична логіка дає нам картину розвитку нашого пізнання, теорію пізнання (теорію науки), яка переходить в методологію науки та в методологію дії (технічної і суспільно-політичної) — тобто в активне ставлення до дійсності, в керівництво практикою; а ця практична діяльність вносить нове, збагачує наше знання законів пізнання — категорій і законів діалектичної логіки. Так ось, — отцю специфіку нашої логіки, те як саме може допомагати вона нам в суспільно-історичній практиці і в конкретному науковому дослідженні (взаємини між нею та експериментом тощо) слід „компактно“ розглянути після викладу теорії логіки (не вважаючи на те, що докладним розвитком цих засад є весь дальший виклад діалектики природи і діалектики суспільства). Виходячи з цього всього, ми гадаємо, що авторів розділ „Методологія научного познання“ треба було б розширити в частині „методологічній“, а питання „гносеологічні“ — з нього винести (або в окремий параграф розділу про діалектичну логіку, або як невеликий спеціальний розділ після нього).

2) Нам здається, що слід розрізняти „категорію“ і „закон“ : категорії це — універсальні принципи буття та пізнання, вузлові поняття науки та філософії, — категорія відображає „вузли“ в об'єктивній дійсності і висловлюється її (категорію) в формі загального імені (логічного поняття) — напр., „причиновість“, „явище“, „дійсність“, „зміст“ тощо; закон же теж виявляє загальність явищ, їх „суть“, необхідний зв'язок між ними, але висловлюється його через судження або низку суджень (тут маємо формулювання певних необхідних стосунків, рух поняття). Ми знаємо, що розмежування це дуже нестале¹⁾, але все ж гадаємо, що воно потрібне.

3) Трохи неявно викладено категорії „определение и состояние“²⁾.

В розділі „Методология научного познания“ автор говорить про те, що почуттєве пізнання це — відображення реагування організму, як частини природи, на зовнішню природу; воно — безпосереднє, зв'язане з діяльністю органів почуття; але виробництво, праця — от ця властивість людини — відображується в свідомості людини, „набуваючи форми індивідуальної і суспільної свідомості“ : отже, індивідуальна свідомість є ще „відображенням суспільного процесу праці“; цей суспільний процес праці ховає в собі суперечності, які особливо ясно виступають в знаряддю праці, що по формі своїй є річ, а по змісту — результат попередньої праці; в процесі праці маємо весь час виявлення, рух цієї суперечності через зміну знаряддя; в мисленні це має своє відображення в русі поняття, де весь час відбувається боротьба суперечностей і маємо діалектику форми і змісту поняття, розвиток від абстрактного поняття (де форма панує над змістом) до поняття конкретного; цей рух поняття відбувається як судження і розумовисновки (судження виступає як єдність загального і особливого в результаті дальшого руху якої маємо заперечення і „витворення нової єдності, нового конкретного поняття“ — процес розумовисновку.

Тут нам хотілось би зробити маленьке зауваження: автор прекрасно робить, що підкреслює важливість в нашому пізнанні момента опосередкування через працю; але тут же треба підкреслити і те, що рух (через суперечність) поняття не є безпосереднє відображення руху (через суперечність) знаряддя праці; розвиток поняття має, в основному, свої коріння, як і розвиток всього суспільно-історичного життя, в розвиткові продукційних сил (знаряддя праці тощо), але всю повноту, конкретність змісту понять — особливо, найбільш загальних понять, категорій, — обумовлено всією складністю суспільно-історичного життя в цілому! технічного, економічного, політичного, ідеологічного тощо; а у автора в цьому пункті якраз і є схематизація, з якою ми вже здибались вище.

Тепер перейдемо до того, як автор вирішує проблему істини. Наведемо кілька цитат: „... всяку спробу знайти істину всередині самої свідомості засуджено на невдачу, через те, що знаємо вже, що істина лежить в тому процесі праці (курсив наш — Ф. Г.), відображенням та моментом якого є мислення“ і далі — „... істина мислення полягає тому — в єдності мислення і праці, в тому, що мислення правдиво, адекватно відображає процес праці і свою власну роль в ньому“ (ст. 201), і ще далі — „істина не суб'єктивна, не залежить від пізнання, а від того матеріального процесу, що його вона відображає“; „істина поскільки вона є відображенням в свідомості того буття і тих зв'язків, що існують в природі, абсолютна в тій мірі, в якій абсолютно існують ці речі та зв'язки“ (202).

В цьому викладі проблеми істини у автора, здається нам, поруч з правдивою основною лінією є також моменти нечіткості. Питання про суть істини всяка форма матеріалізму вирішує так, що істина це — відповідність нашого знання про об'єкт самому об'єктові, правдиве відображення об'єкту, який існує поза нашою свідомістю; діалектичний матеріалізм поглиблює це розуміння істини, показуючи, що відображення об'єкту це не значить почуттєве відзеркалювання його в його єдиничності, а це значить також — відображення зв'язків, переходів тощо. Але чи можна відси зробити такий висновок, що природа самого поняття „істина“ є така ж сама, як і інших категорій — причиновості, руху, тощо (тобто, чи можна говорити так: причиновість існує, з одного боку, об'єктивно, в самій дійсності, а з другого — суб'єктивно, в нашій свідомості, як відображення цієї об'єктивної причиновості, — отже, так само і істина являє з себе єдність об'єктивної і суб'єктивної сторін?). Так справа ось в чому: коли ми констатуємо певну причиновість певного ряду явищ, або говоримо про причиновість взагалі, то ця констатація причиновості (це виявлення причиновості, з'ясування причинового зв'язку явищ) і є істина; отже, істина тут в тому, що наше знання про даний причинний зв'язок є вірне, відповідає причиновості в дійсності; так само і з іншими поняттями: відповідність суб'єктивної форми пізнання об'єктивному змісту дійсності і є істина. Тому вислів, що істина лежить в самих речах — не точний: в самих речах „лежить“ причиновість, рух тощо, якими і пізнаємо, а істина ця в

1) У Гегеля закон і категорія часто вживається як тотожні поняття. У Деборіна теж саме, напр.: „категории — это законы, в которых мы вообще все мыслим, без которых нет научного мышления и познания“ тощо.

2) Докладно зупинитись тут на розгляді окремих категорій, як їх подано у автора, ми, зрозуміло, не можемо; але все ж зазначимо, що іноді переходи одної категорії в другу набувають у автора невиправданого, формального характеру і не завжди приділено окремим категоріям уваги пропорційно їх важливості для науки.

кожному окремому випадку є відповідність нашого пізнання об'єкту¹⁾). Далі автор, здається нам, не розрізняє тут поняття об'єктивної істини від поняття абсолютної істини, і в останній з вищенаведених цитат об'єктивну істину називає абсолютною. Тут знов підкреслюємо: наше визнання об'єктивної істини означає визнання того, що 1) об'єктивно, від нас незалежно існує об'єкт, який ми пізнаємо, 2) це наше пізнання правдиво відображає цей об'єкт, йому відповідає; наше ж визнання абсолютної істини означає, визнання того, що 1) людське знання прямує до повного, всебічного пізнання об'єкту, яке 2) розвивається від незнання до знання, від менш повного знання до більш повного, до абсолютної відповідності нашого знання про об'єкт самому об'єктові („відповідности“, а не „тотожности“).

Розділ „Вопросы методологии естествознания“ присвячено розглядові загально-методологічних питань (раціоналізм, емпіризм та діалектичний матеріалізм як методи пізнання), питань діалектики в природознавстві взагалі і в окремих його галузях — математиці, фізиці та біології

Автор виклав в цьому розділі ту суму фактів, законів, понять, що являє собою певне закінчене систематичне ціле, вводить в гущу проблем сучасної природознавчої науки та накреслює правдивий шлях її дальшого розвитку. Ми постараємось тут в стислій формі підкреслити найголовніше з цього викладу.

Автор вважає, що емпірична метода не йде далі за опис явищ, в той час коли раціоналістична — шукає в частковому загального (зрозуміло, що і таке „з'ясування“ однобічне). Одним із проявів раціоналізму є геометрична метода (математично-механічна), що її виникнення можна пояснити розвитком продукційних сил буржуазного суспільства, який (розвиток) вимагає аналізу, зведення складного до простого; до того ж „буржуазія вимагала машин, механізмів, а тому і наука в природі всюди бачила і шукала форм механічного руху“ (211); XIX сторіччя в зв'язку з розвитком біології тощо дає критику механічної методи і приводить до діалектичної методи; ця метода стає зняряддям в руках нової революційної класи, а теоретики буржуазії вже тепер часто тягнуть назад до описової методи. Далі автор заперечує тим, що вважають за неможливе користуватись діалектикою в природознавстві і не визнають тим самим єдності світу та реальності розвитку в природі; неправі ті, хто вважає, що існують якісь „вічні“ закони природи (явища змінюються, отже — змінюються і закони, змістом яких вони є). Діалектичність математики доводиться тим, що розбивається думку про „апріоризм“ аксіом, показується їх генеза з виробництвом і перевірка цією ж таки виробничою практикою, викривається діалектичність поняття змінної границі тощо, де математика виходить за межі „кількісного“.

Автор розглядає далі проблеми матерії, простору і часу та причиновості в фізиці. Тут він заперечує існування метафізичної першоматерії; показує, що матерія є єдність протилежностей неперервного і дискретного, на прикладах з історії боротьби між фізичними концепціями, що визнають етер, і такими, що його не визнають, показує, що фізика вже на сучасній стадії свого розвитку стихійно приходиться до думки про синтезу хвилевої та квантової теорій світла, але тільки теорія діалектична може правдиво (раціонально, а не містично) витлумачити цю синтезу і скерувати на правдивий шлях дальші досліді в цій галузі; так само маємо в історії фізики або абстрактний відрив один від одного матерії, простору і часу, або абстрактне ж таки ототоження їх; але і тут боротьба між цими концепціями привела до дуже близької діалектичному матеріалізму синтетичної теорії Айнштейна — Мінковського, де заперечується абсолютність простору і часу і витворюється поняття просторово-часового інтервалу; говорячи про причиновість, автор дає звичайну критику телеології, яка зводиться до того, що визнання цілі передбачає особу, що цю ціль поставила — приводить до бога. Далі дається критику механічного розуміння причиновості, що від розуміння процесу перенесення причини як рушія перейшло до його розуміння як сили (а це останнє викликає вражіння ніби самий рух породжено від сили і тут вже питання сходиться на те, щоб з'ясувати причину причини — знайти першопричину (тобто ми приходимо до цілковитої містики); до того ж механічне розуміння причиновості не може розв'язати Юмової проблеми про необхідну об'єктивну суть причиновості; до самої необхідності механісти підходять тільки з кількісної і зовнішньої сторони і, навіть, у Декарта, Спінози і французьких матеріалістів XVIII ст., які вже говорили про „самопричину“ світу в цілому, рух окремих тіл розглядалось як результат зовнішньої необхідності, зовнішнього рушія; але ця зовнішня необхідність, що виключає будь-яку випадковість, неминуче мусить дійти до такої причини, яку інакше ніж випадковістю з'ясувати не можна, і тут весь ряд необхідності є фактично результат випадковості; зовсім інакше ставить питання діалектичний матеріалізм, який визнає діалектичну необхідність як єдність протилежностей внутрішньої і зовнішньої необхідностей (остання є випадковість в діалектичному розумінню); Юмову ж проблему причиновості діалектичний матеріалізм вирішує, притягуючи критерій практики — перевірку через діяльність людини; таке розуміння причиновості, необхідності випадковості відповідає дійсності і допомагає цю дійсність пізнавати, але ідеалістичні тенденції

1) Отже, як метафізична „онтологізація“ істини, так і ідеалістична „суб'єктивізація“ її однаково помилкові, і завжди слід пам'ятати про те, що процес пізнання є процес єдності суб'єкту-об'єкту.

сучасної буржуазної науки, не завжди зацікавленої тепер, щоб цю дійсність адекватно пізнати, намагаються замінити причиновість функціональністю й імовірністю, де висовується констатування зовнішнього зв'язку, опис замість з'ясування, але це ж вже тоді не наука, а щось хаотичне...

З питань біології автор зупиняється на основному — про механізм і віталізм; тут він викриває недостатність для з'ясування життя механістичної методи, яка може тільки описати та проаналізувати фізико-хімічну структуру життя, але не може цього життя з'ясувати; так само викривається недостатність віталізму, який, говорячи про автономність життя, не розуміє, що генетично воно (життя) зв'язане з неорганічним світом, а говорячи про доцільність життя не розуміє, що суть доцільності треба шукати не в фізико-хімічній структурі організму, а в стосунках організму до оточення — в процесах пристосовування: до того ж не слід переносити на тварин доцільність людської діяльності (яку теж, між іншим, підкорено причиновій закономірності).

До цього нашого викладу розділу про природознавство і до нашої попередньої його оцінки ми тільки хотіли б додати ще кілька зауважень. Автор найбільше уваги звернув на проблеми фізики — і це цілком природно, коли взяти на увагу, що за останній час якраз ця галузь природознавства зазнає найбільш рішучої революції: але все ж, здається нам, слід було б трохи доповнити підрозділ про математику розглядом такого надзвичайно важливого питання, як наука про потенціальну і актуальну безконечність, а також розглянути такий симптоматичний для сучасної математики напрямок, як аксіоматику, виявити коріння та дати критику сучасних ідеалістично-формалістичних течій в математиці; в підрозділі про біологію треба було виявити ставлення діалектичного матеріалізму до лямаркізму (в зв'язку з розглядом взаємин між дарвінізмом і лямаркізмом); треба було б додати короткий підрозділ про хімію (тут особливо цікаво зв'язати питання про „першоматерію“ — про однорідність або різнорідність структури матерії — з фактом існування періодичної системи елементів тощо), додати також підрозділ про рефлексологію, як продовження підрозділу про біологію, і дати критику механістичних тенденцій школи Павлова тощо; крім того, слід було б показати, що сучасну механіку починає пронизувати діалектика. Зрозуміло, що все це треба брати тільки з методологічного боку. Крім того, здається нам, слід було б трохи зупинитись на проблемі класифікації наук, в зв'язку з якою можна було б конкретизувати засаду, що в основу нашої класифікації ми кладемо об'єктивні форми руху матерії, і тут же торкнутись також і питання про диференціацію і інтеграцію наук (про діалектику процесу взаємопрояснення окремих галузей науки — факт виникнення і розвитку таких наук, як біохімія, фізикохімія тощо). Нам можуть заперечувати, що все це дуже складні питання і що їх виклад набагато збільшив би в книжці і так великий розділ про природознавство, але на це ми можемо відповісти, що, поперше, жодне з названих нами питань не складніше за ті, які розбирається в книжці, і викласти їх суть можна так само приступно, як автор це зробив з іншими питаннями, а подруге — кількість цих питань пропорційно невелика і додавши якихнебудь 15 — 20 сторінок¹⁾, ми охопили б, в основному, науки про найголовніші форми руху матерії в природі і мали б тому повнішу картину методологічного значення діалектичного матеріалізму для сучасної природознавчої науки (в зв'язку з тими процесами, що в ній відбуваються).

Про розділ „Методологія общественных наук“ треба перш за все сказати, що написано його дуже важко, абстрактно; це — дослідна розвідка скоріш²⁾, і для підручної книжки його слід переробити³⁾.

Як відомо, питання методології суспільнознавства — особливо про уточнення понять і діалектику продукційних сил та виробничих взаємин — зараз є предметом обговорення в нашій теоретичній літературі. Тут ми ще не маємо цілковитої погодженості між товаришами, які писали з приводу цих питань, є ще деякі дискусійні моменти. Г. С. Тимянський намагається дати розгорнутий розгляд основних категорій діалектики суспільства, їх переходу одна в другу, уточнити самі категорії тощо. В тому, як він вирішує низку проблем, є багато дискусійного. Ми, зрозуміло, не можемо тут на всьому цьому зупинитись і обмежимося тільки тим, що викладемо наголовніші моменти авторової концепції і вкажемо на деякі наші непогодження.

Закон суспільного розвитку треба, вважає автор, шукати в факті відпродукції. Завдяки безперервній зміні, „безпокойству“ знарядь виробництва і людей, вони є продукційні сили. Основна риса останніх — історизм (відпродукція відтворює себе), і тому слід відрізнити умови праці для неї (праці) зовнішні від її внутрішньої закономірності, ось чому предмет праці, який не пройшов ще через людську переробку, тобто який не має

¹⁾ Тут слід зазначити, між іншим, що у автора в розділах про логіку, про методологію пізнання та про методологію природознавства трапляється іноді повторювання окремих тверджень, якого можна було б уникнути без шкоди для справи.

²⁾ Як таку її, між іншим, і розміщено в другому збірнику „Проблеми марксизма“.

³⁾ Між іншим, наведемо тут деякі результати наших спостережень: ми давали книжку Г. С. Тимянського читати найбільш розвиненим студентам останнього курсу (ідеологічного Виш'у) і виявилось, що найтрудніші розділи для них — II, VI і особливо IX, найкраще ж написано на їх думку I, III, IV, V.

історії,— не є продукційна сила (так, наприклад, тільки вже з'орана земля є продукційна сила). Між таким „історичним“ предметом праці і між знаряддям праці різниця тільки кількісна. Взятий, як єдність продукційних сил і виробничих взаємин, процес відпродукції є спосіб виробництва. На певному ступеню відпродукції продукційних сил виступає складний розподіл праці, який викликає взаємини обміну між людьми (але обмін тут — акт технічний, тільки зовнішнє проявлення виробництва, а не самостійний момент); цей розподіл праці перетворюється з розподілу фізичної праці на розподіл між фізичною та розумовою працею, в цьому автор бачить коріння виникнення клас: „ось настає момент в розвитку суспільства, що стає за початок історії класової боротьби...“, виникає він „в наслідок розвитку розподілу праці — особливо в наслідок розподілу праці на фізичну і розумову“ (275); те, що люди розумової праці не продукують, а живуть за рахунок продукції праці фізичних робітників, призводить до потреби розподілу продукту; згодом настане час, коли цей розподіл продуктів перетвориться в розподіл продукційних сил; цей розподіл визначатиме вже весь процес виробництва („виробництво і розподіл міняються місцями“),— між робочою силою і знаряддям праці встає нова форма продукційних взаємин — взаємини розподілу продукційних сил, що „відірвавшись від безпосереднього виробництва... набули форми маєткових взаємин, форми взаємин приватної власности“; спосіб виробництва, що є єдність змісту і форми відпродукції, відтепер вже буде залежати від своєї власної форми — від форми власности, „спосіб виробництва стає певною формою економічного способу виробництва, або економічною формацією“; отже, не слід ототожнювати способу виробництва ні з продукційними силами, ні з економічною формацією,— це унеможливило б боротьбу, заперечення, рух, діалектику форми і змісту в суспільстві (автор дає схему такого історичного розвитку і переходу одної формації в другу); отже, автор розрізняє спосіб виробництва, як суть суспільства, від форми власности, яка в класовому суспільстві править за визначення способу виробництва, а в безкласовому — за форму (явище); відповідно цьому він розрізняє економічний спосіб виробництва в класовому суспільстві від суспільного способу виробництва в безкласовому суспільстві (виходить, що саме поняття економічної формації дійсне тільки для класових типів суспільства).

Ми тут, не входячи в обговорення концепції в цілому¹⁾, зупинимось тільки на таких моментах: про предмет праці, як складову частину продукційних сил, про взаємини між розподілом продукційних сил і між виробництвом, про причину виникнення клас.

Нам здається, що автор не правий, коли говорить, що тільки перероблений, такий що пройшов через людську працю, предмет праці є продукційна сила. На перший погляд може видатися, що автор тут правий в тому, що тільки такий предмет має історію, є момент відпродукції і, що коли ми зарахуємо до продукційних сил також і, напр., необроблену землю, тоді, поперше, нічого не залишиться з вимоги історизму і, подруге, поняття продукційних сил стане безмежним, охопить собою все на світі, загубить свою специфіку і тим самим загубить своє методологічне значення для суспільствознавчої науки. Але, насправді, цілком зберігаючи нашу основну методологічну вимогу — історизму, ми, здається нам, будемо більш близькі до істини, коли скажемо, що всякий предмет праці, як такий, що його ще не оброблювала людина, так і такий, до якого вона докладала свою працю — є складовий момент продукційних сил. Але як тоді знайти логічні границі його визначення, як уточнити його зміст? Чи не буде тоді і повітря, і зірки, і вся земля в цілому тощо частиною продукційних сил суспільства? Ось тут і допомагає нам критерій історизму, але розуміємо ми цей історизм зовсім інакше, ніж автор: тут треба брати його не в вузькому розумінню історії даного предмету праці, а в широкому розумінню історії людської виробничої практики, що втягує в процес виробництва дедалі новіші ділянки досі незайманої, дикої природи. Отже, не вся земля, а тільки та, яку ми залучаємо в процес нашого виробництва, є продукційна сила; вугілля, напр., Донеччини стає виробничою силою тільки після того, як людська практика знайшла його та навчилася здобувати його і ним користуватися (але воно є продукційна сила вже тоді, коли ми приступаємо до праці над ним, а за автором вийшло би, що тільки тоді воно є продукційна сила, коли ми кидаємо його до машини тощо²⁾).

В питанню про взаємини між розподілом продукційних сил і між процесом виробництва у автора, як ми вже почасти могли бачити з попереднього викладу, немає ясности; так само і в питанню про виникнення класи маємо поруч з правдивим твердженням і формулюваннями твердження нечіткі, неправдиві. У автора виходить тут по-різному: а) розподіл продукційних сил в класовому суспільстві визначає виробництво, яке від нього

¹⁾ Цьому варто присвятити окрему статтю.

²⁾ Маркс дійсно розрізняє предмети праці, які ми знаходимо безпосередньо в природі і „відриваємо“ їх відси, від предметів праці, що їх було „профільтровано“ попередньою працею (сировина),— але як перші, так і другі він вважає за моменти процесу суспільної праці, за моменти продукційних сил (див. „Капітал“, т. I, роз. V). Інша справа вже те, що від них треба розрізняти умови праці для неї необхідні, але зовнішні; і тут, підкреслюючи це твердження Маркса і тим самим застерігаючи нас від надто широкого розуміння предмету праці,— автор правий, неправий же він, як ми це намагались показати, в тому, що з предметів праці тільки сировину вважає за момент продукційних сил.

відтепер залежить, б) розподіл продукційних сил — це певна форма продукційних взаємин в клясовому суспільстві, що повстають між робочою силою і знаряддями праці (стр. 275). Далі у автора виходить так: а) коріння виникнення кляс — в розподілі праці на фізичну і розумову, який тягне за собою б) розподіл продуктів, що в свою чергу „стає розподілом самих продукційних сил“ (275).

Два питання, що їх тут ми розглядаємо, між собою щільно зв'язані. Виводити розподіл продукційних сил безпосередньо з розподілу продуктів, а виникнення кляс — безпосередньо з розподілу праці значить не тільки спрощувати питання, але, в певній мірі, це значить наближатись до богданівського розв'язання питання, замінювати процес складного діалектичного опосередкування формально-логічним зв'язком. Насправді ж тут треба чітко підкреслити, що „розподіл засобів виробництва є основним елементом самого виробництва, що в останньому міститься і його визначає“ (Удальцов), що розподіл продукційних сил є в першу чергу розподіл знарядь виробництва і тим самим він є визначення місця людей в виробничих взаєминах; отже цей розподіл слід розрізнити від розподілу споживчого (останній — є функція першого); цей розподіл засобів виробництва, що виявляється в факті володіння або неволодіння ними, і є основа клясових виробничих взаємин. Ці твердження дають нам провідну нитку для того, щоб знайти і саму причину виникнення кляс: вона — той же самий розподіл засобів виробництва, передумовою якого є суспільний розподіл праці; але це тільки передумова, причина лежить тільки в процесі діалектичної взаємодії цієї передумови з низкою інших чинників, які тягне вона за собою (продуктивності праці, додаткового продукту тощо); на основі такого розподілу продукційних сил, де є монополізація засобів виробництва маємо виникнення кляс¹⁾. Ми тут зупиняємось на цьому питанні і загострюємо його якраз тому, що воно є, в певній мірі, центральне для всієї методології суспільнознавства і тому вимагає надзвичайної точності формулювань тощо.

Нам хотілось би тут зробити тільки ще одне зауваження: нам здається (ми в даному разі не висловлюємо певної категоричної думки), що автор звужує поняття „економічний“, „економічна формація“. Ми звикли під економічними взаєминами між людьми розуміти ті взаємини, що зв'язані безпосередньо з виробництвом (виробництво, обмін тощо), і з цього погляду ми говоримо звичайно також про економічні взаємини в комуністичному суспільстві (хоч і знаємо, що там це буде більш вузьке поняття), а також говоримо про комуністичну суспільно-економічну формацію. З викладу ж автора можна зробити такий висновок, ніби цей термін можна застосувати тільки до формацій клясового суспільства.

На цьому ми закінчуємо розгляд книжки Г. С. Тимянського і аналізу зв'язаних з цим проблем. З всього, що ми тут сказали, ясно, що, не вважаючи на низку окремих хиб, книжка є ґрунтовна спроба скласти підручника з філософії марксизму.

І висновки загального порядку і побажання щодо дальшого удосконалення підручної книжки з філософії марксизму ми, здається нам, робили і висловлювали, по змозі, на протязі всієї статті²⁾. Добре було б, коли б і інші товариші, що працюють над проблемами філософії марксизму, приділили увагу цьому питанню.

Ф. Гофман

Г. С. Ищенко. „Краткий философский словарь“. Из-во Коммунистического Ун-та им. Я. М. Свердлова. Москва 1930.

Ми досі не мали марксіського філософського словника, і тому, не вважаючи на те, що передреволюційний філософський словник Радлова — наскрізь ідеалістично-реакційний, доводилось іноді ним користуватись, роблячи на ходу „матеріалістичне перелицьовування“. Отже, словник т. Іщенка є першою спробою³⁾ утворити марксіський словник і тому заслуговує найуважлишого до себе ставлення, детальної аналізи; тим більше це потрібно тому, що його призначено в першу чергу як посібника для товаришів, які починають вивчати філософські твори клясиків марксизму, а тут поруч з методологічною стороною великого значення набирає сторона методична.

Які вимоги можна поставити словникові такого характеру? П о п е р ш е, він повинен з усього багатства філософських слів вибрати найбільш важливі трудність тут полягає ще в тому, що філософія — найзагальніша зі всіх наук і тут часто губиться межа між термінами специфічно-філософськими, загальними для окремих часткових наук та термінами нефілософськими, специфічними для окремих наук); п о д р у г е визначення кожного слова повинно бути стислим, точним — в кожному окремому випадку треба якось вміти найти

¹⁾ Про все це див. в статті Udальцова „К теории классов у Маркса и Энгельса“ (Архив Маркса и Энгельса, т. I).

²⁾ З цього погляду ця стаття є продовження нашої ж роботи „Історичний матеріалізм, як навчальний предмет“ („Шлях Освіти“ ч. 5 за 1927 рік).

³⁾ Наскільки нам відомо, над виданням більш докладного філософського словника (крім філософської енциклопедії) зараз працює Комуністична Академія. На сьогоднішній же день крім словника т. Іщенка, можна ще використати короткий словник, якого додано до хрестоматії Е. Левітіна („Диалектический материализм“).

вдалу пропорцію, „едність“ між сутонауковим визначенням та описово-популярним тлумаченням терміну (окремо треба тут підкреслити вимогу, щоб у визначенню понять властивих тільки ідеалістичним філософським системам, так само як і в визначенню назв самих систем, напрямків, проблем тощо, була поєднана точна передача з послідовно-марксівською точкою погляду, з партійно-філософською критикою; крім того, треба вміти відкинути старий традиційно-філософський трафарет і в тому відношенні, щоб на передній плян висувати і більш широко трактувати ті слова, які мають першорядне значення для марксівської теорії і дуже часто тільки коротко зупинитись, або цілком відкидати слова, що мали першорядне значення в ідеалістичній філософії; по третє, пам'ятаючи про важливість в даному випадкові принципу ощадності, треба намагатись по можливості уникати повторень, замінюючи їх там, де це потрібно, посиланням на відповідне місце словника.

В основному, автор безперечно справився з цими труднощами і більш-менш вдало розв'язав своє завдання: користуючись окремими місцями з творів наших класиків, матеріалом різних словників (в підборі слів і в тлумаченні окремих слів почувається іноді використання навіть Радлова — звичайно, критичне, з діалектико-матеріалістичною переробкою — і заперечувати проти цього не можна), в великій мірі використовуючи цитати та спосіб безпосереднього викладу окремих місць, — автор зміг дати нам справжній марксівський філософський словник, до того ж написаний зрозумілою, простою мовою. З цього виходячи, ми можемо рекомендувати словник всім, хто вивчає основи марксівської філософії, як „настольну“ книжку. Але якраз тому, ми і хочемо докладно зупинитись на всіх тих окремих місцях книжки, де ми не можемо погодитись з автором (будемо робити це з окремими словами за алфавітом — наводячи тлумачення автора, вказуючи моменти свого з ним непогодження і, де це потрібно, даючи визначення більш правдиві з нашого погляду).

Аномалия — „отклонение от общего закона явлений“; тут не слід підкреслювати загальний закон, тому що губиться специфічність, в якій конкретно в кожному окремому випадку проявляється аномалія (аномалія — відхил від закону, від нормального).

Аскетизм — „сознательное воздействие путем физических лишений (пост, самоистязания и т. п.) на духовные способности человека с целью вызвать, приобрести деятельность и свойства, отличные от нормальных“. Це визначення передає в стислій формі визначення П. Преображенського (БСЭ), але недостатність цього визначення полягає в тому, що тут як мету аскетизму підкреслено його аномалізм — в той час, коли цей аномалізм є продукт аскетизму, насправді ж мета аскетизму є гадане „моральне вдосконалення“.

Атрибут — „в философии Спинозы — основное свойство, качество субстанции (см.), составляющее сущность ее; таких атрибутов Спиноза (см.) признавал два: мышление и протяжение; вот почему Спиноза несмотря на то, что он субстанцию называл богом, должен быть признан материалистом“. Тут говориться про два атрибути (рівноправних) і раптом робиться нічим не виправданий стрибок до думки про матеріалізм Спінози; „вот почему“ зовсім не впливає з попереднього; треба було тут вказати, що, не вважаючи на формальну рівність двох атрибутів, філософія Спінози по суті — по методології, по змісту — матеріалістична і фактично атрибут мислення тут підкорено матеріальній субстанції.

Берклі — Коли говориться, що „Б. считает, что только через ощущения возникает у нас знание, но эти ощущения не связаны с объективным миром, не есть результат его воздействия, а состояние нашего сознания...“, то тут перемішується в одну купу виклад теорії з її критикою. Тут же, далі, в викладі змісту філософії Берклі оминається центральне яскраве положення Берклі „esse percipi“. Крім того, коли в інших місцях говориться про суб'єктивний ідеалізм, то вказується на Юма як на його класичного представника, в той час коли з більшим правом тут треба в першу чергу назвати саме Берклі.

Бекон. Однорічно підкреслюється тут, що „Б. подверг критике старую схоластическую философию и правильно наметил пути развития науки, метод которой — индукция — наведение от частного к общему...“, а треба обов'язково тут же вказати на недостатність беконівського емпіризму і індукції як єдиної, всеосяжної методи науки (з того ж, що тут написав автор, можна дійсно зробити висновок, що індукція — єдина метода науки).

Вещь. Неправда, що „вещь, предмет и процесс тождественны как объект мышления“: кожне з цих понять має свої властивості і по-різному вживається в філософії („предмет“ = „об'єкт“ є переважно категорія гносеологічна, „вещь“ — відрізнати від „вещь в себе“ — є, в певній мірі, більше категорія здорового змислу, ніж філософська категорія, а процес це — рух взятий в усій конкретності його умов).

Гоббс. Рік смерті не 1779, а 1679 (друкарська помилка).

Диалектика материалистическая. — Диалектический материализм. Автор розбирає ці два поняття окремо (так і слід робити в словникові), але як при розгляді першого, так і при розгляді другого дається низка неясних формулювань, в яких може заплутатись недосвідчений читач. Діалектика матеріалістична за автором це — „философия и вместе с тем универсальная методология марксизма“ — (тут вже неправдиво це „вместе с тем“), а діалектичний матеріалізм це — „рассматриваемая... со стороны решения проблем онтологии и гносеологии философия марксизма“, а далі автор пише: „материалистическая диалектика и диалектический материализм есть, следовательно, две неотделимые стороны целого — философии марксизма, взаимно предполагают друг друга, и переходят друг в друга, взаимно проникают“. Зовнішньо тут у автора „діалектична“ термінологія, але

по суті чіткості немає: де тут логічно „рід“, де „вид“? Виходить, що мат. діял.— то філософія, то вона — тільки певна сторона філософії тощо. Далі автор пише про те, що „в диалектическом материализме методология, гносеология и онтология не представляют собой самостоятельных частей, а находятся в единстве, есть моменты целого, различные стороны одного и того же“ (69 — 70 стр.). Тут методол., гнос. и онтол. стоять поруч як рівноправні, координовані поняття і являються вони тут моментами якогось вищого „одного и того же“ (очевидно, філософії); насправді же гносеологія і онтологія знаходяться по відношенню до методології в стані субординації, вони знаходяться в методології в „знятому“ виді, а філософія марксизму це і є методологія науки — матеріялістична діялектика¹⁾; щождо різниці між поняттями „матеріялістична діялектика“ і „діялектичний матеріялізм“, то тут вона в тому, що ми підкреслюємо методологічну сторону або систему, світогляд (з цього погляду іноді навіть розрізняють „матер. д-ку“ як філософію марксизму від „діялект. матеріялізму“ як цілої теорії марксизму, що включає філософію, діялектику природи, діялектику суспільства разом з теорією наукового комунізму).

Догматизм — Тут говориться, що „Кант впервые подошел к знанию критически...“ Це безперечно — переоцінка Канта, яку ми часто-густо здибаємо в творах марксистів і яка є, в великій мірі, наслідок тої авреолі, якою оточила Канта буржуазна філософія.²⁾

Единство... „тождество тождества и различия“. Це дуже абстрактно (краще, може так: діялектичний зв'язок між двома протилежностями, їх належність до єдиного).

Идеографический метод „в противоположность номографическому методу, по мнению неокантианцев фрейбургской школы, есть метод законоустанавливающий и применим преимущественно к изучению природы и отчасти в социологии...“ Тут просто непорозуміння (тим більше, що в відповідному місці автор дає правдиве визначення номографічної методи): насправді, идеографічна метода у неокантианців це метода, що і н д и в і д у а л і з у є, що вивчає тільки єдиний факт там, де можна ніби встановити закономірності (в історії тощо).

Необходимость. Правдиво виклавши цю категорію та її зв'язок з випадковістю, автор наприкінці дає незграбне формулювання: „как необходимое, так и случайное явление имеют свои причины (см. причинность) первое — внутреннюю, второе — внешнюю“. Тут виходить, що випадковість має свою зовнішню причину, а насправді випадковість це — причина зовнішня для даного явища (а не для себе), місце, де перетинаються внутрішній і зовнішній (для даного явища) ряди.

Отношение. Тут між іншим говориться таке: „потеря свойств не затрагивает качества предмета, хотя качество (см.) только и проявляется через обнаружение свойств“. Виходить, ніби предмет може загубити всі свої властивості і при цьому зберігтись, зберігти свою якість. Це не так: предмет, перебуваючи в стосунках з різними предметами, губить одні властивості і набуває інші — і так весь час свого існування, свого функціонування, але загубити всі властивості це значило би загубити якість, перестати існувати.

Панлогизм. Автор пише тут про те, що закони своєї логіки, Гегель „прикладывал к действительности, не взирая на то, что они ей противоречили“. Це не так: загальновідомою є істина, що гегелівська логіка, не вважаючи на свою зовнішню спекулятивну конструкцію, є підсумок реального історичного розвитку людського пізнання і тому — хоч і в перевернутому виді — її категорії дають картину розвитку дійсності.

Пантеизм. Тут автор, беручи за основу ознаку відношення бога до світу (поняття бог ширше за світ, або вужче, або зливається з світом), розподіляє світогляди на матеріялістичний, натуралістичний та ідеалістичний. Ясно, що, поперше, ця ознака не може мати визначального значення, а подруге — основний розподіл світоглядів іде по лінії матеріялізму — ідеалізму.

Предикат — „качество предмета“. Тут треба було просто перекласти слово (присудок) і вказати на єдність логічної суті та граматичної форми.

Реализм — „в противоположность спиритуализму (см.) — направление в философии, признающее существование внешнего лица независимо от человеческого сознания“. Тут дано фактично загальне визначення матеріялізму. Насправді ж реалізм — це — плутане означення ідеалістичної і еклектичної філософії для всякого напрямку, що визнає існування будь-якої реальності поза свідомістю суб'єкту; отже, під цю назву підійде все, всякий напрямок, крім соліпсизму (і матеріялізм, і спіритуалізм тобто об'єктивний ідеалізм). Марксівська філософія цей термін відкидає і не користується ним навіть для класифікації напрямків філософії (правда, залишився термін — „наївний реалізм“ в значенні здорового змислу).

Свобода воли. Автор пише, що Гегель був перший, що правдиво визначив стосунок між свободою та необхідністю. Насправді першенство тут безперечно належить Спінозі, у якого в цьому пункті є навіть діялектичний момент.

Силлогизм — „умозаключение от общего к частному“. Це визначення, не вважаючи на зовнішню правдивість, абсолютно непридатне. Поперше, не всякий розумовисновок

1) Таке правдиве роз'язання питання має також місце у автора на ст. 223.

2) Докладно висвітлено це питання у І. Луппола в статті „Кант и современный ревизионизм немецкой социал-демократии“ (Див. „На два фронта“ ГИЗ, 1930).

від загального до окремого є силогізм, а подруге — суть силогізму в його формальній ознаці, в формі процесу розумовисновку — а саме в тому, що часткове або єдиничне судження (висновок) виводиться з загального (великої посилки) через третє часткове або єдиничне (малу посилку). Тільки така розгорнута форма дедуктивного розумовисновку — є силогізм.

Символ — „образ, вызывающий в сознании ряд мыслей или чувств...“ З цього визначення випливає би, що всякий образ є символ (кожний бо образ викликає думки та почуття). Специфічність символу в тому, що він не є образ як конкретне почуттєве споглядання цілого предмету, а „переодягнений“ образ предмету, абстрактний знак („натяк“), який викликає образ цілого¹⁾.

Судження. Автор пише, що форми судження можуть бути: 1) кількісні, 2) якісні тощо. Недосвідчений читач може переплутати і зробити висновок, що кількісні форми виключають якісні тощо; слід вказати на те, що судження можна розглядати з кількісної сторони, з якісної тощо („по количеству“, „по качеству“ и т. д.).

Теорія взаємодія (в соціології). У нас викликає сумнів чи можна взагалі вирізняти таку теорію в соціології з теорії факторів.

Триада — „троичность. Развитие многих явлений имеет характер трехступенный...“ Чому тільки „многих“? Тріада це форма (ритм) розвитку всіх явищ (правда, ми знаємо, що не треба її перетворювати в абстрактну апріорну схему). Далі автор говорить: „когда развитие имеет такой троичный характер, то...“, а вже після цього — про те, що тріада є форма виявлення закону заперечення (тут у автора останнє твердження — правдиве — суперечить двом попереднім — неправдивим).

Емпіризм. У автора, між іншим, є такий вислів: „емпиризм подобно сенсуализму“. Насправді ж сенсуалізм є один з видів емпіризму.

Ми тут вказали на всі ті слова, які викликають у нас сумнів щодо правдивості свого визначення, всі ж інші ми вважаємо за цілком вірні. Не говорячи вже про те, що перших відносно мало (з 400 слів — біля 20 — тобто 5⁰/₀), помилки не дуже прикрі; зупинились же ми на них детально тому, що словник вимагає абсолютної точності і тому хотіли ми звернути увагу на недостатньо правдиві формулювання.

З інших невеличких хиб вкажемо на такі: 1) важкуватий стиль в окремих — нечисленних, правда, місцях (наприклад, таке: „анализ, как и синтез включается поэтому в своем единстве, как моменты высшего метода, диалектики...“ ст. 18), 2) деякі зайві повторення одного і того ж: а) в словах: „базис“, „истмат“, „общество“ „производительные силы“, б) в словах: „закон тождества“... тощо і „логика формальная“ (ми розуміємо, що зовсім без повторень не можна обійтись — це, навіть, і не доцільно, — але тут ми вказали на вже надто часті повторення).

Наприкінці нам хотілось би дати списка тих слів, які слід було б ще включити в словник (не вважаючи на те, що він „короткий“). Ось вони (за алфавітом): автономия, антиципация, антропоморфизм, [апатия]²⁾, аподиктический, аргумент, аффект, безсознательное, Бергсон, взаимодействие, [влечение]³⁾ [гений], гетерономия, гилозоизм [дальтонизм], Джемс, двойная истина, [дегенерация], диссоциация, дискурсивный, диалог, деление логическое, [Зенон Элейский], изменение, [интелигентный], ignominiosus, [изотерический], искусство, классификация, conditio sine qua non, [космополитизм], Ланге, Лесинг, [Логос]. [Лукреций Карр], максима, монотеизм, [Милль], [нативизм], [наследственность], неогегельянство, [Ньютон], образ, основание (закон достаточного основания, основание деления), параллелизм психофизический, первичные и вторичные качества, политеизм, прагматизм, практика, [пролегомены, пропедевтика, ригоризм], религия, самосознание, стоицизм, теория, энергия, [экзотерический], форма — содержание, функция. Всі ці слова подібуються і в філософській марксістській літературі (у класиків марксизму та в сучасній).

На цьому ми закінчуємо нашу рецензію, яка і так вже може видатись за причепливу та педантичну. Ми стільки уваги приділили цій невеличкій книжці тому, що вона — початок великої і потрібної справи і початок безумовно позитивний, що відіграє свою ролю допоміжного посібника для тих товаришів, які починають вивчати марксо-ленінську філософію.

Ф. Гофман

1) „Символ — це зовсім зовнішньо неподібна до речі властивість її, яку виображується в вигляді якогонебудь знаку“ (Г. С. Тимянський. Введение в диалектический материализм. Ст. 192).

2) В [] ми беремо ті слова, які ми не дуже обстоюємо.

3) Можна заперечити проти того, щоб включити такі слова як „влечение“, вказуючи на те, що вони більше терміни психології ніж філософії, але автор вміщає такі слова як „воображение“, „ирония“; отже, наша думка така: треба або відмовитись цілком від всяких суміжних між філософією та психологією термінів, або трохи збільшити їх кількість, порівнюючи з тим, що маємо у т. Іщенко.

„Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung“. Jahrgang XIV, Hefte 1—3. 1929.

Серед німецьких історичних журналів рецензований „Архів“ посідає особливе місце. Видаваний відомим дослідником та істориком соціалізму Карлом Грюндбергом від 1911 року, цей „Архів“ повинен вивчати соціалістичний і робітничий рух у всіх його напрямках у всьому світі.

З першого року свого існування „Архів“ став міжнародним журналом, в якому співробітничали учені різних країн. Спільне, що об'єднує співробітників „Архіву“,— це їх зацікавленість історією соціалізму та робітничого руху. В рямцях цього спільного інтересу ми зустрічаємо в „Архіві“ представників різних напрямків громадської думки від революційних марксистів до реформістів та ліво-буржуазних демократів включно. Це не може не відбитися на характері журналу, на його монолітності. Виходить щось таке, наче „парлямент думок“. Не зважаючи на те „Архів“ досить цікавий. Це єдиний журнал в Європі, присвячений історії соціалізму в усіх його галузях, за такою широкою програмою. „Архів“ має три відділи: 1) дослідження, 2) документи й матеріали, 3) критика й рецензії. В рецензованому томі „Архіву“ за 29 рік ми знаходимо багато цікавих статей і рецензій.

Відомий біограф Бакуніна та історик анархізму Макс Неттлау в статті „Zur Geschichte der spanischen Internationale und Landesföderation 1868—1889“ дає виключно цікавий матеріал про еспанську секцію Першого Інтернаціоналу, яка, як відомо, була під впливом Бакуніна. Не зважаючи на те, що автор-анархіст не приховує своєї антипатії до Маркса й Енгельса та їх прихильників, що його висвітлення справи потребує значних корективів, стаття дає багато нового матеріалу, який бажано було б обробити з марксистського погляду. Стаття написана на підставі невиданих протоколів і документів, на детальному вивчанні еспанської анархістської преси. Автор доводить історію еспанської секції до 1889 року.

Французький соціаліст Жорж Вейль, автор „Історії республіканської партії“, та „Історії соціального руху у Франції“ (є і в російському перекладі) та кількох інших праць, намагається у своїй статті „Die Sozialistische Partei (Parti Sozialiste) in Frankreich 1920—1928“ дати „об'єктивну“ історію французької соціально-демократії за цей період. Ця стаття, як і попередні статті автора на ту ж тему у „Архіві“, є наче продовження його вже названої „Історії соціального руху у Франції“. Стаття Вейля дає фактичний матеріал для історії французької соціалістичної партії. І вже не автор винен, коли його стаття є блискуче підтвердження більшовицької оцінки французької соціалістичної партії, як партії, що дедалі більше зростається з плутократичною третьою республікою.

Стаття Жоржа Буржена „Hülfer Guesele“ являє собою виклад книги відомого історика французького соціалістичного руху Зеваеса про Геда. Про саму книгу Зеваеса нам важко щонебудь сказати, бо її нема в нас під руками.

Стаття дає багато цікавих моментів з політичної діяльності Геда, промовчуючи і про ступневий відхід Геда від позиції революційного марксизму наприкінці його життя й про причини цього відходу.

Фріда Бір у цікавій статті „Das Werk Constantin Pequerse bis zum Jahre 1848“ досліджує погляди Пекера та його місце в історії соціалізму. Вона цілком слушно заперечує таким дослідувачам, як Андлер і Фурнієр, які вважають Пекера за історичного матеріаліста. В основному Пекер ідеаліст школи Сен-Сімона, хоч, у відміну від своїх попередників та навіть сучасників, він чудово знайомий з англійською класичною політичною економією, а його аналіза капіталістичного суспільства глибша, ніж у них. В галузі теорії він, проте, не виходить за межі етичного обґрунтування соціалізму. Його філософські й соціальні погляди завершуються релігійною доктриною. Боротьби класів він не розумів. Замість боротьби він закликав середні класи допомогти пролетаріатові. Гуманітарний соціаліст, він, як і багато його сучасників соціалістів-утопістів, зіходить після революції 1848 року зі сцени.

Стаття Карла Корша „Die materialistische Geschichtsauffassung“ присвячена критиці відомої книги Кавтського під такою ж назвою. Стаття подає розгорнену критику поглядів Кавтського й цілком вірно констатує цілковитий відхід Кавтського від марксизму.

В цьому напрямі його критика збігається з критикою Кавтського у роботах радянських марксистів-комуністів. Але Корш йде далі. Йому замало довести, що Кавтський тепер нічого спільного з марксизмом не має. Він хоче довести, що й перед війною Кавтський не був марксистом, що, наприклад, підчас дискусії з Бернштайном не захищав справжньої революційної теорії Маркса й Енгельса, що російські більшовики посідали позицію централізму і т. д. Ці „ліві“ балачки Корша значно послаблюють переконливість його аргументації.

Макс Адлер у статті „Die Bedeutung Vico's für die Entwicklung des soziologischen Denkens“ дає, загалом кажучи, правильну характеристику Віко, як основоположника соціологічної науки і як одного з попередників Маркса. Даремно тільки Адлер пришиває сюди Канта, як одного з попередників Маркса в галузі соціології, в якій Кант, як відомо, не був оригінальний й дотримувався поглядів Руссо й Локка.

Стаття Генріха Гроссмана „Die Aenderung des Aufbauplans des Marxschen Kapitals und ihre Ursachen“ ставить цікаве питання про причини

зміни Марксом плану „Капіталу“ в порівнянні, з планом, накресленим у „Критиці політичної економії“.

Гроссман після детальної аналізи питання доходить правильного, на наш погляд, висновку, що зміна плану була викликана міркуваннями методологічного характеру, спеціальним винаходом Маркса в схемі відпродукції. Виходячи з цієї збудованої ним схеми, Маркс вирішив викласти свій предмет, не дотримуючись емпірично-конкретного матеріялу, а лише цієї ролі й тієї функції, яку конкретний матеріял відіграє у загальній системі Маркса. Гроссман вірно критикує Розу Люксембург, яка говорила, що Маркс не дав розробленої схеми відпродукції, що „чистий капіталізм“ — неможливий. Якраз навпаки. Маркс виводив свої закони з аналізу чистого капіталізму. Система Маркса була закінчена й розробляти ті чи інші окремі проблеми треба не у формі зовнішніх, механічних „додатків“ до Маркса, а за внутрішньою логікою всієї системи в цілому.

Стаття Родольфо Мондольфо „Die Anfänge der Arbeiterbewegung in Italien bis 1872 und der Konflikt zwischen Mazzini und Bakunin“ знайомить читача з книгою Нелло Росселі „Мадзіні і Бакунін, 12 років робітничого руху в Італії (1860 — 1872)“ (італійською мовою). Самостійний класовий рух італійського пролетаріату натрапляв на специфічні труднощі. Серед цих труднощів особливе місце посідало національне питання. Відсталість і розкиданість Італії не сприяла розвитку робітничого руху. Крім того, у центрі політичного життя того часу стояло питання про національне об'єднання Італії. Буржуазні демократи, як Мадзіні, розглядали робітничу класу як одну з сил, що повинна бути використана для об'єднання Італії. Про класовий характер робітничого руху Мадзіні не мав найменшого поняття. Бакунін же та його прихильники, почавши боротьбу проти чистих демократів типу Мадзіні, мали на увазі не так пролетаріат в справжньому розумінні цього слова, а дрібнобуржуазну інтелігенцію та селянство. І бакуністи, і мадзіністи не представляли інтересів пролетаріату й гальмували розвиток його класової самосвідомості. Тільки перемігши Бакуніна та Мадзіні і ставши на точку погляду марксизму, італійський пролетаріат стає самостійним політичним чинником в Італії.

Стаття Роберта Міхельса, колишнього соціально-демократа, і теперішнього марксофоба та прихильника Мусоліні „Kurt Eisner“ дає досить цікаву, особливо в галузі біографічній, характеристику трагічно померлого президента Баварської народної республіки, соціально-демократа пацифіста й гуманіста — Курта Айснера. Типовий інтелігент, що приєднався до робітничого руху в кінці 90-х років минулого сторіччя, у філософських поглядах — кантіянець, він у партії погано асимілювався і ніколи не був марксистом. Для нього марксизм був занадто догматичний. Зрозуміло, що він належав до ревізіоністської частини німецької соціально-демократії. Підчас війни посів він пацифістську позицію з гуманітарних міркувань. Висунений першою хвилею німецької революції на провідну посаду, але не маючи ні особистих здібностей, ні правильних політичних принципів, далекий від революційного марксизму, ворожий більшовизмові, він опинився між молотом і ковадлом, та впав жертвою своєї власної політики. Міхельс не бачить цієї неминучості загибелі Курта Айснера й зводить усю справу до випадкових та особистих моментів. При цьому він не позбавляє себе задоволення сказати пару заяжжених шпильок й на адресу більшовиків.

Стаття Ад. Гека „Geschichtliche Entwicklung der Arbeiterbildungsbestrebungen in den Vereinigten Staaten von Amerika“ дає детальний огляд, на підставі широкої американської літератури, прагнень американських робітників до освіти від кінця XVIII сторіччя до нашого часу. Автор зводить свій виклад до простої інформації. З цієї інформації ми довідуємось, що досі робітничі освітні організації мають переважно буржуазний, або соціально-демократичний характер. Зрозуміло, яку шкоду така „освіта“ приносить справжнім інтересам пролетаріату.

Як стоїть справа тепер, ми, на жаль, з цієї статті не довідуємось.

„Aus Briefen Konrad Haenischs“ названа пачка листів Конрада Геніша до Рудольфа Франца, яку цей останній помістив в рецензованому архіві.

Конрад Геніш — видатна фігура у німецькій соціально-демократії. Перед війною він на лівому крилі німецької соціально-демократії разом з Карським, Люксембург, Мерінгом боровся проти правих і центру, був редактором партійних органів, а підчас війни стає він соціально-патріотом, після ж революції посідає посаду міністра освіти в Прусії від 1918 до 1921 року. Помер в 1925 році. Оpubліковані листи охоплюють період від 1907 до 1914 року, цебто до початку світової війни. Листи ці мають досить велику вагу для вивчення внутрішньої історії німецької соціально-демократії напередодні війни. Непогодження між різними напрямками серед партії, дедалі гостріша боротьба між лівими і центром, бездушний формалізм партійного проводу — все це дуже яскраво виявляється з листів Конрада Геніша. Листи багато чого пояснюють у поведінці різних частин німецької соціально-демократії підчас світової війни.

Серед рецензій, уміщених в рецензованому „Архіві“, ми маємо кілька рецензій на роботи російських комуністів та на видання інституту Маркса й Енгельса та інституту Леніна. Стефан Бауер високо оцінює „Очерки по истории марксизма“ т. Рязанова, відзначаючи те нове, що ці „Очерки“ дають для історії марксизму.

Вальтер Біган знайомить німецького читача з велетенською роботою інституту Леніна над виданням творів Леніна, з ленінськими збірниками та записками інституту Леніна. Франц Шілер рецензує „Летописи марксизма“. Особливо треба підкреслити ґрунтовну й досить гарну рецензію Гуго Гупперта на книжки Макса Неттлава з історії анар-

хізму. Фрідріх Поллок дає правильну характеристику книги Югова про радянську економіку, як книги розсердженого емігранта неспроможного бачити того, що справді відбувається в Радянському Союзі, того ж не можна сказати про рецензію Біркенфельда на кілька брошур Макса Адлера та на рецензії Міхельса. Але це вже впливає з характеру журналу, про що ми вже говорили на початку огляду.

І. Рохкін

Найновіша робота з історії термідоріанської реакції

(Albert Mathiez, La réaction thermidorienne, Paris, 1929 VIII + 324 p. p.)

Кожну нову роботу А. Матьєза зустрічають у нас з великим зацікавленням: А. Матьєз належить до кращих знавців соціальної й політичної історії великої французької революції та багато зробив для вивчення клясової природи політичних угруповань часів революції. Крім того, коли А. Матьєз, як і більшість російських та українських істориків - марксистів, зосереджував досі свою увагу на вивченні періоду піднесення революції й особливо періоду терору, то тепер він випускає книжку, присвячену періодові спаду революції. Своєю останньою книжкою А. Матьєз заповнює велику прогалину, бо історія термідоріанської реакції ще не розглядалась в спеціальній монографії. У нас за останні роки на термідоріанську реакцію й особливо її економічну політику стали звертати увагу історики - марксиста, але покищо опубліковано лише кілька статей (переважно у „Історик-марксист“) про цей переломний в історії французької революції період. Щоб з'ясувати, що нового дає нам остання робота А. Матьєза про термідоріанську реакцію й наскільки вона може задовольнити нас, треба: 1) порівняти її з попередніми роботами А. Матьєза, 2) познайомитись з її змістом, 3) виявити позитивні й негативні її сторони, підкресливши важливі прогалини та методичні помилки.

„Термідоріанська реакція“ А. Матьєза є хронологічне продовження його тритомного огляду історії французької революції, доведеного до 9-го термідору (в російському перекладі є лише два перші томи), але відрізняється від нього тим, що детальніше трактує цей окремий період й обґрунтовує своє трактування більшим науковим апаратом (численні зауваження дають нам широку бібліографію справи). І зовні книга видана краще, ніж попередні роботи, має ілюстрації (16 гравюр) і, крім того, цінний іменний покажчик. Своім змістом „Термідоріанська реакція“ є, як і „французька революція“, соціально - політичною історією, але з перевагою моментів політичної боротьби і з деталями партійного та особистого характеру. Відрізняючись характером свого змісту від найбільше цікавої нам книги А. Матьєза „La vie chère et le mouvement social sous la terreur“ (1927 р. російський переклад: „Борьба с дороговизной и социальное движение в эпоху террора“, вид. Інституту. К. Маркса і Ф. Енгельса, 1928 р.), яка склалась з низки етюдів, що опубліковувались протягом десятка років, нова робота А. Матьєза характерна, з другого боку, більшою цілістю й зв'язком окремих її частин. Надавши новій роботі характеру наукової монографії, А. Матьєз намагається захищати й її наукову об'єктивність. Цей новий його тон яскраво відбився в короткій передмові до книги:

„Моя метода,— пише там А. Матьєз,— полягає завжди в тому, щоби дати читачеві по змозі повний огляд, опертий на найвірніших документах, заздалегідь оброблених в строго науковій інтерпретації та критиці (підкреслення тут і далі мої). Я писав не для того, щоби робити наставлення, щоби вербувати прихильників у тій, чи іншій партії, а для того, щоб навчити й познайомити. Я почував би себе приниженим перед собою, коли б, беручи перо, турбувався про те, яку користь візьмуть з моїх творів сучасні політики у Франції та за кордоном. Хай люди дії, червоної, чорної чи білої, намагаються з більшою чи меншою сумлінністю використати мої книги в свою користь, цю неприємність я повинен холоднокровно терпіти. Ні їх похвали, ні їх зневаги не примусять мене збочити з мого шляху. Коли історія є політика минулого, це не є, навпаки, підставою, щоб вона стала низькою служанкою політики, або швидше політиків сучасності. Вона має право існувати лише тоді, коли вона говорить цілком незалежно те, що визнає за істину. Тим гірше для тих, кого ця істина зневажає. Або швидше тим краще, бо це, можливо, є одна з умов прогресу“ (р.р. VII — VIII).

Ясно, що цими словами А. Матьєз намагається, з одного боку, відхилити від себе напади на нього консервативної французької преси, а з другого — відмежуватися від „червоних політиків“ та від представників російської марксистської історіографії.

Книжка А. Матьєза дає нам живу й яскраву картину наростання громадсько - політичної реакції після 9-го термідору, при чому головну увагу в книзі присвячено політичній діяльності Конвенту та її політичним наслідкам. Про це наростання політичної реакції, з одного боку, а з другого — про переважно політичний зміст книжки кажуть уже самі заголовки її окремих розділів: 1) Кінець диктатури комітету громадського порятунку. 2) Нові добродії. 3) Процес Каррье й закриття якобінського клубу. 4) Бабеф, Галльє, Фрерон та його „молодь“. 5) Поворот жирондистів. Депантеонізація Марата. 6) Амністія вандейцям та шуанам. 7) Відкриття церков. 8) Перше голодне повстання. 9) Білий терор. 10) Дні преріяля 3-го року. 11) Кіберон. 12) Вандемьєр.

9 термідора А. Матьез змальовує, як наслідок коаліції з рівниною колишніх дантоністів та більшості урядових комітетів. Зв'язок між ними був чисто негативного характеру: вони намагалися повалити робеспьєристів. Активну роль при цьому відіграли старі друзі Дантона, заплямовані злочинами й крадіжками проконсулів, яких Робеспьєр примусив відкликати з місій й від яких запропонував вимагати звіту (Талльєн, Фрерон, Лежандр, Дюбуа-Крансе, Мерлін із Тіонвілля, Куртуа, Гоффруа, Ревбелль, Баррас). І „через чотири місяці після страти Дантона його цинічна програма тріюмфувала, дантоністи, нарешті, стали управляти“ (р. р. 3 — 6). І далі А. Матьез багато говорить про вплив дантоністів у термідоріянському Конвенті та про їх особисті негативні прикмети. Але відповідальність за реакцію несуть, на його думку, усі, що приймали участь у перевороті 9-го термідора (р. 80). Супроти попереднього героїчного періоду терору час термідоріянської реакції є різкий контраст: панують низькі розгнuzдані апетити й особисті пристрасті. Коли простежити термідоріянську реакцію день за днем, крок за кроком, то вона є повчальне видовище відвортної сторони демократії та розкладу парламентаризму (р. р. 3 — 4).

Суб'єктивно члени комітетів й навіть дантоністи не мали свідомого наміру нанести удар революційному урядові й сприяти реакції (р. р. 24 — 25). Після перевороту 9-го термідору проголошено, що революційний порядок управління продовжується, але вся влада зосереджується тепер не в комітетах, а в самому Конвенті. А. Матьез думає, що не принципи, а особисті інтереси штовхали на реакцію Талльєна, колишнього ватажка правих термідоріянців, що становили напочатку не більше 150 депутатів і склалися з попередньої правої та з перекинців монтаньярів (р. р. 52 — 53, 61). Процес Каррьє допоміг правим дискредитувати монтаньярів і оволодіти громадською опінією (р. 69). Під натиском останньої вплив правих в конвенті зростає, а вплив монтаньярів спадає. Співвідношення сил у Конвенті мінялось весь час на користь правих: декрет 8 грудня 1794 року повертав до Конвенту 67 жирондистів (з 73-х), заарештованих після подій 31 травня та 2 червня 1793 року (р. 123), а через 3 місяці, 8-го березня 1795 року вони добилися повороту до Конвенту 23-х активних жирондистів, що влітку 1793 року підняли повстання проти монтаньярського Конвенту та були об'явлені поза законом (р. р. 124, 137); з другого боку, Конвент після жермінальського руху й преріальського повстання, повесні 1795 року очищено від монтаньярів (не менше 60 депутатів, р. р. 257, 289). Розпочавши боротьбу проти терористів, термідоріянці влітку 1795 року опинились у полоні своїх спільників і в залежності від конституційно-монархічних елементів та золотої молоді. „Коли б термідоріянці, — каже А. Матьез, — були державними мужами, вони швидко побачили б, куди ведуть їхні заходи в таких обставинах. Але вони були лише жалюгідні люди з сильними пристрастями та злопам'ятні, що прагнули швидше задоволити свою жадоху помсти, ніж пожертвувати нею для загального добра“ (112, пор р. 282). В наслідок цього, термідоріянський Конвент „провадив політику з дня на день“ (р. 42), політику коливань, скеровану то проти терористів, то проти роялістів, як пізніше робила це й директорія (Р. 237).

Вже перед жермінальським рухом частина термідоріянців (Тюріо, Бентаболь, Еллі, Лякост, Лекуантр, Гупільо де Фонтеней) відкололася від фракції Фрерона і Талльєна та боролася вкупі з Горою проти нової правотермідоріянської і жирондистської більшості (р. р. 200 — 201). Підла згода з ватажками вандейців (15-го лютого 1795 р.) та шуанів (20 квітня та 2 травня 1795 року), поверхове замирення за допомогою грошей й милостей, що продовжувалось лише 2 місяці, тільки посилили роялістичний рух (р. р. 157 — 59, 161). Оманливе було й релігійне замирення. Деїзм залишався офіційною релігією й після падіння якобінської диктатури. Спочатку термідоріянці відокремили церков від держави (декрет 18 вересня 1794 р.) і продовжували переслідувати священників, як ворогів республіки. Термідоріянський Конвент був переконаний, що відкриття церков було б дуже небезпечне для республіки (р. р. 170 — 171). Видатні термідоріянці були настроєні анти-клерикально: колишній дантоніст Лежандр захищав республіканський культ (р. 178), ватажок „Болота“ Буассі д'Англа був палким ворогом католицизму (р. 181). Але скасування органів революційного уряду й переможна буржуазна реакція призвели до відкриття церков (декрет 21 лютого 1795 року), до боротьби неділі проти декади і до відмирання республіканського культу. Останній був культом без душі. А. Матьез навіть каже, що республіканський культ був витвором не „народної душі“ (?), а кляси буржуазії (р. 176). Пристрастний, як і завжди, до Робеспьєра А. Матьез виправдує його релігійну політику, доводячи, що народня політика не могла бути нерелігійною політикою. Стаючи сам на дрібнобуржуазну точку погляду Робеспьєра, що вважав атеїзм за аристократичний й поважав навіть „народні забобони“, А. Матьез заявляє, що партія заможної буржуазії виявила більше ненависти проти клира та релігії, ніж монтаньяри (р. р. 164 166). Але він критикує термідоріянців і тоді, коли вони, проголосивши декретом 21-го лютого 1792 року релігійну терпимість, обманулись потім в своїх надіях, що публічний культ буде менш небезпечний, ніж таємний: повернувшись, незаприсяглі священники стали підбурювати пристрасті й діяти в реакційному дусі (р. р. 181 — 85).

Після амнесії активним федералістам (10 січня 1795 року), після проголошення волі культів і повороту незаприсяглих священників та після проголошення за „підозрілих“ тих, кого звільнено з посади після 9 термідору, почався кривавий і необмежений білий терор, що перевищував своїми страхіттями червоний терор. Білий терор був особливо жорстокий в тих департаментах, які у 1793 році підняли жирондистське повстання проти монта-

ньярського Конвенту (у Провансі, в Лянгедоці, на Роні та Сомі). Після 9 термідору ув'язнювали тільки „робеспєристів“ і відпускали на волю сотнями підозрілих. Тепер стали вбивати з особистої помсти, без ідеалу і застосування будь-яких форм, при тому ж з балачками про мораль (р. р. 210—216). Убивали групи ув'язнених на дорозі, не зустрічаючи опору від варти, вдиралися до в'язниць і там били заарештованих (опис кількох страшних сцен дивись в розділі про білий терор р. р. 210—235). Комісари Конвенту не перешкоджали, а іноді навіть сприяли цьому знуцанню над „терористами“. Були випадки, коли ув'язнені боялися залишатись на ніч у в'язниці, і йшли з вечора з дозволу тюремних доглядачів у ліс, а зі сходом сонця повертались назад у в'язницю (р. р. 226—27). В Парижі секції обеззброювали й заарештовували терористів, але там не було принаймні убивств (р. р. 218—19). Білий терор досяг свого апогею у фльоріалі та в преріялі 3-го року, цебто головно в травні та в червні 1795 року. Після преріяльського повстання в тюрмах було щонайменше 30000 терористів (р. 262).

Про жермінальський рух та преріяльське повстання А. Матьєз не висуває нових поглядів, коли не вважати на його намагання довести, що термідоріянці дозволяли рухові до певної міри розвиватися, щоб дати змогу монтаньярам в Конвенті скомпрометувати себе. Це не пощастило в жерміналі (р. р. 200, 202, 207—209), але, хоч і не цілком,— у преріялі (р. р. 251—52). Треба додати, що аналогічно здогадувались німецькі кореспонденти у своїх листах з Парижу весною та влітку 1795 року.

Після придушення преріяльського повстання передмість реакція зайшла так далеко, що постала небезпека монархічної реставрації. До комісії 11-ти, що виробляла проєкт буржуазної конституції 1795 року, обрано 10 консервативних членів (6 жирондистів), серед яких 3 (Лесаж, Лянжюїне й Буассі д'Англа) співчували буржуазно-конституційній монархії (р. 282). Так само співчували і деякі інші депутати (р. 270). На півдні й на заході конституційні монархісти й роялісти підняли голови, шуани й вандейці взяли знов за зброю, емігранти висадили десант в Кібороні. Проте емігранти й принци не користувались симпатіями у Франції (р. 275); для термідоріянців же, з яких багато були учасниками вбивства короля, поворот короля з династії Бурбонів значив коли не смерть, то втрату свободи й своїх багатств (р. 236). Навіть Талльєн був, на думку А. Матьєза, рішучим ворогом роялістичної реставрації (р. р. 270—71), і в останні дні Конвенту одверто виступив проти монархічно настроєних депутатів (р. 309). За такого стану було натуральне те, що, з одного боку, Конвент видав фруктидорські декрети про вибори до майбутніх рад двох третин зі складу Конвенту, а з другого, що серед ворогів декретів опинилися усі відтінки роялізму. Тоді Конвент знов схитнувся наліво: він випустив з в'язниць частину (з 30000 ув'язнених) терористів (р. 93), придушив збройною силою вандем'єрське повстання буржуазних секцій, зробив деяке послаблення на користь „терористів“ і перед самим кінцем дав амністію всім, крім повстанців 13 вандем'єра—емігрантів і незаприсяглих священників. Вибори до рад лише довели правильність побоювань перед монархічною реставрацією (р. 308).

„Нема нічого жахливішого, як загибель Конвенту“,— пише А. Матьєз (р. 282). Термідоріянський Конвент користувався заслуженою непопулярністю з правого і з лівого боків, своєю непослідовною політикою викликаною потребами моменту, він відштовхнув від себе і монтаньярів і конституційних монархістів. За ним стояли лише покупці національних маєтків і постачальники, а головною опорою його була республікансько настроєна армія (р. 311, пор. р. 268).

Робота А. Матьєза про термідоріянську реакцію має безперечно багато позитивного: гарно обгрунтована документально, вона інколи викриває клясову суть політики термідоріянців, дає руйнівну характеристику їх клясового й особистого егоїзму, звертає багато уваги на реакцію в провінції (у розділах 6, 7, 9 та 11) і викриває деякі інтересні деталі, зокрема зв'язок на початку термідоріянської реакції між Бабефом та Варле, з одного боку, Талльєном і Фрероном, з другого (р. р. 85—96); книжка легко читається з непослабленою цікавістю до кінця. В короткій рецензії важко зупинитися на багатьох деталях, при тому в книжці часто нема нічого нового, особливо для тих, хто спеціально вивчає період термідоріянської реакції, але й те всім відоме подано в інтересній інтерпретації та в удалій формі.

Цілком задоволити нас нова робота А. Матьєза все ж таки не може: в ній є багато важливих прогалин та серйозних помилок у трактуванні питань. Насамперед, книжка лише мимохідь, поверхово й в загальних рисах торкається економічної політики термідоріянської реакції (головно в зв'язку з жермінальським рухом, р. р. 186—97, і преріяльським повстанням, р. р. 237—38, а також у зв'язку з загальною політикою термідоріянців, р. р. 35—36, 56, 57, 125, 126, 162, 254—55, 263). А в той же час тільки друківані джерела, коли їх використати інтенсивно, дають змогу написати про економічну політику термідоріянської реакції цілу книжку. Мабуть, у А. Матьєза не було нахилу до цієї теми, тоді як з'ясування соціальної клясової суті політики термідоріянців може виходити насамперед з вивчення їх економічної політики. В А. Матьєза є низка правильних зауважень про цю політику та про клясовий егоїзм термідоріянців: наприклад, він каже, що дантоністи „зверталися до багатих, до власників взагалі, до всіх, хто страждав від реквізицій й так“ (р. 35), що термідоріянці „опиралися, звичайно, на власницькі кляси, які були зацікавлені у відновленні свободи торгівлі“ (р. 187), що термідоріянці загострили харчову кризу своїми помилковими заходами, продиктованими клясовим духом та дикою ненавистю до того, що

зроблено було у попередній період терору (р. 196). Проте, головну увагу А. Матъез звертає не на виявлення класового характеру політики термідоріанців, а на партійні угруповання, їх співвідношення й на особисту поведінку окремих впливових членів цих угруповань. Іноді він при цьому дуже перебільшує значення окремих помилок чи вдаливих заходів і взагалі „випадкових моментів“. Так, наприклад, він думає, що, коли б монтаньярська частина Конвенту погодилась 1-го преріяля з пропозицією Гужона про утворення надзвичайної Комісії, що замінила б урядові комітети, повстання, можливо, перемогло б і у всякому разі, мало б голову. Але він сам же трохи нижче каже, що після деяких дебат аналогічну пропозицію Дюкенуа прийнято (р. 249), яка, все ж таки, нічого не змінила в дальшому перебігові подій. Другий приклад: пояснюючи причини невдачі роялістичної реставрації у преріялі 3-го року, А. Матъез надає надзвичайної ваги смерті (від туберкульози) дофіна (у роялістів — Людовіка XVII) (р. р. 268 — 71).

Замало з'ясована у роботі А. Матъеза й громадська реакція у Парижі після 9-го термідору, хоч величезну роль її він визнає й частково на ній зупиняється. Так, наприклад, він дає цікаву характеристику преси після 9-го термідору (р. р. 25 — 26, 36, і далі 84, 88, 97, 103, 264 — 67 та інші), згадує про якобінські памфлети (р. р. 43, 44, 71), і нарешті зазначає про реакцію в паризьких секціях (р. р. 26, 38, 68, 125), але все це він робить мимохідь, не зупиняючись на ньому спеціально. Надаючи великого значення поліцейським рапортам, що їх видав А. Олар, як важливим і точним джерелам для історії громадських настроїв підчас термідоріанської реакції (р. 192), сам Матъез користується цими джерелами надто мало (пор. р. р. 29, 31, 39, 47, 71, 93, 133, 197, 198, 238). Не зупиняється він на такій, важливій справі, як настрої робітників і паризьких передмість перед 12-м жерміналя та 1-м преріяля, нарешті, він зовсім не торкається громадської реакції, як вона проявилася у театральних виставах. Роботу А. Матъеза не можна назвати суто політичною історією термідоріанської реакції, але політична історія в ній рішуче домінує.

Отже, досі ще не написано історії економічної політики термідоріанської реакції й в значній мірі історії громадської реакції, при чому саму політичну реакцію треба щільніше пов'язати з економічною та громадською реакцією. Зазначені ж прогалини і методологічні помилки свідчать про те, що А. Матъез в новій роботі не пішов далі по шляху поглиблення своєї аналізи в марксистському дусі.

К. Добролюбовський

Кілька слів про словники

Революція закликала українську мову відбити найскладніші поняття з найрізноманітніших галузей громадсько-політичного життя, економіки, техніки.

Той лексичний багаж, що його накопичила дореволюційна українська літературна мова, був аж ніяк недостатній, бо в умовах жорстокого національного пригноблення не було бази для створення розвиненої ділової, технічної мови тощо. Після революції треба було найшвидшим темпом надолужити те, чого мові бракувало, а насамперед значно збагатити лексику. Українська мова до революції розвивалася в ненормальних умовах. З відомих причин технічна, економічна і політична лексика була дуже зрусифікована. Після революції постало завдання створити, очистивши мову від негативних руйнацьких елементів, власну лексику, що могла б обслуговувати всі галузі сучасного життя. Коли придивитися, яким чином створювалася нова лексика, то треба відзначити такі шляхи ¹⁾:

Зникнення всіх тих слів, що відчувуються в сучасній українській літературі, як чужі, такі, що не можуть стати до системи укр. мови, як от слова „правительство“, „власть“ тощо.

Пристосування давніх українських слів у новому значенні. Так, наприклад, слово „осередок“, що раніше означало „центр“ почало означати „ячейка“. Слово „установа“, що раніше (див. словник Грінченка) означало „обычай“, „обыкновение“, „постановление“, „условие“, почало означати „учреждение“ і т. п.

Запозичення чужих слів. Це здебільшого стосується технічних, політичних та інших термінів, що стали вже міжнародними.

Створення від відповідних пнів (українських та інтернаціональних) нових українських слів.

Найширше використання лексичних мовних скарбів, що вже в мові існували.

Створення скорочених слів тощо.

В основному збагачення лексики повинно було піти і пішло двома шляхами; передусім мобілізували всі наявні лексичні скарби в українській мові, далі почали утворювати, виходячи з сучасних вимог, ті слова, яких не вистачало.

Цілком зрозуміло, що мобілізуючи наявні лексичні скарби, тобто не тільки лексику літературну, а й діалектичну, треба було підійти до кожного слова з погляду того, яку роль воно може відігравати в сучасних умовах, яке місце воно може посісти в сучасній українській літературній мові. Пристосовуючи старі слова в новому значенні, треба виявляти, чи здатні вони до нової ролі, чи не існують вже в мові інші слова, хоча б і запозичені, але

¹⁾ Ці процеси, звісно, відбувалися в українській мові й раніше, але після революції вони стали інтенсивніші та проходять в цілком нормальних умовах.

такі, що твердо стали до системи української мови і мають в сучасності більше коріннів. Крім того, слід зважати ще й на те, що багато слів, які можуть здаватися запозиченими, фактично є чисто українські, а формою випадково нагадують чуже слово. Це надто можливе, коли справа йде про українську і російську мову, що є близько споріднені.

Нарешті, слід пам'ятати про те, які асоціації, передусім соціальні, зв'язані у сучасного радянського мовлянина з певним словом. Коли академічний словник наводить для російського слова „общезитие“ тільки відповідні українські слова „бурса“ і „братство“, то цим самим він сприяє тому, щоб в українській мові залишилося російське слово. Добре, що без допомоги академії самі мовляни створили слово „гуртожиток“ (ще запозичення: „інтернат“), а то швидше користувалися би чужим словом „общезитие“, бо з словами „бурса“, або „братство“ зв'язані такі асоціації, що абсолютно не в'яжуться, наприклад, з сучасним студентським гуртожитком. Складачам словників слід завжди мати на увазі всі ті численні відтінки, що зв'язуються з якимсь словом. Надто це стосується термінів виробничих, політичних тощо. Так, наприклад, академічний словник дає для всякого підприємства, де обробляють шкіру, українську назву „гарбарня“, а в психіці сучасного українського робітника з цим словом зв'язана уява про невеличке підприємство. Мені довелося чути від одного шкіряника таке:

— Колись я працював на гарбарні, а тепер працюю на шкіряному заводі.

Отже, не можна механічно замінити всі слова, що здаються зовні не зовсім українськими, словами, запозиченими з селянського вжитку чи що. Так само не можна чисто всі чужоземні слова замінити хоча б і точними українськими кальками, бо слід ще мати на увазі всі ті побічні відтінки, що зв'язуються з якимсь терміном, а надто таким, що має міжнародній вжиток. Так, коли слово „полюс“ має тепер, крім основного значення, ще й низку інших („стояти на різних полюсах“) та до того створило вже певну систему — полярний, поляризувати тощо,— то слово „бігун“ може бути пристосоване, і то дуже умовно, тільки в одному значенні. Між тим, в багатьох наших словниках, а надто тих, що вийшли за редакцією Єфремова ми спостерігаємо намагання механічно замінити слова, що вже твердо увійшли до сучасної української літературної мови псевдо- „народніми“ сурогатами.

Перейдімо до конкретного матеріалу. Яскравий приклад такої некритичної, механічної заміни міжнародних технічних термінів псевдо- українськими, а фактично новотворами самих складачів, ми спостерігаємо у „Словнику механічної термінології“ (ДВУ. 1929). На кожній сторінці натрапляєш на „мокроступи“, абсолютно непотрібні і невдалі новотвори, або старі українські слова, що, на думку складачів, повинні замінити загально вживані вже в сучасній українській літературній мові технічні терміни. Подамо кілька прикладів такої „шишковщини“.

Амортизатор — гамівник.

Балансир — коромисло.

Бункер — кіш.

Буфер — відпружник, відпружина, буфер (але скрізь, де слово буфер дається з прикметником, складачі користуються словом „відпружник“).

Вентилятор — вітрогін.

Вертикаль — сторч,

Коефіцієнт — сучинник, коефіцієнт, співчинник.

Пресс — гніт, прас, давило, гнітило, чав.

Фільтр — цідило, фільтра, цідилка, цідивко, цідилко, цідилок, фільтер, дестилярня.

Таких прикладів з словника можна навести безліч. Усі вони нагадують отой поганенький анекдот „самопер попер“, інакше кажучи, такий підхід до складання термінології є суто хуторянський, що тільки тягне мову назад „Вченим“ складачам словника треба було зважити хоча б на той факт, що кожен з цих термінів має не тільки вузьке технічне значення, а спирається ще на ряд переносних значінь, що вже твердо увійшли до української літературної мови. Ми користуємось словом „буфер“ не тільки, коли говоримо про потяг, а маємо цілу гаму виразів з цим словом „буферна республіка“, „політичний буфер“ тощо. „Вертикаль“ вживається і в розумінні „шкільна вертикаль“. „Коромисло“ аж ніяк не може замінити „балансир“, бо викликає зовсім іншу уяву. „Гніт“ не може замінити „прес“, бо закріпилося в значенні „політичний гніт“, „національний гніт“ тощо¹⁾.

Так некритично замінити міжнародні терміни, як це роблять складачі словника, можуть або неписьменні, або „інараківці“, це бо є наукове шкідництво.

Ці терміни аж ніяк не псують чистоти української мови, а тільки краще озброюють її.

Під машкарою боротьби за чистоту мови деякі складачі словників просто відштовхуються від сучасності, від тих придбань, що має українська мова за часів революції. Найвиразніший приклад — академічний словник.

Він не погано відбиває лексику дореволюційного українського села. У словнику досить широко використана лексика дореволюційної української художньої літератури. Та коли

1) Цілком зрозуміло, що в мові можуть бути синоніми до міжнародних термінів, але це зовсім не значить, що треба міжнародні терміни відкинути, а в складачів словника саме такий підхід: не тільки додати синонім, а й цілком витиснути міжнародній термін.

придивитися, як цей словник відбиває мову сучасності, мову наших радянських політичних діячів, наших газет тощо, то доводиться констатувати, що на неї словник майже й не зважає. Коли простежити, на мову яких наших сучасників посилаються здебільшого складачі, то на першому місці будуть прізвища Єфремова, Ніковського і Кримського.

Я взяв з другого тому словника („З К.“), першу-ліпшу сторінку — 146. На цій сторінці є 31 посилення на джерела. З них — три на Єфремова, три на Кримського, далі йдуть Куліш (3), Коцюбинський (3), Нечуй-Левицький, Грінченко, Марко Вовчок, Стефаник та інші. Посилання на Єфремова стосуються здебільшого тих слів, що зв'язані з сучасними поняттями („право виборче“ тощо).

Таке почесне місце посідає прізвище Єфремова і на інших сторінках словника. Мова Єфремова, може й дуже добра, але він, як відомо, нічого спільного не мав з сучасним процесом розвитку української культури. У натрах наших підприємств і колективів, на партійних конференціях, на з'їздах рад, у студентських гуртожитках, у редакціях газет народжуються тисячі нових слів, що відбивають різнобарвні поняття нашої революційної сучасності.

Академічний же словник рівнявся тільки до мови Єфремова, передреволюційної української літератури і селянських говірок. Треба, повторюю, найширше використати всі лексичні скарби української мови. Але не можна обмежитися тільки на лексиці дореволюційній, не можна проходити повз ті лексичні джерела, що нам дає сучасність, а насамперед слід зважати на лексику нашого активу, цього провідника соціалістичної української культури. Складачі словника дуже мало взяли слів із сучасності.

Ми уважно розглянули другий том словника, що вийшов з друку 1929 року, дванадцятого року революції. Тільки в кількох місцях здибали ми посилення на газету „Пролетарська Правда“. В основному ж домінують ті самі джерела, що і в першому томі словника (1924 р.) етнографічні збірки, діалектичні записи, словник Грінченка, передреволюційні письменники, мова Єфремова, Кримського.

Головну увагу я скерував на те, як у словнику подані слова з робітничого вжитку. Тут я спостеріг ту саму картину, що в цитованому вище словнику. Продемонструю це на двох словах. На 5-й сторінці маємо слово „забой“. Для „забою“ (в шахті) словник дає українські слова „піч“, „нора“. Джерело — Загірня. Слід гадати, що запозичені ці слова з її оповідання „Під землею“, що було написано у 90-х роках минулого століття. З цього оповідання український селянин повинен був довідатися про працю шахтаря. Можливо, що Загірня (М. Грінченкова) назвала забої печами для того, щоб зрозуміліше було читачам. Це видно із тієї цитати, що наведена в словникові.

„А там у землі подовжня шахта, а в їй і по той, і по той бік наче печери,— печі звуться. Кожен шахтар лізе в свою піч та там і рубає вугіль“.

У мові українського шахтаря слово „забой“ звучить „забій, вибій“, зв'язане з цілим комплексом виробничих асоціацій, що не дозволяють замінити його словами „піч“, або „нора“.

Але чи можна залишити в мові слово, що походженням є русизм? Отут і стає питання, чи справді „забій“ — русизм, тобто слово, що повинно відчуватися як чуже українській мові.

В українській мові є дієслово „забивати“, у тому самому значенні, що і російське „забивать“ (див. акад. словник т. II, стор. 3). Чому з цього пня не могло паралельно до російського „забой“ створитися українське „забій“?

Коли навіть це слово і попало до української мови з російської, воно стало в шеріг інших українських слів саме через те, що знайшло підтримку від відповідного дієслова. У всякому разі тепер це слово вже не відчувається, як русизм. Замінити ж його словами: „піч“, „нора“, що мають зовсім інше значення і не відповідають тій уяві, що зв'язана з поняттям „забій“, ні до чого.

Ще в більшій мірі сказане стосується іншого виробничого слова „завод“, для якого академічний словник пропонує „виробня“¹⁾ (слово „завод“ у словнику є, але з поміткою „рус.“ (русизм).

Слово „завод“ зв'язане в свідомості українського робітника з такою безліччю виробничих, політичних і соціальних асоціацій, що намагання витиснути його з мови слід розглядати, як свідому політичну демонстрацію. Тим більше, що і це слово твердо спирається на українське дієслово „заводити“ (в розумінні російського „основать“) і фонетично та морфологічно є тепер цілком українське. „О“ в називному відмінкові могло з'явитися по аналогії з іншими відмінками.

Слово „виробня“ аж ніяк не може замінити слова „завод“, бо викликає уяву маленького підприємства ремісничого типу²⁾). Так само негативно слід оцінити спроби складачів

¹⁾ До речі, тут акад. словник робить крок назад порівняно навіть до словника Грінченка, де є слово „завод“ у значенні промислового підприємства.

²⁾ Стаття вже була написана коли я ознайомився з „Словником ділової мови“ (ДВУ. 1930). І тут „завод“ перекладений „виробня“. Коли для рос. „заводской“ акад. словник подає „завідський“, цей словник дає „виробневий“. І нарешті, вже цілковите безглуздя: рос. „заводчик“ (акад. словник: „заводовласник“ тощо), тут перекладено „виробничник“.

Не знаю навіть як характеризувати такий переклад. Бо слово „виробничник“ означає в сучасній українській мові — „той хто працює на виробництві“, тобто абсолютно протилежне поняттю „заводчик“. Просто дивуєшся...

академ. словника скрізь витиснути слово „завод“ у сполученні зі словом, що означає тип заводу. Коли такі слова, як „цукроварня“, „гуральня“ та інші вживані, то це не значить, що й для магіївського металургійного заводу слід запроваджувати назву „гамарня“. Завод передусім зв'язаний з уявою складного комбінованого виробництва, де є кілька цехів тощо.

Оце намагання за всяку ціну замінити удавані русизми відбилося в словнику навіть і в такій кумедній формі: російське слово „золотопогонник“ передане українським „золотоплічник“. Щодо цього слова, то його сміливо можна було залишити у російській формі, бо воно саме й означало російських офіцерів.

Як я вже зазначив, у словнику використаний матеріал переважно з дореволюційних джерел. Через це багато українських слів, що з'явилися лише після революції, у словнику не знайшли собі місця. Насамперед це стосується численних скорочених слів. Як відомо, багато з цих слів вже усвідомлюються не як скорочення, а як окремі слова, що відмінюються, на зразок інших. Сюди належать такі слова, як комнезам, колгосп, виконком тощо. У словнику ми помітили тільки одне скорочене слово „Комсомол“. Мені здається, що всі скорочені слова, що мають вже сталі значення і посіли тверде місце в мові, слід було б уже ввести до словника. Добре, коли скорочення має в мові відповідну повну форму. Коли ж повних форм не вживають, то скорочення треба було обов'язково подати. А то ж ми бачимо, що в словнику є відповідні українські слова до російських „Ильин день“, „Ильинская ярмарка“, а немає такого слова, як „ильичевка“ (укр. іл'їчівка), що означає дуже популярну на заводі й на селі назву стінгазети.

Погано обізнані з сучасною лексикою, складачі словника натомість добре знають всі відтінки слів, що існували в старому побуті. Так, наприклад, для російського слова „завиток“ словник подає цілий букет українських слів. Ви дізнаєтеся, що завиток волос може бути передане українськими словами „кучер“, „кучерик“, „закрутик“ „крутик“ (тільки на висках) — „васильки“ (у є в р е є в) — п е й с и . . . Яка обізнаність! А для слова „общечитие“, як я вже писав, академіки тільки й могли відшукувати зі своїх скарбів „бурсу“ і „братство“.

Під рубрикою „казак“ маєте і січовиків, і чорноморців, і кубанців, і пластунів, а ось про червонців — червоних козаків академіки й не чули.

Таких прикладів, коли докладно проаналізувати академ. словник, можна б навести дуже багато. Пишучи про цей словник, треба мати на увазі не тільки те, що в ньому є а й те, чого в ньому немає. Нулевий цей фактор дуже важливий. Принаймні джерела, з яких користувалися складачі, свідчать про свідоме ігнорування сучасності, про намагання якомога менше слів наводити з тих, що створилися в українській мові за часів революції¹⁾. На словнику виразно відбилося те, що його редагували люди, які нещодавно розповідали про своє ставлення до нашої радянської сучасності з лави підсудних. Їхня рука відчувалася не тільки в редакції академ. словника, але і в інституті наукової мови, що видав кілька словників. Цілком очевидно, що за іншої редакції ці словники мали би інший характер, що більше відповідав би науковим вимогам, що краще відбив би ті процеси, що відбуваються в українській літературній мові після того, як революція розкріпачила її від російського великодержавницького гніту і українського буржуазно-національного хуторянства.

Н. Каганович

Чеська філософія¹⁾

Сучасний стан чеської філософії не можна достатньо зрозуміти без характеристики її історичних та культурних традицій.

Празький університет віддавна був середовищем культурного руху, де скупчувалися найпоступовіші представники тодішньої науки, як Ян Кеплер, Тіхо - де - Браге тощо.

Потім протягом 3-х сторіч чеська нація підпала під владу німців, що намагались колонізувати Чехію, і під впливом католицизму та германізації чеська культура на довгий час занепадає. Тільки з кінця XVIII століття починається чеське культурно-національне відродження. І тільки з 70 — 80 років XIX сторіччя, коли виділився окремо чеський університет, чеська філософія набуває своєї особливості.

Швидкий розвиток промисловості і національної буржуазії підсилює національний рух. Для чеської культури характерна ця боротьба і відштовхування від німецької культурної спадщини в ім'я національної своєрідності, національної традиції. Проблема чехізації та германізації стояла довгий час надто гостро.

Чеська буржуазія посіла своє місце під небом і хотіла звичайно позбавитись конкуренції німецької буржуазії й посилалася при цьому на своє „природне право“, володіти ринком в ім'я цих же національних традицій.

Чеський національний рух, спираючись на швидкий розвиток національної індустрії, організованість чеської буржуазії й особливо завдяки „допомозі“ Антанти досягнув „націо-

¹⁾ Сказане ще в більшій мірі стосується до фразеології, що наведена в словнику, але цього питання ми тут не розглядали.

²⁾ Друкується, як інформаційний матеріал.

нальної незалежності“. Чеська культура зростала під впливом німецької і, тільки не вбившись „в пір“, помалу звільняється з - під її впливів, щоб не загаснути, як провансальська культура у Франції та флямандська в Бельгії.

Та чеська буржуазна культура розцвіла повним цвітом тоді, коли європейська буржуазна філософія вже перейшла кульмінаційний період, час великих монолітних філософських систем її минув і почався період епігонства еклектизму. Серед інших еклектичних концепцій, що відбивали „дух“ і настрої буржуазії періоду імперіялістичної експанзії, найбільше пасують до цього „духу“: ідеологічна „куховарня“ капіталістичного практицизму — прагматизм і ідеологія розгубленості перед стихійною анархією капіталістичного виробництва та стихійних вибухів соціальних сил — інтуїтивізм.

До того ж пожвавлений розвиток індустрії закликав до культурного життя великі маси чеського пролетаріату, що визначається міцною клясовою свідомістю. Зміцнення ж революційного руху, опертого на революційну теорію, викликає розклад і розгубленість чималої частини буржуазної інтелігенції, що спричинюється до зростання занепадницьких настроїв, заглиблення в містичні теорії, поривання до інтуїтивізму, відкидаючи прозорість раціонального пізнання.

На цьому соціально - історичному тлі тільки й можна зрозуміти ту еклектичність чеської філософії, її пієтизм до старої гуманістичної спадщини „моравських братів“ і той вплив, течій європейської філософської думки, що міцно прищепились на чеському ґрунті, правда в досить складних і часто неймовірних комбінаціях.

Наш виклад не претендує подати вичерпливо ні напрямків філософської думки, ні переліку праць того чи іншого філософа. Нашим завданням є — орієнтувати читачів у тих головніших напрямках, що виникли за останній час і набули виразного обличчя.

Почнемо з впливів німецької філософії.

Ідеї гегелівської, шеллінгянської та гербартівської філософії були тим центром, навколо якого крутились планети чеської філософії.

Гегеліянська філософія мала своїх гарячих прихильників серед чеських філософів. Найвидатніший чеський історик Францішек Палацький (1798 — 1876) був під сильним впливом Гегеля. Також пантеїст Клацель (1808 — 1882) зазнав впливів гегеліянства, за що й позбавився катедри. Ортодоксальним гегельянцем був Ігнаг Пінуш (1812 — 1879). Та під великим впливом гегелівської натурфілософії перебував Август Сметана (1814 — 1851). Сметана писав, що завданням слов'ян є удосконалити німецьку філософію. Він вважав, що в природі немає єдності, тільки роз'єднаність, вона ж стремить до єдності, як до остаточної мети. Єдиний її розвиток проходить через катастрофи. Сметана вірив у єдність суб'єкту й об'єкту й духу, як єдності безконечності та кінченності. Перебуваючи під впливом Гегеля, він був близький до шеллінгянської філософії тотожності.

На чеській філософії позначився також вплив Шеллінга, а саме: Ян Пуркінс (1737 — 1869) та натуралфілософ і містик чисел Карел Амерлінг (1807 — 1884).

Проти гегелівської діалектики була спрямована гербартівська концепція про „реали“, про „методу випадкових споглядань“ (*die Methode der zufälligen Ansichten*), що мов надавали формальній логіці недоторканості від посягань діалектики. Гербартівська філософія була дуже популярна в Чехії й не тільки його теорія пізнання, а й його психологія та педагогічні погляди. Можна сказати, що чеська філософія XIX сторіччя перебувала під знаком Гербарта.

Першим гербартіянцем був Ф Чупр (1821 — 1882), пізніше він схилився до Шопенгауера. Ортодоксальним гербартіянцем, що поширював його і розробляв у всіх галузях був Дастіг (1834 — 1870).

Провідником гербартіянства був Йосиф Дурдик (1837—1902), що до того ж був схильний до плюралізму. Головні його праці: „Значення філософії Гербарта“, „Про критику чистого розуму“, „Про метафізику“ тощо. До гербартіянців належать Густав Забе та Петер Дудик (1845 — 1909).

Відомий чеський педагог і психолог Густав Ліднер вийшов із гербартіянства. Він намагався пристосувати дарвінізм до соціології у дусі позитивізму Спенсера ще перед опублікуванням головних Спенсерових праць. З ним же працював і інший прихильник емпіричної філософії та позитивістичної соціології — Маковичка, що виклав свої погляди у працях: „Початок критичного реалізму“ (1837) та „Психологічні нариси“ (1890).

Коли взяти сучасну чеську філософію, то можна виявити чотири головних течії, що зараз борються поміж собою. Правда, іноді не можна цілком виразно відокремити, де кінчається один напрямок і починається інший та й кожна течія поряд з домінантним характером є здебільшого еклектикою.

Цим напрямкам можна привласнити, за традицією, такі назви: 1) реалізм, 2) інтуїтивізм, 3) прагматизм і 4) матеріалізм, що можна означити як вульгарний матеріалізм.

Найпоширенішою течією був реалізм, головним представником і провідником якого є Т. Масарик (народився 1850 року), теперішній президент чеської республіки, цей „духовний батько“ нації, думки якого були центром притягування й відштовхування у чеській філософії. На масариківських філософських поглядах найсильніше позначається „соціальний заказ“ чеської буржуазії. Масарик віддавна відомий, як непримиренний ворог марксизму й матеріалістичної філософії. Критиці марксизму присвячено його велику працю) „Філософські та соціологічні основи марксизму“ (1898). Він же відомий як ідеолог боротьби

проти більшовизму. У своїй праці проти основних засад марксизму він хотів виставити Маркса й Енгельса як еклектиків. Еклектиками вони ніби були тому, що хотіли сполучити діалектику та матеріалізм у діалектичному матеріалізмі. Таке його розуміння марксизму. Масарик на початку виступив як противник Дурдика проти гербартианства. Він є типовий еклектик, що зазнав впливу ідеалізму Платона, скептицизму Юма, про якого написав декілька праць, позитивізму Конта й англійської школи, релігійної містики Паскаля й Толстого та поглядів слов'янофілів і Достоевського, про що свідчить його велика праця „Європа та Росія“ (перший том 1919 року, другий том 1921 року), де він виявив себе знавцем слов'янофільського руху в Росії. Коли всю цю мішанку злити до купи й з'єднати ідеєю чеського месіанства, то дістанемо масариківський „реалізм“.

Масарик не виклав систематично своїх філософських поглядів, до того ж його погляди відбили чималу еволюцію, особливо за час імперіялістичної війни. Зокрема він змінив своє ставлення до Канта: коли він раніше його заперечував, то в „Європа та Росія“ доходить до його визнання. Його реалізм можна ще схарактеризувати його ж словами, як боротьбу з історизмом і його гаслом заперечення розвитку.

На етичні погляди мав великий вплив гуманізм „моравських братів“, особливо ж ідеї Яна Коменського.

Із усієї основної настанови реалістичного масариківського світогляду впливає те, що центром філософії він вважає етику. Свої філософські й наукові праці Масарик присвячує подоланню, як він гадав, розумової та моральної анархії того часу. Проти анархії моральної він пише дослідження: „Про самогубство, як масове явище сучасної цивілізації“ (1881), де воно інтерпретується як результат зневіри в бога. Ця книга появилася тоді, коли була поширена песимістична філософія Гартмана про несвідоме.

Масарик критикує песимізм і його подолання намагається знайти у релігійно - етичній синтезі. Проти анархії розумової були написані: „Засади конкретної логіки“.

Отже, його погляди можна коротко означити, як еклектичну мішанку західньо - європейського позитивізму та слов'янської релігійності.

Серед численних учнів Масарика та прихильників школи чеського реалізму видатніше місце посідає Францішек Дртина (1861 — 1925), що правда у його найменше позначається елементів масариківського позитивізму. Він видатний історик філософії, великий знавець грецької філософії. Серед його творів відзначимо важливіші: „Класифікація духовних явищ у грецькій філософії“ (1890); „Правила моралі стоїка Епіктета“ (1901); „Характер мислення середньовіччя“; „Християнство в середньовіччі“, врешті найзначніша його праця: „Вступ до філософії“ (1 - й його том вийшов у 13 році, 2 - й за редакцією проф. Козака у 1926). Ця праця становить виклад історії європейської думки від початку грецької філософії, кінчаючи Кантом. У своїх поглядах на філософію та її проблеми Дртина йде за вчителем, розбіжності виникають тільки в релігійному питанні. Коли Масарик діє, до Дртина більше наближається до пантеїзму. Велика заслуга Дртини перед чеською філософською думкою полягає ще в тім, що він разом з філософами Чадою та Крейчі заснував і редагував до смерті журнал, що виходить і понині: „Чеська мисль“. Релігійними мотивами пройнята його головна праця „Розвиток ідей європейської культури“ (1902), де він вважає провідництво людського права нової демократії у продовженні християнства та сучасних ідеалів гуманності.

Другий видатний учень Масарика — професор природничого факультету празького університету Еміль Радль. У 1913 році він видав німецькою та чеською мовами працю, що звернула на себе увагу: „Історія теорій розвитку біології“. Основна думка цього твору — вимога, щоб наукова думка виходила з посереднього спостереження фактів та реальності. Продовжуючи боротьбу з ідеалізмом, Радль опублікував у 1918 році нову працю: „Романтична наука“, де він романтичне філософування у природознавстві зводив до Канта. За останній час Радль звернувся до суспільних та політичних питань, про що свідчить вихід його книжки „Релігія та політика“ (1921).

Врешті із школи реалістів слід згадати ще професора Ф. Чаду (1865 — 1918), знавця Піррона й новішого скептицизму. Його головні праці: „Психологічна проблема у Гербарта та Міля“ та посмертний твір: „Індивідуальна етика“ (1920).

Близько з Чадою працював (надто в євгенічному русі) Карел Тілшер (1825 — 1914), що намагався сполучити пансофістичні погляди Коменського з енциклопедичними думками Гаспара Монжа в протиставленні до Канта. Його праця: „За кого — чи за Лямарка та Монжа чи за Канта?“ (1901).

Під впливом французького інтуїтивізму Бергсона та Бутру, руського Лосського та італійського Кроче чеська думка швидко засвоїла цю нову форму ідеалізму, що намагається пізнати трансцендентне за допомогою інтуїції, пізнати істину внутрішньо, безпосередньо, без всякого досвіду та міркування.

Інтуїтивізм виступив проти всіх проявів чеського „реалізму“. Як яскравий представник чеського інтуїтивізму виступив у 1901 році професор медичного факультету Францішек Мареш з дослідом: „Ідеалізм та реалізм у природознавстві“, що було опозицією до масариківської філософії та його школи. Поява цієї праці у свій час мала великий вплив у філософських колах Чехо - Словаччини, викликавши жваву полеміку про кантівську гносеологію з її суб'єктивними формами пізнання. У цьому історичне значення праці Мареша. Він визнає творчий принцип життя. Тут Мареш виступає як чистої води віталіст і в той же час від Бергсона він переймає вчення про інтуїцію, що в його інтерпретації

може безпосередньо вести до розуміння того, що для розуму є недосягненим. Моральне чуття визнає спадковим. Гносеологія Мареша дуже подібна до гносеології Канта, надто неокантіанства. Проблемі пізнання Мареш присвятив окремий твір: „Принципи теорії пізнання та моральна поведінка за Кантом“ (1918). Із інших творів цього філософа слід відзначити „Істина та дійсність“ (1919) та „Істина в чутті“ (1922).

Іншим не менш яскравим представником інтуїтивізму є математик Карл Воровка (умер у 1929 р.), що свою літературну діяльність почав працею про суперечку між логіцизмом та психологізмом: „Замітки про інтуїцію в математиці“ (1917), де намагався примирити логіцизм і психологізм. Після чотирьох років Воровка публікує нову працю, де його філософське *credo* дістає завершення й оформлення: „Скепсис та гнозис“. Спираючись на вчення Ренувьє, Фехнера, Бергсона та Лосського, а також неоплятонізму, Воровка намагається збудувати своєїрідну філософську релігію в душі новоутвореного теїзму. Самий заголовок згаданої праці свідчить про подвійну тенденцію його філософських спроб: а) перемогти скепсис і тим самим усунути загальне недовір'я до самої філософії, б) обґрунтувати вибір власної філософської і релігійної ортодоксії. На цих слизьких шляхах Воровка намагається розв'язати стару проблему номіналізму та реалізму й, будучи сам математиком, вбачає в уявному числі місток між чуттєвим та надчуттєвим світом. Його ідеалізм можна кваліфікувати як магічний ідеалізм. Він вірить в об'єктивне існування ідеалів. Буде свою систему переважно на неоплатонівській філософії.

Посмертний твір Воровки „Американська філософія“, виданий за редакцією Козака, являє собою історію американської філософської думки.

Близький до Мареша щодо віталізму Р. Малий. Почавши з літературно-естетичних студій, він перейшов до релігійної метафізики, борючись проти точних наук. Його головні твори: „Ясний зір“ (1920); „Микола Мальбранш“; „Погодження соціальних та релігійних мотивів“.

Завдання філософії для Малого полягає в тім, щоб зруйнувати певність в об'єктивному значенні законів природи, встановлених наукою й розчистити місце для релігії та метафізики. Малий закони природи та суспільства визнає лише за символи. Необхідності він протиставляє випадковість, детермінізмові — свободу волі, науці — релігію, пізнанню — містичний досвід. Одним словом, інтуїтивізм Малого — це спроба розчистити в системі сучасного знання місце для релігії.

До інтуїтивізму багатьома своїми сторонами належить і Володимир Гоппе, що незалежно від Мареша, критикує натуралізм у своїй праці: „Природа та наука“ (1918). Він намагається довести неправомірність перенесення натуралістичної методи на повноту психічного якісного життя. У своїх пізніших працях, головним чином в журнальних статтях, Гоппе пробує збудувати власну теорію цінностей, прилучаючись в цьому до Віндельбанда.

В тому ж напрямку проходить і творчість Ф. Пелікана, що працює над Юмом і знайомить чеське суспільство з сучасною чужоземною філософією: „Проблема волі у Фіхте“ (1813), „Виникнення і розвиток контингентизму“ (1915), „Логіка заперечення“. Разом з Воровкою Пелікан видавав філософський журнал, що виходить і понині „Рух філософічкй“.

Філософська „новина“ американської філософії (Джемс Пірс) — прагматизм, перейшовши через океан, знайшла у Чехії споживний ґрунт.

На чолі прихильників цієї течії є (через свою популярність) філософ і драматичний письменник Карел Чапек, ім'я якого відоме далеко поза межами Чехо-Словаччини.

Щоб мати хоча б деяке уявлення про характер концепцій Чапека, треба декілька слів сказати про його популярну фантастичну драму „R.U.R.“¹⁾, де автор засуджує сучасний стан речей, що віддалив людину від його природного стану (поворот до Руссо) і що заступає людину машиною. Скрізь й всюди машини. Людину заступають „роботи“ За це порушення законів природи людина карається. Один раз „роботи“ повстали і вбили всіх людей, крім одного інженера, що зберігав таємницю виробництва „роботів“. Пізніше між двома найдосконалішими „роботами“ виникає взаємна любов. Природа перемагає цивілізацію. Чапек всім цим хоче сказати, що виходом із сучасного життя є любов і поворот до природи. Чапек написав ще такі твори: „Прагматизм“ (1918), та „Критика слів“ (1921). В першій із них Чапек розвиває ту думку, що наука визначається не причинами, а метою (телеологія). Мету ж ставить науці людина, її потреби та інтереси. Таким чином, Чапек теоретичне пізнання підкоряє практичній дії, що й становить суть прагматизму.

Прихильником прагматизму є згаданий вже Ян Козак, що написав у 1919 році „Закон економізації життєвих функцій й висновки з цього для логічної теорії“. Автор скептично ставиться до істин, що виведені умоглядним шляхом. Та сам все обґрунтовує на індивідуалістичному фундаменті: істину визнає тільки суб'єктивну. Критерієм всього є практика, успіх справи, користь. Все останнє є невизначеним і випадковим. Інші твори Козака: „Релігійне питання“ (1922); „Сутність науки та релігії“ (1924) і ряд журнальних статей.

Козак відкидає споглядальну істину й хоче бути філософом дії. Істина сама по собі немає цінності. Ось чому висловлювання стають істинними, коли перебувають у певних стосунках з людськими потребами. Релігія, говорить Козак, була їй є корисною, отже, вона істина. В такому аспекті останньою реальністю і вищим критерієм об'єктивності є пере-

¹⁾ „Rossunis Universals Robots“.

живання і навіть те переживання, що породжене містикою. Із цього суб'єктивізму випливає боротьба Козака з детермінізмом, скептицизм до науки та інтерпретація останньої як віри.

Далі слід відзначити проф. І. Фішера, якому належить велика праця: „Філософія, її суть та її проблема“, де розглядається філософське питання з погляду прагматизму та антропологізму.

Під тим же кутом трактує філософські проблеми Ф. Трнка у своїх працях „Проблема свідомості“, „Проблема безконечности та вічності“, „Людина та її творчість“ (1929).

Своєрідну філософську індивідуальність, одночасно анахорета та романтика, чеська філософія має в особі Станіслава Кліми, що більше як 20 років тому виступив з закінченою, але темною системою містицизму. Він написав: „Світ як свідомість та ніщо“ та „Трактати і диктати“ (1922).

Ідеалістом чистої води, учнем Рескіна є філософ Гамма, етичний фанатик в душі „моравських братів“.

Безпосередньо від Масарика вийшов провідник, коли так можна назвати, чеського матеріалістичного руху — Францішек Крейчі (народився 1858), що власне переніс на чеський ґрунт німецьку, радикальну на той час, моністичну філософію. Головна його праця проходила в руслі емпіричної психології, де він відкидав метафізику та поетичні теорії, будучи представником механічного матеріалізму й зводячи всі явища природи й психіки до фізичних та хемічних явищ.

Будучи прихильником пантеїзму й заперечуючи релігійний світогляд, Крейчі брав участь у рухові „вільнодумців“. Головні його праці „Психологія“ (5 томів), „Філософія останніх років перед війною“ та „Позитивна етика“ (1922).

Із школи Крейчі вийшли: професор експериментальної психології, Вільгельм Ферстер („Енергетичні особливості нервових функцій“ 1921 р.) та Францішек Шерацький, що написав: „Теорія пізнання та науки“ і „Експериментальна психологія“ (1925).

Навколо проблем марксистської філософії гуртується ряд дослідників, що працюють переважно над соціологічними питаннями і популяризацією марксизму. Видається чимало праць клясиків марксизму.

Цей короткий огляд чеських філософських напрямків не є, звичайно, вичерпним. Тут не розглянені ще філософські трактати з естетики: Гостинського, Неєдлого, Грубана; з соціології: Бенеша, Крейбіха, Фоусткіу, Халупного, Угліржа, Твердого, Шмерала, Краля і ін.; з логіки та педагогіки: Пелікана, Каднера, Кратохвіла тощо. Нижче ми подамо простий перелік найважливіших творів, що не були згадані у нашому конспекті: I) гносеологія: Л. Вік — „Про логізм“; І. Твердий — „Проблема дійсності у Юма“, В. Айзенмайер — „Границі людського пізнання“. II) Натурфілософія: Е. Бабак — „Трансформація енергії в живих тілах“, його ж — „Філософські висновки новітньої біології“. III) Філософія цінності: І. Блага — „Філософія моралі“, Ф. Вейер — „Основи філософії права“. IV) Філософія історії: К. Галла — „Філософія історії“ (1929); З. Неєдлий — „Суперечка про суть чеської історії“, Е. Халупний — „Соціологія“ (15 томів, із них надруковано 5). V) Філософія мистецтва: І. Бартош — „Мистецтво“ (1922), О. Гостинський — „Соціалізація мистецтва“, Ф. Шальда — „Бої за завтра“, VI) етика: Ф. Лінгарт — „Релігія та культура“, А. Углірж — „Етика“, А. Соукуп — „Вступ до етики“, А. Блага — „Філософія моралі“. О. Махотка — „Проблема моралі в світлі соціології“ (1927); Василькісті — „Мораль чоловікобога“ (1928) та інші.

Короткий перелік праць чеських філософів показує, що основні думки чеської філософії спрямовані до практичної філософії, до етики. Ми свідомо пропустили цілу серію творів, присвячених релігії, що досі відіграє велику роль у побудовах філософських систем, як, наприклад, це ми бачили у Воровки, Масарика, Гамми, Радля, Козака та інших.

Цікавий ще один факт. У Чехії скупчено чимало російських та українських емігрантів філософів, що дістають субсидію від чеського уряду, закладають наукові інституції та видають свої філософські „праці“.

До всього цього слід додати, що чеській філософії властива у великій мірі ідея месіанізму. Масарик формулював цю ідею, а за ним повторюють його прихильники, що чеський нарід має здійснити „ідеали гуманізму“. У цих ідеалах гуманізму міститься інша ідея, ідея панславізму, що інтерпретується як керівництво Чехословаччини над слов'янськими народами.

Г. Р. і М. Л.

Зі стенограми засідання секції наукової роботи агітпропнаради

(28 грудня 1929 р.)

ПРОМОВА ТОВ. ЛЕВІКА¹⁾

Наші тези названі „Науковий фронт та кадри“. Як показує сама назва, ми не думаємо знов повертатися до тих загальних питань, що ми їх опрацьовували на липневій партнарад в справі наукової роботи. Вважаємо, що цього й не треба. Коли ще цього треба було підчас обговорення питання на пленумі, то в нашій секції, в якій беруть участь багато товаришів, що були й на тій нараді, цієї потреби нема. Коли з того часу щонебудь змінилось, то лише те, що питання, поставлені тоді, тепер стають перед нами з ще більшою настирливістю, а проблема кадрів, що стояла на листопадовому пленумі, стає ще гостріша і ставить питання про наукові кадри і, зокрема, про науково-викладацькі кадри. Наш поступ вперед по шляху соціалістичної реконструкції ще настирливіше вимагає наукового розроблення низки дуже серйозних проблем.

Крім того, треба зазначити, що хоч з того часу минуло вже місяців шість, але фактично зрушення в увазі й ставленні до наукової роботи ми не маємо. Тому, не ставлячи загальних питань, вважаючи, що вони залишаються в такій же площині, яку ми дали тоді, ми повинні звернутися до низки цілком конкретних практичних питань, виходячи з тих загальних положень і завдань, що стоять перед нами.

Ще один факт, що трапився за цей час. За цей час у нас сталась одна серйозна наукова подія: конференція марксистів-аграрників—всеукраїнська, а потім і всесоюзна. Ми не можемо тепер говорити про досвід всесоюдної конференції, але про досвід всеукраїнської конференції аграрників-марксистів можемо в кількох словах сказати ось що:

На цій конференції ми виявили, що підрастають кадри наукових робітників, але вся робота відбувалась не на достатньо високому теоретичному рівні. З другого боку, ми не мали належного зв'язку теорії з практикою. Голос практичних робітників на цій конференції якимось проривався, але це був або голос практиків, в дуже практичному настановленні, або ж цей голос мав взагалі випадковий характер. Справжнього зв'язку теорії з практикою ми не мали. Я вважаю, що це явище в галузі аграрної науково-дослідницької думки не є виняткове. Потреба підняти всю нашу науково-дослідницьку думку на вищий теоретичний рівень стоїть перед нами досить вперто.

На цій конференції ми виявили, що ті товариші, які працюють безпосередньо на науково-дослідницькій роботі, не мають умов, що дозволяли б їм давати досить високу якісно продукцію.

Я вважаю за свій обов'язок підкреслити цей факт, що трапився за цей час. Головне питання, яке тепер треба виділити й яке зв'язане з питанням про наукові кадри, це — створення умов роботи для наявних кадрів і підготування нових кадрів.

З приводу першого питання ми пишемо в тезах, що треба створити сприятливі умови для наявних кадрів наукових робітників, цебто для їх безперебійної наукової роботи, створити відповідну матеріальну базу, відповідно навантажувати і використовувати їх сили по прямому призначенню, піднести їх марксистський рівень марксистського перепідготування одних — навіть тих, яких ми вважаємо за марксистсько-підготовлених — і дати марксистське підготування другим. Можна сказати, що одержати певний мінімум знань з марксизму, діалектичного матеріалізму бажають досить широкі кола аспірантури і, взагалі, науково-дослідчих робітників. Ми маємо факти, коли до нас, до науково-дослідчих кафедр, звертаються за допомогою. Але ми ще дуже мало зробили, щоб закріпити цей потяг і щоб справді забезпечити роботу наших робітників в галузі марксизму, коли не рахувати того, що тепер за нашим завданням розроблюється для цього програму, щоб її пристосувати до окремих вертикалей, щоб потім можна було налагодити систематичні заняття з науковими робітниками в галузі діалектичного матеріалізму, щоб підкувати їх марксистською методологією.

¹⁾ Вступна промова до тез: „Науковий фронт та кадри“, що їх у вигляді резолюції надруковано.

Сюди ж належить питання про подальше використання наукових відряджень як внутрішніх, так і закордонних.

З підготуванням нових кадрів наукових робітників справа стоїть так, що нове поповнення насамперед мусить ґрунтовно змінити клясовий склад наукових робітників. Облік, зроблений у всесоюзному масштабі, свідчить про те, що досить переважна маса наукових робітників — це виходці з буржуазії, службовці; пролетарів же ще надзвичайно мало. Свіжим поповненням ми повинні ґрунтовно змінити це становище. Давно висунену ідею про висуванців треба повнотою реалізувати (голос: „ще не починали“). Треба цілком реалізувати (голос: „у вас футуристичне настановлення“). Футуристичне, від слова „футурум“ — майбутнє.

Я й вважаю, що вся наша робота — це є прагнення до майбутнього, але до найближчого майбутнього.

Наша пропозиція в цій галузі зводиться до того, щоб по Україні забезпечити тисячу висуванців, щоб для них була відповідна стипендія, щоб вони були забезпечені вже тепер підготовними семінарами. Ми не вважаємо, що це є все в справі підготування зміни. Нам конче потрібно поставити питання трохи радикальніше. Мова повинна йти, на мою думку, в основному про те, щоб організувати для тих, що закінчують ВИШ, хоч шестимісячні, а іноді і річні, курси для підготування наукових робітників. Це тим більше уперто ставить перед нами завдання, щоб тепер у ВИШ'ах взяти курс, і не лише взяти курс, а й почати вже здійснювати розпочате скорочення учбового часу. З чим це зв'язане? Це зв'язане все ж таки з деяким зниженням загально теоретичного підготування, це має на увазі ширше залучити практику до виробничого навчання і т. д. Але це зв'язане, з другого боку, з деяким зменшенням питомої ваги теоретичних предметів й тому з деяким зменшенням загально теоретичного підготування. Тому завдання підготування аспірантури вимагає тепер ще пильнішого підходу. Тому поруч з організацією підготовних семінарів для студентів останніх курсів, ми повинні зважити і на таку систему підготування, як курси від 6-ти місяців до року по закінченні ВИШ'у. Я не кажу вже про те, що конче потрібно водночас забезпечити відповідний соціальний склад — робітники й селяни насамперед.

До речі, доведеться мабуть, уточнити в тезах поняття „селяни“. Тепер нам вже не годиться говорити таким загальним терміном і, мабуть, доведеться замінити його так, щоб казати — за кошт робітників, наймитів, бідняків і колективістів ми повинні готувати це нове поповнення наукових робітників. Коли ми говоримо про наукові кадри, то на нашій нараді ми повинні окремо виділити питання про кадри наукових робітників комуністів. І тут я буду говорити про наявні кадри та про підготовлювані кадри. Щодо наявних кадрів, то на мою думку, слід би дати слово, коли в них є охота виступити, товаришам науковим робітникам, бо тут буде не менше скарг про умови роботи, ніж це було на нашій липневій партійній нараді в справі наукової роботи. Не можна сказати що за цей час жодного зрушення нема. (Голос: „моральне зрушення“). (Голос: „вірніше, куди зрушення?“). У всякому разі, жодного погіршення нема. Є невеличке поки зрушення. Товариші, я повинен сказати з свого досвіду, що я уже здибав таких секретарів партійних комітетів, що цими питаннями цікавляться поки ще не так, як слід би було, але цікавляться більше, ніж досі. Коли, наприклад, секретар партійного комітету Дніпропетровського пам'ятає, на пам'ять цитує цифру 150 висуванців, що їх повинен дати Дніпропетр. Гірн І-т, коли я здибав його у коридорі, а він, не заглядаючи навіть в книжечку, це говорить, то це свідчить про те, що деяка увага до цієї справи є. (Голос: „Київ також знає“). Київ також знає, я не кажу, що це виняток. Я думаю, що можна констатувати певне зрушення, початок зрушення, але воно ще недостатнє. Умови роботи наукових робітників - комуністів і надалі залишаються такі ж, як були. Сюди треба внести ґрунтовний перелік, нас не може задовольняти ні в якій мірі саме цей початок теперішнього зрушення. Тут треба признатись, що ми запізнались з початком функціонування комісії в справі наукової роботи і наукових кадрів при ЦК КП(б)У, а мені здається, що й при округових комітетах. А саме такі комісії, як центральна і округові, повинні створити належні умови для наукових робітників комуністів. Серед інших своїх завдань вони повинні безпосередньо трубуватися та дбати і про це. Наша комісія зробила тільки початкові кроки в тому напрямі. Треба рішуче стати на шлях контролю за виконанням наукових завдань. Крім того, всі наші заходи створити умови для наукових робітників мусять супроводжуватись відповідним реальним контролем за цим.

Взагалі про наукову роботу треба сказати, що ми ще не позбулись тої думки, що „ось сидить собі людина, читає книжки, пише, — а що ж це за робота?“ Але, з другого боку, можливі випадки, коли в умовах наукової роботи, де важко буде здійснити контроль, може статись і таке, що людина буде сидіти собі, пописувати, буде старітись, а ефекту не відчує ні партія, ні вся країна. Значить, тут конче потрібно забезпечити контроль.

Повертаючись до питання про розвантаження, я знов повинен попередити, що тут великих наслідків відразу чекати не доводиться, бо голод на кадри такий великий, що за всякої спроби хоч якнебудь розвантажити людину виключно для наукової роботи ми зустрічаємо часто - густо непереможні труднощі. І науково викладацька робота ставить свої вперті вимоги, і наші плянові господарські організації теж досить вперто вимагають наукових робітників. Але, розуміючи всі ці труднощі, ми повинні все ж таки цю справу впорядкувати, бо порядку тут нема і часто партійних наукових робітників навантажують тим, чим можна навантажити й інших, і, навпаки, не навантажують тим, чим вони можуть і повинні бути навантажені як наукові робітники, а саме — науково - викладацькою чи практичною роботою.

Треба домовитися ще про одне, в тезах ми теж на цьому зупинились, що розвантаження від участі у партійному житті не передбачається ні за яких умов і обставин, бо істотною частиною готування наукових кадрів є їх безпосередній органічний зв'язок з життям партії й пролетаріату, з усім будівництвом. Це цілком зрозуміло. Але коли доходить до такого тлумачення участі в житті партії, що наукового робітника партійця раз - у - раз примушують робити доповіді на зборах на різні теми, і він повинен бути спеціалістом по всіх цих темах. — це треба рішуче усунути.

Ми підійшли також практично до питання, яке конче треба висунути, хоч в тезах його і не записано, — на тій нараді ми говорили про нього, але тепер його треба практично реалізувати, — до питання про обслід науково - дослідчих установ. Мова йде про порівняно глибокий і генеральний огляд наших наукових дослідчих установ. Цю роботу ми думаємо почати в найближчий час, а Упрнаука готує нам проекта такого обсліду, його програми, форми, методи і т. д. Тому що це питання дуже важливе, його треба, я думаю, додати до тез.

Треба виділити ті питання, що вимагають партійної уваги, щоб комуністичні робітники безпосередньо реагували на ті чи інші вилазки носіїв чужої нам ідеології на сторінках преси; реагували рецензіями, серйозною критикою, диспутами тощо. Цей досвід ще не розгорнений. Його треба розгорнути й поставити за обов'язок всього науково - дослідчого активу і всіх партійних організацій, що найбільше стикаються з науковою роботою: Харків, Київ, Одеса, Дніпропетровське і т. д. Це завдання треба розглядати ще й з такого боку. Нам треба у боротьбі з ворожою нам ідеологією виховувати і ширші кола наукових робітників. Досі у нас бувало так, що коли донебудь станеться великий незвичайний прорив, як, наприклад, справа „СВУ“ або щось подібне, тоді лише ми починаємо здійсмати з цього приводу шум, але систематичної виховної роботи з широкими кадрами на підставі боротьби з всілякими виступами проти нас носіїв чужої нам ідеології у нас нема. А можна певно сказати, що є вже такі кола позапартійних наукових робітників, яких у боротьбі з перекручуваннями нашої ідеології можна гуртувати, виховувати і підносити на вищий рівень. До цієї роботи треба влити якнайбільше систематичности, пляновости й настирливости.

Нарешті, про похід науки в маси. Це питання начебто не зв'язане безпосередньо з питанням про умови роботи наших кадрів, про підготування нової зміни. Воно має для нас велике принципове значення та зв'язане і з питанням про умови роботи. Нам треба наукові кадри органічно втілювати в маси. Умови для цього тепер цілком сприятливі. Ми маємо потяг мас до оволодіння насамперед технічними знаннями. Нам треба закріпити цей потяг, забезпечити його — з одного боку, а з другого — забезпечити зустрічний потік, що накреслився від певних кіл наукових робітників. На цю роботу треба тепер звернути якнайсерйознішу увагу, відкладати її не можна, і відразу ж треба організувати похід науки в маси.

Науково - популярні доповіді, науково - популярна література, участь наукових сил в тому технічному поході, що його підготовлюють тепер комсомол та інші організації („Техніка масам“ тощо) — все це треба почати вже з лютого. Тут наукові робітники теж мусять бути на належному місці та на належній висоті,

Я, товариші, думаю обмежитися висуненням цих практичних питань, щоб на всі ці а, можливо, і ще на інші висунені тут питання нам схвалити цілком конкретні практичні постанови та подати їх на затвердження Центрального Комітету.

Тільки ще одним питанням я хочу закінчити — це про керівництво з боку партійних організацій. Там, де є зрушення в увазі до наукової роботи, у всякому разі систематичности і пляновости в керівництві ще нема. Треба його добитись без зволікань. Треба, щоб наші округові комісії в справі наукової роботи і наукових кадрів почали працювати, а там, де вони почали, щоб розгорнули цю роботу в повному розмірі.

Наша пропозиція такого начебто вузько практичного (характеру, ми тут пропонуємо вам, надаючи їй певного значення), — заслухати в найближчий час у центральній нашій комісії доповіді наших основних округових комісій — Харківської, Київської, Дніпропетровської і Одеської. Ми думаємо, щоб водночас Київ, Харків, Одеса і Дніпропетровське (в одну чергу — Київ та Харків, а в другу — Одеса і Дніпропетровське) шляхом порівняння й соціалістичного змагання дали такі доповіді. Треба буде, щоб бюро округових партійних комітетів у себе на засіданнях ці питання ставили, та й округні комісії повинні більш пляново і систематично ставити їх, ніж це було досі. Треба, щоб округні комісії ставили перед Бюром Партійного Комітету ці питання і втягали його до роботи.

СПІВДОПОВІДЬ Т. ЛЕВИТСЬКОГО

Київ одержав від Агітпропу ЦК пропозицію продумати і проробити у себе на партійному науковому активі питання, які були під такою темою поставлені — „Чергові завдання КП(б)У в галузі наукової роботи“.

Це було надзвичайно широко поставлене питання, через те ми в своїх тезах дуже багато повгоруємо тих принципових засад, що їх уже вирішено, хоч вони залишаються непорушними й на сьогодні, на літній нашій нараді. Я на них зараз зупинятися не буду, вони бо вже всім відомі, а хочу виділити лише такі питання, які, на мою думку, треба найшвидше конкретно розв'язати на підставі цих принципових завдань.

Почну з того, чого т. Левік у своїй доповіді не зачепив і що дуже допікає нам — це про п'ятирічний плян нашої наукової роботи, про уніфікацію цього пляну й концентрацію керівництва науковою роботою, а потім зупинюсь в двох словах на кадрах, бо про них тут уже більш-менш говорив в своїй доповіді т. Левік, на господарській базі нашої роботи та скажу кілька слів про партійне керівництво.

Про п'ятирічний плян: у нас на сьогодні немає п'ятирічного пляну наукової роботи й немає тих елементів, на підставі яких цей плян можна скласти.

Справа в тому, що в нас науковою роботою займаються всі Наркомати, й Наркомос серед них, координації ж ніякої немає, не зформульовані чітко наші завдання. Отже, ні Упрнаука, ні органи та установи Упрнауки на місцях не мають наукових завдань, на підставі яких можна було б серйозно й ґрунтовно опрацьовувати п'ятирічний плян наукової роботи. Ми цю справу в Києві обмірковували перманентно і в партійних організаціях, і на загальному пленумі всіх дослідницьких установ. Ми вважаємо, що тільки тоді можна скласти п'ятирічний плян наукової роботи, коли будуть поставлені чітко завдання, чого від нас вимагають, бо коли кожна наукова установа буде складати свій 5-тирічний науковий плян, видавати 5 чи 6 томів, не знаючи того шляху, який потрібен для розвитку її п'ятирічної роботи, то невідомо, чим все це скінчиться. Київ пропонує, щоб по всіх вертикалях скликати всеукраїнські наради наукових робітників в Харкові, скликати всеукраїнські наради по окремих вертикалях у всіх галузях, при чому ці наради мусять складатися і з партійної і позапартійної частини наукових робітників разом з представниками наукових інституцій, підпорядкованих різним наркоматам і відомствам, не тільки Наркомосу. На цих всеукраїнських нарадах треба поставити проблеми й перспективи розгортання п'ятирічного пляну наукової роботи на засадах розгортання будівництва соціалістичного господарства в цілому в перспективі п'ятирічки. Треба поставити також питання координації і погодження цієї наукової роботи між окремими науково-дослідницькими одиницями.

Це в двох словах про те, що, на мою думку і на думку київських товаришів треба було б зробити, щоб зрушити з місця справу складання нашого п'ятирічного пляну наукової роботи, бо без цього ті окремі намагання ні до чого не доведуть. Коли ж без цього побудувати п'ятирічний наш плян, то він не буде побудований на партійних директивах, не буде відбивати потрібного розгортання нашого загального будівництва.

Коли б це можна було зробити?

Ми одержали з центру пропозицію подати наші пляни, але я ще утримався б заявити, коли будуть на нараді обговорені питання п'ятирічки, бо не раніше травня чи квітня цього року можна подати готові пляни. Це найближчий термін, коли цю роботу серйозно можна буде проробити.

Я можу навести з київського прикладу чимало аналогічних установ, які підпорядковані різним відомствам, що ведуть між собою нездорову конкуренцію, мають абсолютно різні господарські бази, хоч в них працюють одні й ті ж фахівці великої кваліфікації (голос — „одну й ту ж роботу виконують“), вони роблять одну й ту ж роботу (т. Озерський — „або не роблять“). Він зробить одну роботу, нехай і солідну, а в звітах своїх запише 5 – 6 установ, де працює. Так наживає він науковий авторитет на недозволеній, часто спекулятивній базі, я це категорично заявляю, і своєю універсалізацією наукової роботи затирає хід для нових наукових радянських робітників, які не можуть через нього перескочити. Бо куди молодий не піде, скрізь натикається на старі широкі плечі застарілих фахівців (які сидять у всіх установах і там провадять свою роботу не завжди корисну нам) і править за базу для цих фахівців, що набивають собі кишеню й наживають авторитет.

Цілком рішуче треба ставити справу про уніфікацію роботи ще й тому, що низку установ можна злити без будьякої шкоди для нас. Але цього ми не робимо тільки через те, що у нас є суперечки, які в умовах радянської держави, пляновості, абсолютно незрозумілі. Я наведу один такий маленький приклад: у Києві є науково-дослідчий інститут селекції, підпорядкований всесоюзному інституту цукрової промисловості, в той час як в Києві існує український інститут цукрової промисловості. Безперечно, що науково-дослідчий інститут селекції можна було б влити в агровідділ інституту української цукрової промисловості, який знаходиться теж у Києві і теж працює над проблемами селекції.

Чого ми досягнемо, коли зробимо таке злиття?

Поперше, ми підпорядкували б цей науково-дослідчий інститут селекції нашому інституту цукрової промисловості в Києві, де є належний партійний провід.

Про уніфікацію керівництва. Досі у нас керівництво було розпорошене поміж Упрнаукою, ВРНГ, Наркомземом, Наркомздоров'ям, і в кожного з них був свій підхід. Окремі господарські бази закладають хоробливий ґрунт, на якому росте те, про що я казав — дезорганізація в системі і в пляні. Мені здається, що треба рішуче поставити питання про єдиний центр керівництва науковою роботою: чи він буде при Упрнауці з представником Наркоматів, чи він буде окремо, може при Раднаркомі, виключившись з Наркомосу і інших наркоматів. Ми в Києві погоджувались на тому, що доцільно було б утворити цей центр керівництва науковою роботою при ВУЦВК'у, як окремий орган управління науковими установами. Це уніфікує справу з політичного боку. Тоді ми можемо відповідати за нашу політику керівництва, буде одна лінія; ми можемо відповідати за єдиний плян і, крім того, будемо мати більшу пляновість у розподілі бюджету, бо тепер, ще раз повторюю, надзвичайно ненормальне явище, коли один інститут у Києві має мільйонний бюджет, а

другий, підпорядкований Наркомосу, з тими ж завданнями із тою ж схемою — має бюджет в 45 — 50 тис. карб. Інститут цукрової промисловости має бюджет в 1 мільйон карб., а вся Академія має півтора мільйони; інститут селекції має до 1¹/₂ мільйона з всесоюзного бюджету, а інститут фізики, мікробіології — зі значно ширшими завданнями і штатом — має бюджет в 47 — 50 чи 60 тисяч карб. Зрозуміло, що це створює надзвичайно ненормальні умови для роботи. Треба якось погодити справу так, щоб стан був більш - менш однаковий.

Отже, до скорочення, уніфікації, збільшення окремих одиниць, до єдиної системи керівництва й об'єданого органу — чи плянового, чи адміністративно - організаційного — давно слід підійти. Це завдання сьогоднішнього дня, їх треба здійснити, бо інакше ми багато втрачаємо і політично, і економічно, і науково, сприяючи розвиткові спекуляції на науковому фронті.

Про наукові кадри підтримую думку тов. Левіка. Ця думка мала яскраве ствердження підчас прийому аспірантури цього року. Нам категорично треба підвищити теоретичний рівень нашої аспірантури, абітурієнтів, що мають стати аспірантами — не тільки у діалектично - марксистських дисциплінах, а й взагалі, бо виявилось, що кандидати до аспірантури часто не давали відповіді на елементарні запитання теоретичного характеру. Так, молоді інженери, що йшли на катедру с. - г. механіки, де математика є основним знаряддям опанування прикладних дисциплін, часто розписувались в повних своїх незнаннях математики. Так само медики і агрономи не знали закону спадковости Менделя, теорії еволюції Дарвіна. Треба поставити питання про поглиблення теоретичного знання, бо нинішній стан абсолютно недостатній, щоб можна було виконувати практичні завдання науки.

Про облік та пляновий розподіл наукових робітників на роботу. Я трохи згодом скажу, як треба висувати аспірантів. Але в справі обліку тих робітників, що працюють, особливо комуністів і близьких до нас радянських наукових робітників, а також в справі утворення відповідних умов для їхньої роботи, ми маємо абсолютно незадовільний стан. Тут панує цілковита анархія. Я не буду говорити про позапартійних наукових робітників, які не завантажені партійною роботою і мають час для наукової праці. А як можуть працювати партійні робітники, що вони можуть робити? Особливо безпорадне становище наукових робітників - комуністів, що працюють в прикладних галузях, що мусять сидіти в лябораторіях, на заводах. Вони не мають змоги працювати над досвідом, бо цей досвід вимагає 8 — 10 годин, а то й всієї доби праці. А тут яканебудь кампанія, треба кидати все й їхати, чи закінчений поставлений досвід, чи ні. Я знаю цілу низку прикладів з нашого київського життя, коли поставлені наукові досвіди зривались через те, що не було змоги доробити, бо робітників в порядку партійної дисципліни посилали на іншу роботу.

Тут треба запровадити абсолютний порядок. Інакше ми залишимося без наукових кадрів комуністів, а будемо мати людей, що говоритимуть про все потроху. Вони не матимуть кваліфікації. Тут різко виступає факт, що наші робітники - комуністи у своїй кваліфікації стоять нижче, ніж позапартійні. А авторитетним наше керівництво на цьому фронті стане тільки тоді, коли наші наукові робітники своєю кваліфікацією у всякому разі не будуть нижчі, а, навпаки, будуть вищі від наукових позапартійних мас. Досі такого становища ми не маємо. Це „камень преткновения“, це основне, чого нам не вистачає для справжнього керівництва науковими кадрами по партійній лінії.

Сьогоднішня нарада мусить поставити ще питання організаційне. Треба зробити облік; треба кожному робітникові - партійцеві дати календаря не тільки відпустки, про яку говорить тов. Левік, а календаря, який дасть змогу науковому робітникові працювати не тільки підчас його відряджень.

Цим можна забезпечити партії науково - підготовлені кадри наукових робітників - партійців. Коли ми дамо такі умови для наукового робітника - партійця, дамо до того ще матеріальні умови, тоді такого наукового робітника, що не працює, можна буде притягти до партійної відповідальности. Тому нашим органам слід дати змогу перевіряти наших партійних робітників, що вони зробили в науковій ділянці, які надрукували роботи, який дати їм середній мінімум чи максимум і, коли нічого нема, — тягнути їх до партійної відповідальности.

Так і тов. Скрипник ставить питання: дати умови для наукових робітників - партійців і коли вони не працюють — тягнути їх до партійної відповідальности (голос: „дайте материальные средства“). Я так і кажу — і матеріальні засоби.

Про товаришів, висунених на наукову роботу, тут т. Левік казав, що треба мати тисячу висуванців, я з цим згоден, але це дуже висока цифра в наших умовах. Коли хочете підняти соціально - партійний склад, треба не спускатися нижче того рівня, який у цьому році маємо. На Київ дати 300 аспірантів, здібних до наукової роботи, щоб серед них було 50 % робітників партійців і 40% висуванців, а всього 300 душ — це завдання непосильне. Ми будемо, звичайно, тягнутися, будемо пробувати витягнути. Люди ще є, це правда, але їх треба буде висмоктувати до останнього. І так основні кадри до київських установ йдуть, розуміється, з Києва. Звідки більше візьмеш? З Харкова, Одеси й Дніпропетровського? Не прийдуть. В Білій Церкві й в Чернігові нічого нема; у Житомері — 2 — 3 прийдуть. Два три десятки наберемо, основне Київ мусить дати, як великий культурний центр. Таких відповідних соціальних кадрів у такій кількості трудно буде підшукати.

Ще про цих тисячу висуванців; ми їх знайдемо. Але я буду проти того, щоб їм усім зараз дати аспірантські стипендії (т. Левік „підвищену стипендію“). На це я згоден, бо

там буде великий відсоток одсіву. Із цих найкраще підготовлених багато будуть ще попереду відсіватись на кольоквіюмах і переглядах.

Я підкреслюю один момент; ми повинні оголосити набір аспірантів не пізніше, ніж до 1 січня, Київ уже підготовився, і через п'ять днів будуть опубліковані умови прийому й орієнтовні контингенти на 1930/31 рік. Протягом 8 місяців (від 1 січня до 1 вересня) надається право подавати заяви, роботи й, взагалі, робити формальні заходи до прийому. Кандидати на аспірантів тільки тоді серйозно ставляться до аспірантури, коли бачать, що оголошуються прийоми, інакше вони про це просто не турбуються. Раніше ми оголошували термін прийому в травні; коли ж практика показала, що 4 місяці замало, ми давали більший строк, щоб через семінари можна було пропустити своїх висуванців і підготувати їх до аспірантури.

Скрізь — по ВИШ'ах, на виробництві — треба розгорнути широку кампанію, обговорювати й висвітлювати методологічний й ідеологічний бік справи та показати, як повинен працювати аспірант. Треба ініціативу передати в руки громадських організацій, а не тих, хто поступає, щоб ми могли керувати відрядженням кандидатів на аспірантуру, щоб це не було самопливом, як колись: оголосили прийом — подавай заяву.

Тепер же треба добитись, щоб окремі організації висували активних людей, давали їм відповідні рекомендації і за них відповідали. Без цього не допускати до катедри. Треба перейти на плянові рейки, боротись з самопливом, висувати більше людей, ніж є місць, щоб можна було вибрати кращих. Тільки так ми забезпечимо висування на аспірантів.

Я дуже боюсь, що висунувши таку кількість аспірантів, як на той рік назначено, ми не забезпечимо матеріальної бази для них, або забезпечимо недостатньо. Я підкреслюю, цього року щось ненормальне трапилось з бюджетом. Ми прийняли з 1 жовтня по Києву підходящий елемент по індустріальній вертикалі, ми дуже добре підбирали, правда, був недобір, але з соціального боку було чудово. І хоч ми ніде не збільшували кількості набраних аспірантів, ми могли дати стипендію лише з грудня, а протягом жовтня і листопада аспіранти ходили без грошей. Не витерпіли всі, і в Києві 3—4 справжніх робітників із КПТ покинули цю аспірантуру й поїхали на виробництво. Ми намагались утримувати їх — позичали гроші у ВИШ'ів, у секції наукових робітників, видавали аванси, але 3—4 чол. ми таки втрапили.

Я вважаю, що Наркомос мусить мати резерви з 1 жовтня, щоб прийнятих до аспірантури пролетарів забезпечити стипендією, і це цілком справедливо, бо вони не можуть рахуватись з тим, що бюджет затверджується 1 січня. Це ненормальна справа, бюджети мусять бути затверджені з 1 жовтня.

Тепер про обслідування науково — дослідницьких установ.

Я гадаю, що треба з січня цю справу починати, бо вона довго тягнеться, її треба робити в масовому порядку, залучити багацько людей, щоб не була це бюрократична перевірка, а генеральна справа (т. Озерський „Як ви зробили позаторік“). Ми гарно зробили — звільнили низку робітників, які себе на катедрі дискредитували.

Тепер про господарську базу. Ми мусимо сказати, що коли буде йти на такій базі наукова робота, як у Наркомосі йде, то насамперед треба подумати, що з цього може вийти, бо ми маємо дуже бідний бюджет (голос: „в цьому винен не Наркомос“). Це справа не наркомосівська (голос: „правильно“). Я ставлю це ширше, я роблю доповідь на партійній нараді й ставлю принципово, що треба (зробивши всі потрібні реформи) підвести під них відповідну базу; може навіть доведеться нам скоротити певну кількість установ, але тим, що залишаться, треба дати матеріальну базу, яка забезпечила б виконання наших завдань соціалістичного будівництва.

Ми мусимо категорично боротися з тими великими сполученнями посад викладачів, які зараз готують наукових робітників. Вони одержують по півтора - дві тисячі карбованців на місяць, набирають стільки ВИШ'ів, що не вистачає їм часу. Бувають випадки, що один професор має 70 годин на тиждень. У одному місці читає, в другому пропускає. Цьому треба покласти кінець. На матеріальній базі взагалі треба поставити серйозні оперативно-наукові рогаки.

У партійному керівництві ми на сьогоднішній день не маємо чіткої організованої системи, не зважаючи на постанову, що її влітку цього року схвалила агітпропнарада. Я вважаю, що насамперед по установах, де є найменша кількість партійців, треба організувати партосередки, при чому я стою не за організацію об'єднаних осередків багатьох установ. Мені здається, що краще стати на шлях більшої кількості осередків, а не комбінованого осередку, бо він тоді перетвориться на райпарком і не буде зв'язаний з функціонально-оперативною роботою кожної окремої установи. Партійці по науково-дослідних установах уже є, але вони ще не організовані в самих дослідних установах. Де партійців по установах мало, там треба організувати партгрупи і приєднати їх до якихнебудь осередків. Скажімо, є два-три партійці, вони вже можуть впливати, але їх треба оформити організаційно, бо вони працюють на свій страх і ризик. Де є виборні органи, як правління наукових т-в тощо, там треба оформити фракції, щоб вони працювали в організаційно-оформленому вигляді.

При ОПК по містах, де є науково-дослідні установи, треба утворити комісії в наукових справах; можна назвати їх науковими нарадами. В Києві така нарада фактично збирається. До неї входять уповноважений Упрнауки, зав агітпропу і секретар секції наукових

робітників. Через неї проходять всі справи призначення аспірантури і всі організаційні питання науково - дослідчих установ. Але ж цю справу треба поставити ширше, бо це фактично є допоміжна комісія. Для розв'язання принципіальних проблем і справ партійного керівництва треба організувати комісії при агітпропах, чи секретаріятах ОПК, щоб керувати науковими справами і розв'язувати ті справи, що стосуються ідеологічного фронту. В якому складі треба утворити ці комісії, я зараз не говорю, це ЦК може розв'язати і без нашої наради. Така сама комісія повинна існувати при агітпропі ЦК.

Все це треба ув'язати в єдину чітку систему керівництва науково - дослідчими установами у всеукраїнському масштабі. Потім треба періодично збирати наради фракцій наукових робітників - партійців.

В Києві ми практикували збори всіх наукових робітників - партійців по лінії секції наукових робітників. Це були загальні збори партійних робітників для обговорення широких принципів справ. Крім того, збирались конференції по вертикалях. Такі збори наукових робітників - партійців, на мою думку, треба практикувати якнайширше.

Це ті конкретні завдання, що стоять на сьогоднішній день. Думаю, що ми маємо право чекати конкретних наслідків від тих принципів питань, що прекрасно були зформульовані на нашій попередній нараді. На сьогоднішню нашу нараду я дивлюсь як на крок до конкретного, до діла.

ПРОМОВА тов. ДОЧУЛА (АМСРР)

Про наукову роботу на Молдавії можна говорити хіба умовно. Ця умовність виявиться в самій поставі питання. З доповіді тов. Левіка та зі співповіді тов. Левитського ми чули про певні завдання, що стоять перед нами в галузі наукової думки на Україні. А коли говорити про АМСРР, доведеться говорити про ці настановлення, що їх ми повинні взяти, щоби почати розвивати наукову роботу. В деяких товаришів очевидно появиться думка, що взагалі не варто говорити про наукову роботу на Молдавії, що може, ця справа вигадана. Мені здається, що так розуміти питання було б невірнo. Не зважаючи на те, що ми існуємо лише 5 років, ми вже працюємо над деякими питаннями наукової роботи. Проблема соціалістичної реконструкції, застосування досвідів і здобутків науки вимагають і від нас самостійної роботи в цій галузі. Ще 5 років тому ми майже не мали молдавського письменства, воно вичерпувалося однією молдавською газетою. А тепер ми маємо вже літературний журнал „Молдавська культура“. Ми дійшли до того, що від нас вимагається розв'язати низку питань. Ось хоч би питання мови. Ми мусимо розробляти ці питання. Ми будемо семирічку, де навчають алгебри, геометрії, фізики та інших предметів, яких ніколи не вчили молдавською мовою. Треба створити сотні і тисячі нових термінів. А це вже питання наукового характеру, ми повинні працювати над виданням молдавського словника, ми 3 роки сперечаємось над визначенням одного звука, і досі остаточно не з'ясували. Одні кажуть, що — його треба писати літерою „ч“, інші — літерою „ш“.

Питання, товариші, історії нашого існування, історії Молдавської республіки: вчать дітей молдавською мовою, а вони не знають своєї історії, та й нема підручників історії молдавського народу, навіть більше — є підручники тенденційні, писані не нами, а відповідними науковими установами Румунії, які пишуть, що жодного молдавського народу нема, а є лише румунський нарід. Всім же повинні бути відомі претенсії Румунії на частину Росії і балачки, що до Буга повинна дійти румунська лінія. Це наукова концепція румунської науки в історії молдавського народу.

Чи можемо ми сидіти спокійно і не розробляти питання? Ми маємо заперечування того, що існує самостійний молдавський нарід, який дуже мало має спільного з румунським народом. Про що це говорить? А говорить це — Румунія до Буга — про імперіялістичні тенденції румунської буржуазії, а не про справжню науку. Це питання життєве, його треба з'ясувати.

Питань розвитку продукційности нашої республіки ми цілком не знаємо, або дуже мало знаємо. Та й що з цього, що ми знаємо? Коли ми були в Москві, ВРНГ СРСР сам мусів віднести нас до першорозрядного центру консервової промисловости Союзу. І коли ми у своєму п'ятирічному пляні передбачали розвиток консервової промисловости обмежити асигнуванням 2 — 3 млн., нам Союз дає вже 22 мільйони, тільки на підставі одного такого невеличкого нашого виступу. Отже у нас є можливості розвинути консервову промисловість, але справа ця не вивчена, невідома, ми не ставили питання про вивчення виробничих сил нашої країни, а поставити його слід.

Це кілька прикладів, які підтверджують думку про те, що актуально треба тепер ставити питання про розвиток наукової думки та наукової роботи у нас, бо ще й досі не використовується досягнень наукової думки Молдавської СРР. Що ми маємо на сьогодні? Де концентрація організації промисловости з боку нашої наукової роботи? У нас є так званий Молдавський Науковий Комітет при НКО АМСРР. Це єдина наукова установа, що існує у нас. Що цей самий комітет являє собою? Організований 3 роки тому, вийшов він з філологічної такої групи, що виросла в цілковитій згоді з нашим розвитком, розробляє питання мови. З цієї філологічної групи виріс отой науковий комітет, розробляв він, і досі розробляє, переважно питання мови і т. д. В той же час є декларативно в Науковому

комітеті ціла низка секцій, що повинні розробляти інші питання. Є історична секція, яка нічого не зробила, хоч має завдання. В цій історичній секції є підсекція революційного руху на Молдавщині та Басарабії, питання це актуальне — вивчення революційного руху, підпільного руху у Басарабії. Окремо є економічна секція, яка повинна вивчати продукційні сили, є літературна секція, з підсекцією бібліографічною, та секція мистецтв, теж з відділами — театри, молдавська музика та малярство. Це питання теж актуальне. Адже в Молдавії, у сельбуді ви вже не будете працювати не по-молдавськи, ставити якунебудь п'єсу або щось у сельбуді не по-молдавськи. Немає вже жодної змоги. Значить, цьому сельбудові треба дати ноти, молдавську п'єсу, пісні тощо, яких ще немає, їх треба складати, а композиторів, художників у нас, розуміється, ще нема, хоч є секція, яка роботи не провела.

Ось організаційне оформлення цієї нашої наукової установи — науковий комітет з переліченими секціями.

У що перетвориться наша робота? Наша робота тут начебто для всіх ясна, всі розуміють, що їй перешкоджає. І найголовніше питання, це — про людей. Ми сьогодні маємо там одного грамотного молдаванина, учителя, що закінчив ІНО, з високим званням „учений секретар“ цього самого Наукового Комітету, коли не рахувати голови комітету в особі нашого наркома освіти. Цього року ми набрали там ще 5 — 10 людей, щоби не було балачок. Асигнування є — 150 тис. крб., можливо якнебудь і піде оця установа. Щоби вона не стояла пустою, насадили туди людей, колишніх учителів, багато з них мають вищу освіту, мають середню освіту, сидять вони за відповідною номенклатурою: завідувач економічної секції, голова історичної секції тощо, складають вони якісь пляни роботи. Я, на жаль, не можу їх вам показати, цебто показати їх можна, але вони писані молдавською мовою, і ви не зрозумієте, що вони там понаписували. Але реальної продукції вони ще не можуть дати, та й самі вони нічого дати не можуть, бо це старі люди, що далеко стоять від наших загальних завдань. Отже всьому перешкоджає у нас питання про людей, про те, над чим працює наукова думка і відповідні установи України і Союзу, але яких покищо не маємо ми. Правда, ми за якийсь рік - півтора влаштували при Науковому комітеті бібліотеку, зібрали щось 5000 примірників книжок, але цього замало.

Які ж наші пропозиції тут?

Насамперед прохаємо, щоби відрядили до нас наукових робітників, які поглянули б, що ми там робимо, що робить оцей Науковий Комітет з його секціями, як треба побудувати роботу, над чим він мусить працювати. Ми тепер працюємо кустарно. Але такі первісні вказівки для настановлення самої роботи доцільно було б зробити і тому конче потрібно послати на 2 — 3 тижні кількох наукових робітників, щоб допомогли поставити саму роботу.

Друге, пропоную організувати в Українському Інституті Марксизму й Ленінізму молдавську секцію, що працювала б над цими питаннями. В першу чергу слід було організувати її при катедрі історії, щоб налагодити вивчення історії Молдавії, протиставляючи її румунській концепції, про яку я згадував, поставити історію молдавського народу з нашої марксистської точки погляду.

Третє, ми вважаємо за доцільне організувати таку ж секцію при ВУАН. Тепер існує при ВУАН так звана українсько-молдавська комісія. Нічого вона не робить, а коли й робить, то не те, що треба — вивчає хто такий був такий то воевода якогось там XVI сторіччя, чи походив він з молдаван, чи ні. Кому це потрібне? І тепер в програму цієї комісії вони поставили вивчення двох питань, що стосується XVI - XVII ст.ст. — теж дуже далеко від того, чого треба нам. Я говорив з тов. Яворським, і він обіцяв, щоб з осені нового року вони думають реорганізувати цю комісію в секцію, але вимагає від нас, щоб ми дали молдаван, яких можна було б підготувати при катедрі марксизму і ленінізму за рік - два до роботи в цій секції.

Далі, ми вважаємо за потрібне поставити питання, щоб агітпроп ЦК домагався від Наркомосу передати із книгосховищ України молдавському Науковому Комітетові увесь архів документів, що стосується Молдавії, Басарабії та Подністров'я.

Крім того, до штату агітпропу молдавського Крайкому треба додати хоч одного чоловіка, що працював би над цими питаннями. Я тепер завідую агітпропом молдавського Крайкому і вся ця робота падає на мене, не кажучи вже про те, що я повинен турбуватися і загальною роботою Крайкому. Питаннями агітпропу, як завжди, мені доводиться займатись найменше і почувається, що через те справа гальмується, що партійний провід і партійна допомога надзвичайно обмежуються. Агітпроп не має часу працювати тепер над цим, бо тут потрібне велике підготування: треба бути знайомим з питаннями літератури, мистецтва, театру.

Потім, — питання теж стосується культурної справи, — ми вважаємо, що треба збільшити кількість паперу для нас. Можливо, це досить прозаїчне, але в нашій роботі воно страшенно перешкоджає. Ми видаємо нашу „Молдавську газету“ в 7000 примірників. Я б не сказав, що це маленька справа. Але далі ця газета за браком паперу не може зростати. В цій газеті ми маємо „куток ліквідації неписьменности“. Та про це ми будемо говорити окремо на нараді в справі ліквідації неписьменности, тепер же я згадаю, що цього року ми охопили 50.000 чоловіка. Нам треба ще паперу і для журналу. Коли ми з 32 сторінок хочемо перейти на 48, то через брак паперу ми цього зробити не можемо.

Ще одне питання, можливо воно й не стосується сьогodнішньої нашої наради, але його треба проробити. Це допомога молдаванам поза АМСРР. Ми тут з т. Мельником підносили питання про пільги молдаванам, що поступають у вищі школи. Він цю справу принципово відхилив. Але я вважаю, що піднести це питання треба. Коли ми говоримо про просування молдаван у вищі школи України, то треба дати їм деякі пільги, щоб вони могли готувати свої кадри.

Тут же стоїть питання про журналістські кадри, що видають газету „Червоний Орач“.

Останнє питання — про реалізацію директив ЦК КП(б)У в справі відрядження наукових робітників для підвищення теоретичного рівня активу. Ми вважаємо, що треба відрядити до нас кількох — Семковського, або ще когонебудь з Інституту Марксизму, щоб вони прочитали нашому партактиву певний цикл лекцій.

ПРОМОВА т. ОЗЕРСЬКОГО

Я думаю, що після тої наради, яка відбулася в липні ц. р., нам на цій нараді треба визначити, що нам слід робити, виходячи з тих основних принципів настановлень, які зазначено на липневій нараді і затверджено ЦК партії. На сьогodнішній день треба було б підвести підсумки нашої роботи після липневої наради. Тут в порядку і критики і самокритики я хотів би сказати, що ми досі зробили. І що ми маємо на нашому, так званому, науковому фронті. Я думаю, той заголовок, що дав агітпроп ЦК — „Науковий фронт“ — не означає ще наукового фронту. Ні увага партійних організацій, ні, особливо, увага наркомосівських організацій не дає нам ніякого права сказати, що ми маємо на сьогodнішній день науковий фронт. На нашому науковому фронті ми маємо й тепер, я б сказав, ще повну бездіяльність. А щоб наша наукова робота стала органічною складовою частиною нашої роботи і посіла належне місце — цього на сьогodнішній день сказати не можна. Я із всією відповідальністю заявляю, що виконання постанов липневого пленуму ЦК і, особливо листопадового пленуму ЦК, ніякою мірою заходами Наркомосу не забезпечено, і того перелому, що зараз конче потрібний в нашій науковій роботі, якого можна було б сподіватися в наслідок постанов пленумів — немає. Навпаки, я з превеликим здивуванням, і на превеликий жаль, натрапив на теорію, що для проблеми кадрів для кадрів ще... не прийшов час. Ми можемо розгортати мережу наших ВИШ'ів, ми можемо збільшувати в кілька разів число наших студентів, а обробляти цих студентів немає кому. Прочитайте бюлетені Наркомосу, прочитайте оголошення секції наукових робітників. Ви всюди побачите: вільна посада така, вільна посада така, така, така. Я хотів би, щоб тов. Нехворосний виступив і сказав, чи забезпечено кадрами ту мережу ВИШ'ів, яку збирається організувати наш Головпрофос (Голос: „Парляментське запитання“). Я роблю це запитання, щоб зворушити навколо нього громадську думку.

Підрахунки, що ми їх зробили при агітпропі ЦК про кадри, свідчать, що цю мережу ніякою мірою не забезпечено, а ще менш забезпечено поповнення кадрів, потрібних для реконструкції нашого господарства і провадження самої наукової роботи. Я наведу цифри.

Науково-дослідча установа ВРНГ — НТУ — зробила заявку на 1.790 потрібних для неї фахівців на п'ятирічку. По лінії нашого Головпрофосу заявка зроблена приблизно на 1.200 чол. з гаком науково-дослідчих робітників, включаючи і викладання по лінії профосу. А ми на сьогodнішній день за станом наших науково-дослідчих катедр по лінії Наркомосу можемо випустити 1000 чол. — це, коли ми напружимо всі свої сили. Коли комісія агітпропу ЦК виявила стан з науковими кадрами — і науково-дослідчими, і педагогічними, і науково-практичними (під практичними я розумію тих, що працюють в нашій промисловості і сільському господарстві), то вийшло, що нам до кінця п'ятирічки, за нашими розрахунками, треба мати 9.000 наукових робітників, а комісія ЦК збільшила до 12.000. Не знаю, чому власне, тов. Левік поставив 10.000: на комісії ухвалили 12.000 робітників. Виходячи з потреби такої кількості наукових робітників, нам треба в цьому році намітити додатковий набір аспірантури, приблизно на 300 — 400 чол. — з 1 січня і 1000 чол. аспірантів прийняти восени 1930 року.

Крім того, ми порушили питання, щоб ввести аспірантуру при Академії Наук, а Академію Наук з виключно-дослідницької установи зробити такою, яка буде підготовляти і нашу аспірантуру. Цього питання ми ще не провели, тут потрібна санкція ЦК.

Нарешті, ставиться питання про те, щоб науково-дослідчі установи інших наркоматів теж ввели аспірантуру, бо інакше ми не зможемо вилізути з тої кризи (в буквальному розумінні) наукових робітників, що ми її маємо на сьогodнішній день; інакше ми не задоволимо потреб нашої п'ятирічки.

Ми попали ще в ту трудність методології складання п'ятирічки наукових кадрів, що складаємо пляна не для цієї п'ятирічки, а для майбутньої, а настановлень майбутньої п'ятирічки, краще сказати, настановлення генерального планування ми зараз не маємо. Але тут треба не забувати проблем, на яких треба загострити увагу. Самих настановлень не досить, треба мати проблеми. Нам треба знати, на яких проблемах зосередити увагу наших наукових установ і наукових робітників.

Повторюю, щодо проблеми кадрів, то зараз перелому немає, і стан безперечно загрозливий. Я це маніфестую, щоб справа була абсолютно ясна іншим.

Те, що я сказав, цілковито впливає з постанов листопадового пленуму ЦК. Виконання цих постанов не посунулось ні на йоту.

Друге питання, про яке зараз слід говорити — його вже частково зазначили товариші — питання про наш зв'язок з виробництвом. Мені здається, що центральна проблема науково-дослідчої роботи залишається в тому, що ми готуємо кадри для ВИШ'ів, для науково-дослідчої роботи, і що саму науково-дослідчу роботу робимо зняряддям реконструкції нашого господарства. Як тут справа стоїть? — Дуже зле. Ми можемо констатувати, що науково-дослідчі установи працюють дуже замкнено в собі. Потрібної змички з нашою промисловістю, яка перевернула б всю нашу машину, таку величезну машину, як Академія Наук, що має десятки кваліфікованих робітників, як, скажімо, академік Граве, що сидить над розрахунками руху моторів, як академік Крилов, що працює над вивченням проблеми фізико-математичної, тобто тої галузі, що її безпосередньо можна було б пристосувати до виробництва, — такого зв'язку у нас немає, і всі ці сили працюють марно. Умовно, звичайно. Огже, треба утворити такий зв'язок, треба зробити такий перелім в нашій науково-дослідчій роботі і, головно, в громадській думці, бо його у нас зараз немає. Інститути ВРНГ, що створюються на іншій базі, далеко життєвіші, ніж наші науково-дослідчі установи і у деяких товаришів виявляється тенденція — для чого існують науково-дослідчі установи при Наркомосі? Я думаю, що нашій марксистській науці заперечує така постава питання. Дійсно, перед нами стоїть проблема: як ми будемо плентатись у хвості по лінії Наркомосу, не матимемо зв'язку з розвитком народного господарства, то постане питання — а чи не треба нам зовсім висунутися з наших наукових установ, чи не треба їх потроху ліквідувати? Стан, безперечно, загрозливий.

Про нові кадри мова буде, очевидно, ще далі. Але я хотів би дати кілька цифр, щоб показати, що в галузі прийому аспірантури ми цього року мали великий крок наперед. Цього року ми набрали до аспірантів 371 чоловіка (проти контингенту в 404 чол., тобто 91%). Ми вважаємо, що і цього недобору можна було б уникнути, коли б була більше зосереджена увага на цьому наборі. Партійців ми набрали 30%, комсомольців — 16%. В цілому ми маємо підвищення комуністичного складу аспірантури — порівняно із 17% минулого року.

Щодо соціального походження прийнятої аспірантури, то ми маємо цього року 26% робітників, 45% селян, 24% службовців. І тут ми маємо велике зрушення. Робітничо-селянська частина складу аспірантури цього року значно вища.

Я можу не наводити даних про національне походження, але й тут ми маємо немалий успіх: 62% українців, 12% росіян, 18% євреїв, 6% інших. Тут ми маємо українців більше на 6 - 7%.

Що звертає на себе увагу, так це недобір по вертикалях: по індустріально-технічній вертикалі — 26%, треба було 94%. Не добрали 68%. По деяких катедрах, особливо в Дніпропетровському та Харкові, довелося оголосити додатковий прийом, і зрештою натягли 73%. По с.-г. вертикалі маємо недобір в 11%: замість 71 чол. набрали тільки 63. Далі, по педагогічній вертикалі ми прийняли більше на 73%. Але тут цифра абсолютна така незначна, що це не відіграє ніякої ролі: по біологічній кафедрі маємо більше на 5 чоловіка, по педагогічній — на 9. Хоч педагогічних установ у нас на Україні всього лише дві, але, беручи на увагу директиву ЦК ВКП(б) про кадри народньої освіти, можна сказати, що це не є мінус в нашій роботі, а скоріше — плюс.

В справі нових кадрів я хочу зупинитися ще на одному моменті, де питання на сьогоднішній день стоїть надзвичайно кепсько, а саме — на питанні про висуванців. Директива ЦК ВКП(б) про наукові кадри, яку дано у серпні цього року, цілком ясно говорить, що по ВИШ'ах треба виділити висуванців. Ми склали заявку на 1000 чоловіка висуванців по всіх ВИШ'ах, розподіливши їх по вертикалях. На сьогоднішній день, за бюджетом Наркомосу, нема ще ні одного висуванця. Нехай т. Нехворосний, що є заступником голови профосвіти, скаже, що зрештою профосвіта зробила в цій справі. Жодного висуванця у ВИШ'ах немає. І педагогічних кадрів для висуванців не забезпечено, не зважаючи на те, що я не раз говорив з профосвітою, ставив питання в ЦК, але справа стоїть безнадійно: жодної стипендії для цих висуванців, жодної копійки на педагогічний персонал.

Тепер хочу зупинитися на ідеологічній роботі. Тов. Левік загострив це питання в достатній мірі. Я мушу сказати, що на ідеологічному фронті у нас іде дуже велике загострення. Як позитивний момент, треба зазначити, що наші марксистські кадри ростуть, але серед цих марксистських кадрів не все гаразд. Тут ми силами Упрнауки нічого абсолютно зробити не можемо. Треба, щоб партійні комітети і агітпроп ЦК взяли за цю справу.

Коротенько я хочу ще дати цифри бюджету Упрнауки. Мені здається, що стан бюджету Упрнауки свідчить про місце, ролю і розуміння завдань наукової роботи в реконструктивний період.

Торік ми мали бюджет в 5.157 тисяч карбов., що складало приблизно 11% бюджету Наркомосу. (При бюджеті Наркомосу в 45—48 мільйонів крб.) На сьогоднішній день бюджет Наркомосу збільшився до 82 мільйонів крб. Бюджет Упрнауки на сьогоднішній день становить 6.609 тис. крб. Всі мої заходи збільшити бюджет Упрнауки не мали успіху. Ця сума бюджету Упрнауки 6.609 тис. крб. свідчить про зменшення питомої ваги бюджету Упрнауки в бюджеті Наркомосу з 11 до 9, а може й до 8%. Таким чином, не тільки жодного прогресу питомої ваги Упрнауки в бюджеті Наркомосу немає, а, навпаки, є зменшення.

Для характеристики цієї ж справи наведу дані про фонд заробітної платні. В цьому році ми одержуємо за фондом заробітної платні 200.000 крб.— на поширення нових штатних посад.

Нам же потрібно 160 тис крб. тільки по фонду заробітної платні для одного Інституту Марксизму, який треба перетворити з навчальної установи на науково - дослідчу. З наших асигнувань ми цього дати не зможемо, бо є ще й інші установи, що вимагають збільшення штатних посад. Ось в якому стані перебуває Упрнаука.

Резолюція

НАУКОВИЙ ФРОНТ І КАДРИ

1. На Всеукраїнській партнаradі в справі наукової роботи (липень 1929 р.), ми на основі генеральної лінії партії зформулювали основні завдання, що стоять перед нами в ділянці наукової роботи. Ми базувалися при цьому на тих величезних завданнях та надзвичайно побільшених вимогах, що їх ставить перед наукою, потужно розвинувшись, процес соціалістичної перебудови країни. Можна сказати, що й на науковому фронті ми цілком підійшли до реконструктивного періоду. Це значить, що на основі зміцнених позицій марксистської думки у нашій країні ми можемо й мусимо забезпечити подальший розвиток всієї нашої науки, як складової частини та могутнього засобу всього процесу соціалістичного будівництва та як передового загону у боротьбі за впровадження діалектичного матеріалізму у всі ділянки світової науки. Це значить, що в умовах загострення класової боротьби, яка виявляється на ідеологічному і, зокрема, на науковому фронті, ми мусимо провадити розгорнутий наступ на ворожу нам ідеологію, при цьому рішуче борючись проти всіляких ухилів від марксо - ленінської теорії в самому марксистському таборі.

2. Керуючись передовою революційною теорією марксизму - ленінізму, наша партія завжди теоретично синтезувала дедалі більший досвід та на підставі наукового передбачення визначала й накреслювала шляхи боротьби і будівництва робітничої класи, доходячи діалектичного пов'язання теорії й практики. Так само і в теперішніх умовах дедалі ширшого процесу глибокого якісного перероблення матеріальної і духовної культури ми мусимо, за допомогою марксо - ленінської теорії, науково пророблювати основні проблеми соціалістичного будівництва, застосовуючи методу діалектичного матеріалізму та органічно впроваджуючи її не тільки у суспільні науки, а й у теоретичне природознавство та у прикладні науки. Це вимагає від нас всебічно розвинути всю сукупність наук та керувати плануванням науково - дослідчої роботи, органічно зв'язуючи це з усім пляном соціалістичного будівництва.

3. Проблема кадрів, що її партія поставила на всю широчінь та піднесла на рівень завдань реконструктивного періоду, потребує від нас напруженої роботи в галузі підготовки численних кадрів для всіх ділянок будівництва, в тому числі висококваліфікованих кадрів, політично вихованих та озброєних марксо - ленінським поглядом і методою, і що водночас стоять на висоті найновіших досягнень науки й техніки. Це ставить перед наукою велике завдання і в галузі науково - педагогічній.

4. Щоб цілком і своєчасно розв'язати завдання, які стоять перед нами в царині науки ми мусимо забезпечити розгортанню загальнонаукової, і науково - педагогічної діяльності темпи, що відповідають темпам реконструкції промисловості та сільського господарства, ідеологічну якість і зміст роботи, що цілком відповідають вимогам реконструктивного періоду, з його глибокими якісними зрушеннями у всіх ділянках. Під цим кутом погляду ми мусимо розв'язувати проблему наукових кадрів.

5. Темпи розвитку народнього господарства невідкладно диктують значно побільшувати щороку число науково - дослідницьких установ і наукових робітників. Досить точно визначити потрібне зростання на п'ятирічку можна лише п'ятирічним пляном наукової роботи та обліком наявних наукових кадрів.

П'ятирічку наукової роботи ще досі не опрацьовано. Це пояснюється, насамперед, тим, що в цій ділянці планування є особливо складне, а також тим, що ні окремі науково - дослідчі установи, ні НКО (Упрнаука), ні інші наркомати, ні Держплан як слід не взялися до цієї роботи. Всі вказані організації мають негайно й погоджено почати складати п'ятирічку, беручи при цьому до уваги, що мова йде не про планування мережі за зовнішніми кількісними ознаками, а про справжнє планування наукової роботи по суті, визначення основних ліній науково - дослідчої діяльності, тих ґрунтовних проблем, що потребують наукового опрацювання, з таким розрахунком, щоб наукова робота була, передовсім, спрямована на обслуговування реконструкції народнього господарства і щоб, відповідно з цим, було розміщено кадри, розплановано мережу, поділено кошти і т. ін.

Підчас пророблення п'ятирічного пляну наукової роботи передбачити наближення науково - дослідницьких установ до промислових округ.

Щоби найкраще проробити п'ятирічний плян, вважати за потрібне скликати спеціальні наради по основних вертикалях науки.

Щоб забезпечити цілковите і своєчасне керівництво науковою роботою з боку Наркомосу, вважати за потрібне посилити апарат Упрнауки кваліфікованими працівниками, інспекторами по основних галузях науково - дослідчої роботи.

Ми ще й донині не маємо також досить точного обліку (кількісного й якісного) наявних кадрів наукових робітників. Треба, щоб ЦСУ, погоджено з НКО, ВРНГ, Наркомземом-Наркомздоров'я, негайно почало підготовлювати та проводити всеукраїнський перепис наукових робітників.

Організувати постійний облік наукових сил в наркоматах, облік партійної частини наукових робітників і найкваліфікованіших позапартійних робітників зосередити в партійних комітетах (ЦК, ОПК).

А нині, на підставі попередніх досить неточних даних можна взяти орієнтовно число наявних наукових кадрів в 4.000 осіб і потрібне число на кінець п'ятирічки — близько 10.000. При цьому треба врахувати ступінь дефіцитності наукових кадрів по окремих ділянках науково-дослідницької роботи, які дедалі меншими ступенями дефіцитності розміщується так: точні науки, індустриально-технічні, сільсько-господарські, медичні і т. ін.

6. Беручи до уваги попередні розрахунки, треба визнати за потрібний прийом цього року по індустриально-технічній, фізико-математичній, хемічній та сільсько-господарській лінії 300 аспірантів; на 1930 рік намітити прийняти 1.000 осіб по лінії науково-дослідних установ Наркомосу, забезпечивши не менш, як 70% для індустриально-технічної, хемічної, фізико-математичної і сільсько-господарської вертикалей, а по лінії науково-дослідних установ інших наркоматів 500 осіб, переважно по лінії індустриально-технічних, хемічних і сільсько-господарських наук.

7. Наступний прийом аспірантів треба регулювати так, щоб цілком змінити клясовий склад наукових робітників, який, не зважаючи на деякі поліпшення останніми роками, все ще є незадовільний — основна маса наукових робітників досі ще складається з виходців з буржуазії та службовців, і лише незначна меншість є виходцями з - поміж робітників і селян. Тому треба забезпечити пильний добір з тих селян і робітників, що закінчують ВИШі, для науково-дослідницької роботи, організувати для студентів останніх курсів, головно для робітників і селян, висовуваних на наукову роботу, підготовлення до аспірантури через передаспірантські семінари тощо. Вважати за потрібне також організувати спеціальні курси (6—12 місяців) для тих, що закінчили ВИШ'і, щоб підготувати їх до аспірантури. Конче треба забезпечити по ВИШ'ах України тисячу висуванців спеціальною стипендією (не менш за подвійний розмір) та підготовними семінарами з тим, щоб роботу цих семінарів розпочати не пізніше 15 січня. Треба також забезпечити висування по індустриальних, сіль-госп. і економ. науково-дослідних установах, організувавши для них спеціальне підготовлення до аспірантури. Встановити контракцію аспірантів, а також стажорів і висуванців від науково-дослідних підприємств.

Підчас вербування висуванців на наукову роботу вважати за можливе набирати їх також з числа законтракованих студентів останніх курсів, залишаючи чинною умову, що її склали з ними господарські установи.

8. Особливу вагу треба приділити посиленню комуністичної частини наукових робітників, висуваючи комуністів-студентів на наукову роботу та забезпечуючи їм, а також і наявному складові комуністів-наукових робітників, нормальну роботу, закріпивши їх на довгий час на науковій роботі та звільнивши від тієї роботи, що безпосередньо не стосується до їхньої науково-дослідницької діяльності. Не зважаючи на директиви центральних партійних органів (постанова ЦК ВКП(б) про наукові кадри — червень 1929 року; ухвалена від ЦК КП(б)У резолюція всеукраїнської партнаради про наукову роботу — серпень 1929 р.), у практиці роботи партійних організацій ще немає достатнього перелому у питанні про забезпечення нормальних умов для наукової роботи комуністам. Надмірне нераціональне навантаження наукових робітників-комуністів практичною роботою, відрив їх од наукової роботи досі ще є загальне і повсякденне явище і це спричинюється до наукової декваліфікації комуністів, створюючи загрозу зменшити ролю комуністів в загальнонауковій та науково-педагогічній роботі.

Тут треба негайно добитися рішучого перелому.

Окремо треба підкреслити потребу широко запроваджувати внутрішні відрядження на 4—6 м-ців для комуністів наукових робітників, як найпотужніший засіб підвищити їхню наукову кваліфікацію, що дозволяє періодично звільняти їх од усякої практичної роботи на 4—6 місяців, та давати їм максимум сприятливих умов для наукової роботи. Це має супроводитись найсуворішим контролем за тим, щоб вони використовували ці відрядження на виконання своїх наукових завдань.

Поруч цього треба забезпечити цілковиту реалізацію партійних директив про закордонні відрядження наукових робітників (партійців і непартійних)

Щоб створити сприятливі умови для роботи комуністів — наукових робітників, вважати за потрібне, щоб ОПК визначали персональне навантаження їх партійними і громадськими обов'язками так, щоби забезпечити їм досить часу для наукової роботи. Вважати за потрібне зняти наукових робітників з адміністративної роботи, не зв'язаної безпосередньо з їхньою науковою роботою.

9. Будучи складовою частиною українського культурного процесу, будівництво науки на Україні повинне творитися в національних формах. Тому пролетаріят і його партія мусить забезпечити своїм керівництвом: 1) переважну ролю української тематики в розробці наукових проблем; 2) висування українських радянських наукових кадрів; 3) залучення широких кіл наукових робітників до українського культурного процесу; 4) висування молодих

українських наукових кадрів через аспірантуру; 5) запровадження української мови у всю наукову роботу, зокрема переклад наукових видань українською мовою і т. ін.

Разом з тим, у науковій роботі повинен відбитись належний розвиток та забезпечення інтересів національних меншостей на Україні. (Із резолюції Всеукр. партнаради в наукових справах). В науковій роботі, як і на всьому ідеологічному фронті, ми повинні забезпечити неухильне проведення в життя Ленінової національної політики, рішуче борючись проти великодержавного шовінізму та українського націоналізму.

10. Щоби залучити широкі кола наукових робітників до теорії марксизму - ленінізму та озброїти їх методою діалектичного матеріалізму, треба негайно опрацювати відповідну програму з питань марксизму - ленінізму, залучити до цієї роботи Інститут Марксизму і комуністів - наукових робітників з різних ділянок науки, щоб не пізніше 15 січня організувати заняття наукових робітників за цією програмою. Треба також приділити особливу увагу марксо - ленінському вихованню наукових робітників, залучаючи їх до боротьби проти всяких конкретних проявів ворожої пролетаріатові ідеології на науковому фронті. Тут має бути забезпечена провідна роль марксо - ленінських наукових організацій — УІМЛ та київської катедри МЛ і марксистських наукових товариств і гуртків.

Вважати за потрібне організувати педагогічні семінари для аспірантури, а також курси чужоземних мов за рахунок спеціальних централізованих коштів Упрнауки.

11. Партійним організаціям треба, здійснюючи керівництво науковою роботою, особливу увагу приділити зв'язковій науці з масами, передовсім під кутом зору розв'язання величезного історичного завдання — злити технічні науки з масовим рухом робітників за нову техніку.

Зв'язок із широкими робітничо - селянськими масами має відбуватися такими шляхами: а) достатня й широка звітність наших науково - дослідчих установ перед робітничо - селянськими масами на зборах фабрик, заводів, сіл, міськрад, виробничих нарадах, конференціях, підчас перевиборів рад тощо. Особливого значення ця робота набирає в зв'язку з проблемами раціоналізації і підвищення урожайності і т. ін., підчас розв'язання яких наукові досягнення мають стати зброєю в руках робітничо - селянських мас; б) широка популяризаційна робота за допомогою доповідей наукових установ серед робітничо - селянських мас, як і випуском масової популярної літератури з досягнень наукової думки; в) зв'язок наукових установ з виробничим винахідництвом, залученням робітників - винахідників до роботи наукових установ тощо. (Із резол. Всеукр. партнаради в справі науки).

12. Щоби вивчити діяльність науково - дослідчих установ та окремих шарів наукових робітників, в другій половині січня провести обслідування їх за пляном, пристосованим до окремих галузей науково - дослідчої і науково - педагогічної роботи. До цього обслідування залучити увагу та громадську думку робітничих мас та широких кіл наукових робітників.

13. Відзначаючи деяке зрушення в побільшенні уваги окрпарторганізацій до керівництва науковою роботою, треба визнати, що це керівництво все ще є не плянове і не систематичне. Треба закріпити зрушення, що позначилося, та забезпечити пляновість парткерівництва науковою роботою.

Щоби вивчити стан керівництва з боку окружних партійних комітетів науковою роботою та всебічно поліпшити це керівництво, комісія в справі наукової роботи при ЦК КП(б)У повинна заслухати доповіді окружних комісій; найближчими двома місяцями заслухати доповіді комісій Харківського, Київського, Дніпропетровського та Одеського ОПК.

Український Інститут Марксизму-Ленінізму в цифрах

АСПІРАНТУРА і її СКЛАД

Коли 1924 року з науково-дослідчої катедри марксизму й марксознавства утворено Інститут Марксизму, він поділявся на відділи: економічний, історичний і філософсько-соціологічний. Прийнято в тому році до інституту:

Таблиця № 1

В і д д і л	Кіль- кість	Роб.	Сел.	Служб.	Україн.	Рос.	Євр.	Інших
Економ.	10	1	—	9	—	3	6	1
Іст. України	8	—	—	8	2	2	4	—
Іст. Заходу	6	—	—	6	2	1	2	1
Філосо.-соц.	8	—	1	7	7	1	—	—
Разом	32	1	1	30	11	7	12	2

З наведеної вище таблиці видно¹⁾, що з усієї кількості прийнятих аспірантів за соціальним складом робітників і селян разом було лише 6,2%. За національним складом українців 34,3%, росіян — 22%, євреїв 37,5 і інш. 6,2%. Щодо українізації УІМЛ в той час, то товаришів, які б могли розмовляти українською мовою, нараховувалося одиницями, писання доповідей, все викладання відбувалося в значній більшості російською мовою. Сама українська мова викладалася ще як предмет навчання.

Прийом аспірантів на 1925/26 навчальний рік був такий:

Таблиця № 2

В і д д і л	Кільк.	Робіт.	Селян	Служ.	Україн.	Рос.	Євреїв	Інших
Економ.	21	2	2	17	13	3	5	—
Іст. України	4	—	—	4	4	—	—	—
Іст. Заходу	1	—	—	1	—	—	1	—
Філ.-соц.	3	2	—	1	1	—	2	—
Разом	29	4	2	23	18	3	8	—
%/о відношення	100	14	7	79	62	10,3	27,7	—

¹⁾ Тут треба зазначити, що ця таблиця розходиться з таблицею, яку навів т. Паскель у своїй статті „Наслідки набору до Українського Інституту Марксизму-Ленінізму на 1927—28 акад. рік“ у „Прапорі Марксизму“ № 1 (2) за 1928 р. Це сталося через те, що я в свою таблицю включив аспірантів так званої II категорії, які в той час були. Аспіранти цієї категорії звалися так тому, що вони одержували меншу стипендію і тому вони, так би мовити, були аспіранти наполовину. Аспіранти II категорії існували до кінця 1926 року, а потім

Порівнюючи цей прийом з прийомом 1924/25 учбового року, ми бачимо, що $\%$ робітників і селян зріс з $6,2\%$ до 21% , а також і збільшився $\%$ аспірантів українського походження з $34,3\%$ до 62% . А якщо взяти на увагу склад аспірантури, який був взагалі в тому році разом з прийомом минулого року, то тут буде картина така:

1924 — 1926 роки

Таблиця № 3

В і д д і л	Кільк.	Робіт.	Селян	Служ.	Україн.	Рос.	Євреїв	Інших
Економ.	31	3	2	26	13	6	11	1
Іст. України	12	—	—	12	6	2	4	—
Іст. Заходу	7	1	—	6	2	1	3	1
Філ.-соц.	11	3	—	8	8	1	2	—
Разом	61	7	2	52	29	10	20	2

Отже, за соціальним складом маємо в $\%/\%$: робітн. 11,5, селян 3,3; служб. 85,2 і за національним складом: українців $49,2\%$, росіян $16,4\%$ і євреїв $32,8\%$. Якщо порівняти з набором попереднього року, то виявляється збільшення $\%$ робітників і селян з $6,2\%$ до $14,8\%$, а також і збільшення $\%$ аспірантів українського походження з $34,3\%$ до $47,5\%$ за рахунок зменшення інших національностей.

Переведення українізації за минулий рік значно посунулося: в доповідній записці Президії Інституту до ЦК партії зазначалося, що з загальної кількості аспірантури знають українську мову 29 чол., а решта лише вивчає.

З метою поліпшити соціальний склад аспірантури, а також яко мога більш втягнути в УІМЛ робітників українського походження, в 1926 р. організовано при УІМЛ дворічний підготовчий відділ.

Щодо українізації УІМЛ, то постановою Президії Інституту влітку 1926 року запропоновано з 1 жовтня перейти до викладання в усіх семінарах, а також до переведення науково-дослідчої роботи виключно українською мовою. 1926/27 навч. рік взагалі був переломовий щодо українізації. Як приклад цьому треба вказати на те, що в середині 1926—27 навчального року вже було припинено викладання аспірантам української мови, як предмета. З 1927 року вже не приймалося аспірантів, які не знали української мови, і звичайно тоді вже були українізовані цілі відділи, курси, семінари. Коли питання українізації й далі виникало, то передовсім в застосованні до аспірантів старших курсів (старих наборів), або в напрямі її поглиблення, удосконалення. Якщо тепер з числа професури ще є невеличкий процент, які не виступають українською мовою, або коли той чи інший семінар провадиться ще російською мовою, то це буває лише як виняток (напр., ведення семінарів професорами, які наїжджають з Москви, за відсутністю відповідних викладачів на Україні).

Прийом аспірантів на 1926/27 навчальний рік був такий:

Таблиця № 4

В і д д і л	Кільк.	Робіт.	Селян	Служ.	Україн.	Рос.	Євреїв	Інших
Економічний	11	2	3	6	5	1	5	—
Іст. України	8	—	—	8	4	3	1	—
Іст. Заходу	8	3	1	4	5	—	3	—
Філо.-соц.	8	1	2	5	5	1	—	2
Підготовчий	32	16	5	11	20	3	6	5
Разом	67	22	11	34	39	8	15	5
$\%/\%$ відношення . . .	100	32,8	16,4	50,8	58,2	12	22,3	7,5

Як бачимо, прийом в цьому році значно підніс $\%$ робітників і селян. Заснування підготовчого відділу цілком себе виправдало. (Прийом на підготовчий відділ був і на однорічний і на дворічний. Таким чином частина аспірантів 1927 р. перейшла на другий

така категорія була скасована. Також треба взяти до уваги й те, що загальна партійна перереєстрація членів партії та перевірка соціального складу дещо змінила в соціальному складі аспірантури, що я частково використав.

рік на основні відділи, а решта перейшла на основні відділи аж у 1928/29 навчальному році).

Щодо національного складу, то тут також є значне збільшення прийому аспірантів українського походження.

Якщо зложити прийом цього року з прийомом минулих років, то картина буде така :

1924 — 1927 роки

Таблиця № 5

В і д д і л	Кільк.	Робітн.	Селян	Служ.	Україн.	Рос.	Євреїв	Інших
Економічний	42	5	5	32	18	7	16	1
Іст. України	20	—	—	20	10	5	5	—
Іст. Заходу	15	4	1	10	7	1	6	1
Філосо.- соц.	19	4	2	13	13	2	2	2
Підготовний	32	16	5	11	20	3	6	3
Разом	128	29	13	86	68	18	35	7

Отже, маємо: робітників 22,7%, селян — 10,1%, служб. 67,2%, українців 53,1%, росіян 14%, євреїв 27,3%, інш. 5,6%, з чого знов видно значне поліпшення соціального стану аспірантури, а також як залучені до складу аспірантури українські кадри.

Якщо порівняти зріст % відношення соціального й національного складу за всі три роки, то картина буде така :

Таблиця № 6

Р о к и	% відношення до загальної кількості						
	Робітн.	Селян	Служ.	Україн.	Рос.	Євреїв	Інших
1924/25	3,1	3,1	93,8	34,3	22	37,5	6,2
1925/26	11,5	3,2	85,3	49,2	16,4	32,8	1,6
1926/27	22,7	10,1	67,2	55,7	14	27,3	3

З цього досить яскраво видно зріст числа робітників і селян і зменшення службовців а також зріст числа аспірантів українського походження. Кількість аспірантури на 1927/28 навчальний рік трішки зменшується — на 22 чоловіка — через те, що товариші по тій чи іншій причині вибули з Інституту. На початок 1927/28 академічного року (до нового набору) склад аспірантури був такий :

Таблиця № 7

В і д д і л	Кільк.	Робітн.	Селян	Служб.	Україн.	Рос.	Євреїв	Інших
Економічний	33	3	4	26	16	2	15	—
Іст. України	18	—	—	18	8	5	5	—
Іст. Заходу	13	4	1	8	6	—	6	1
Філосо.- соц.	13	4	—	9	8	1	2	2
Підготовний	29	14	5	10	17	3	6	3
Разом	106	25	10	71	55	11	34	6

Після цього змінюється і % відношення, а саме: робітники становлять 23,6%, селяни 9,5%, службовці 66,9%, українці — 51,9%, росіяни 10,4%, євреї 32% та інші — 5,7%.

Прийом аспірантів на 1927/28 навчальний рік разом з аспірантами підготовного відділу прийому минулого року, які перейшли на основні відділи, складався так (див. табл. на стр. 154).

Таблиця № 8

В і д д і л и	Кільк.	Робітн.	Селян	Служб.	Україн.	Рос.	Євреїв	Інших	
Економічний	9	2	—	7	3	1	5	—	
Іст. України	3	—	—	3	2	—	1	—	
Іст. Заходу	6	1	1	4	—	2	3	1	
Філосо.-соц.			П р и й о м у н е б у л о						
Нацпитання	14	1	3	10	10	1	2	1	
Підготовний	22	13	5	4	11	4	6	1	
Разом	54	17	9	28	26	8	17	3	

Цього року на підготовний відділ набрано лише на однорічний курс, вперше прийнято аспірантів на катедру національного питання і не прийнято жодного аспіранта на філософсько-соціологічний відділ (кількість заяв була дуже невелика, та й та не відповідала вимогам прийому).

Набор аспірантури 1927/28 академічного року в $\%$ відношенню складається так: за соціальним складом: робітники 31,3 $\%$, селяни 16,6 $\%$, службовців 52,1 $\%$ і по національному: українців 48,1 $\%$, росіян 14,8 $\%$, євреїв 31,4 $\%$ і інших 5,7 $\%$; отже, порівнюючи з прийомом минулого року $\%$ робітників і селян далі зростає, зростає також $\%$ аспірантів українського походження.

Аспіранти підготовного відділу, які перебували на однорічному підготовному відділі в 1927/28 навчальному році (після одного вибулого), перейшли в кількості 16 чолов. на такі основні відділи:

Таблиця № 9

В і д д і л	Кільк.	Робітн.	Селян	Служб.	Україн.	Рос.	Євреїв	Інших
Економічний	8	4	4	—	6	—	1	1
Іст. України	5	2	2	1	4	1	—	—
Іст. Заходу	2	—	1	1	—	1	1	—
Філ.-соц.	1	—	—	1	—	—	—	1
Разом	16	6	7	3	10	2	2	2

Склад аспірантури у 1928/29 академічному році разом з переходом аспірантів дворічного підготовного відділу набору 1926/27 р. і однорічного набору 1927/28 р. на основні відділи і після того, як деякі, закінчивши підготовн. відділ, пішли з інституту був такий:

Таблиця № 10

В і д д і л	Кільк.	Робітн.	Селян	Служб.	Україн.	Рос.	Євреїв	Інших
Економічний	13/3	10/1	2/—	1/2	5/2	3/—	3/1	2/—
Іст. України	8/3	4/—	4/1	—/2	7/2	1/—	—/1	—/—
Іст. Заходу	5/1	5/—	—/—	—/1	3/—	1/—	—/1	1/—
Філ.-соц.			П р и й о м у н е б у л о					
Підготовний	25	17	7	1	18	3	3	1
Іст. партії	—/5	—/3	—	—/2	—/1	—/2	—/2	—/—
Нацпитання	2/4	1/2	—/1	1/1	2/3	—/—	—/1	—/—
Разом	28/41	20/23	6/9	2/9	17/27	5/4	3/9	3/1
Щодо знам. $\%$ відн.	—	56	22	22	66	9,7	21,9	2,4

У в а г а : зазначені чисельником — з підготовного відділу; знаменником — ново-прийняті.

Загальне $\%$ відношення таке: робітників 62,3 $\%$, селян 21,7 $\%$, службовців 16 $\%$, україн. 63,8 $\%$, росіян 13 $\%$, євреїв 17,4 $\%$ і інших 5,7 $\%$.

Прийом аспірантів на 1929/30 учбовий рік був такий:

Таблиця № 11

В і д д і л	Кільк.	Робітн.	Селян	Служб.	Україн.	Рос.	Євреїв	Інших
Теор. економ.	8	4	—	4	1	1	4	1
Іст. України	5	1	—	4	5	—	—	—
Іст. Заходу	1	—	—	1	1	—	1	—
Філ.-соц.	4	—	—	4	2	2	—	—
Нацпитання	2	—	—	2	2	—	—	—
Іст. партії	5	—	—	5	1	—	4	—
Кооп. колект.	6	3	1	2	4	—	—	2
Літературозн.	7	3	1	3	6	1	—	—
Підготовчий	51	42	7	2	34	6	10	1
Разом	89	53	11	25	56	10	19	4
В % віднош.	100	59,6	12,4	28	62,9	11,3	21,3	4,5

Цього року переводу з підготовчого відділу на основні не було; переведено перші прийоми на кафедру кооперації та колективізації і на кафедру літературознавства (із значним відсотком робітників і товаришів українського походження).

Подивімся тепер, як змінювався соц. і нац. склад наборів аспірантури за весь час існування інституту (у %):

Таблиця № 12

Р о к и	Робітн.	Селян	Служб.	Україн.	Рос.	Євреїв	Інших
1924/25	3,1	3,1	93,8	34,3	22	37,5	6,2
1925/26	14	7	79	62	10,3	27,7	—
1926/27	32,8	16,4	50,8	58,2	12	22,3	7,5
1927/28	31,3	16,6	52,1	48,1	14,8	31,4	5,7
1928/29	56	22	22	66	9,7	21,9	2,4
1929/30	59,6	12,4	28	62,9	11,3	21,3	4,5

З таблиці видно як весь час кращає соціальний склад аспірантури, даючи рівночасно піднесення % аспірантів українського походження.

Тут треба ще зазначити, що щодо революційного стажу, то значна більшість аспірантури — це учасники громадянської війни, червонопрапорці, червоногвардійці й партизани, з великим досвідом масової роботи. За партстажем також значна більшість має 10-річний стаж, але й є такі, які мають стаж 17—18 р. р., а також і дореволюційний стаж — 1904, 1907, 12, 13 і 14 років.

Щодо віку то переважна кількість аспірантури має 28—32 роки.

Яку ж кількість аспірантів охопив УІМЛ за весь час свого існування? Це покаже нам така таблиця:

Таблиця № 13

Р о к и	Підгот.	Іст. Укр.	Іст. Зах.	Нац-пит.	Іст. парт.	Теор. екон.	Кооп. кол.	Філ.-соц.	Літерат.	Разом
1924/25	—	8	6	—	—	10	—	8	—	32
1825/26	—	4	1	—	—	21	—	3	—	29
1926/27	32	8	8	—	—	11	—	8	—	67
1927/28	22	3	6	14	—	9	—	—	—	54
1928/29	25	3	1	4	4	3	1	—	—	41
1929/30	51	5	1	2	5	8	6	4	7	89
Разом	130	31	23	20	9	62	7	23	7	312

Аспіранти розподіляються так:

За національним складом:		За соціальним складом:	
Українців	177	Робітників	120
Росіян	40	Селян	43
Євреїв	80	Службовців	149
Інших	15		
<hr/>		<hr/>	
Разом	312	Разом	312

Отже, з наведеної таблиці бачимо, що інститут за час свого існування охопив 312 чоловіка. Якщо завданням інституту є готувати викладачів ВИШ'ів для суспільнознавчих дисциплін, наукових робітників в цій галузі, а також висококваліфікованих робітників нашого партійного і радянського апарату, то в цій справі Інститут посів не аби-яке місце, готуючи комуністичні провідні кадри, захоплюючи все нові ділянки роботи, як от вивчення і дослідження національного питання, історії партії й Жовтневої революції, літературознавства, кооперації й колективізації. Безумовно надалі перед УІМЛ стоїть завдання внести ще більше пляновості в готування наукових марксистських кадрів відповідно до тих потреб у цих кадрах, що їх ставить перед нами п'ятирічний плян розвитку нашого народнього господарства.

Щодо набору аспірантури на 1930/31 академічний рік, то в цій справі ще в грудні 1929 р. оголошено умови прийому до інституту, і крім цього, за прикладом минулого року, буде послано у великі робітничі центри України робітників Інституту для популяризації умов прийому і вербування нових аспірантів. В наслідок цих заходів можна вважати, що норма прийому, яку встановлено на 1930/31 учбовий рік на основні відділи, буде заповнена.

Підготовляє товаришів до вступу на підготовний відділ вже з минулого року організована спеціальна група; така сама група працює й цього року. Водночас треба зауважити, що Комуніверситет ім. Артема, а також і округові курси партробітників щороку виділяли до УІМЛ певну кількість товаришів; таким чином набір і на 1930/31 учбовий рік на підготовний відділ можна вважати також за забезпечений.

ПЕД. І ПАРТ. НАВАНТАЖЕННЯ

Перейдім тепер до короткої характеристики (цифрами) умов праці УІМЛ.

В моїй „Короткій інформації“ про роботу президії Українського Інституту Марксизму-Ленінізму за 1928/29 навч. рік“ („Прапор Марксизму“ за 1929 рік, № 6) за справозданнями відділів сконстатовано переобтяженість аспірантури роботою поза інститутом. Тут доцільно буде навести деякі відомості про партійне, педагогічне й ін. навантаження, що його мали аспіранти.

Передусім треба зазначити, що слухачі підготовного відділу, як правило, від постійного партійного навантаження звільнені, так само зовсім не навантажуються підчас навчального року педагогічною роботою. Аспіранти ж основних відділів партнавантаження мають усі, а педагогічне, починаючи з II курсу, обов'язково усі (першокурсники навантажуються у виключних випадках).

В порядку партійного навантаження аспіранти, крім внутрішніх навантаж (членів бюро ком'осередку, різних комісій при бюро, місцевком і різних громадських організацій—Модр, ТСО-Авіахем, Автодор, Шефкомісія тощо), в більшості працюють на заводах, фабриках, підприємствах. З загальної кількості аспірантури — 237 чолов. (дані узяті на 1 січня 1930 р.) — мають партнавантаження 152 чолов., які працюють:

1. У пропгрупах на заводах і фабриках	59	чол.
2. У райпартшколах	27	„
3. У Будкомосі	18	„
4. В партійних комітетах	28	„
5. Інше навантаження (члени бюро осередку, члени комісій тощо)	20	„
	<hr/>	
Разом	152	„

При чому мають партійне навантаження:

до 8 годин на декаду	27	чол.
„ 12 „ „ „	46	„
„ 16 „ „ „	79	„
	<hr/>	
Разом	152	„

Отже, в середньому на одного навантаженого аспіранта припадає 13 годин партнавантаження на декаду.

Педнавантаження:

З загальної кількості аспірантів (на 1 січня 1930 року — 237 чол.) звільнено від навантаження:

1. Аспірантів I курсу основних відділів	43 чол.
2. Слухачів підготовного відділу	75 чол.
	<u>Разом</u>
3. Знаходяться в пропгрупі ЦК	16 чол.
	<u>Разом</u>

Таким чином дані на 1 січня 1930 року показують таке педагогічне навантаження 103 аспірантів, які працюють:

1. По ВИШ'ах	23 чол.
2. Комуніверситет ім. Артема, округові курси партроб.	34 "
3. Робітничий університет і вечірній	21 "
4. Окрпартшкола і різні курси	12 "
	<u>Разом</u>

Мають педагогічне навантаження:

До 6 годин на декаду	12 чол.
" 8 " " "	20 "
" 10 " " "	24 "
" 12 " " "	27 "
" 15 і більше "	7 "
	<u>Разом</u>

Крім того 6 аспірантів мають ще поза інститутом професійне й літературне навантаження в середньому 20 годин на декаду кожен.

Решта ж 7 аспірантів мають, як вказано вище, навантаження в інституті і такого мають до 15 — 20 годин на декаду.

З вищенаведеного видно, що аспірантура має педагогічне (а дехто ще й професійне) навантаження, яке в середньому виносить до 13 годин на декаду. Отже встановлена для цього 8-годинна норма навантаження не виконується, з чого треба зробити відповідні висновки.

Коли рахувати, що кожен аспірант, починаючи з II курсу пересічно має до 25 годин навантаження на декаду, то до цього треба додати принаймні ще 20 годин, потрібних для виконання доручених йому обов'язків. Коли рахувати в декаді 8 робочих днів, то вийде, що кожний аспірант (починаючи від II курсу) до 6 годин денно працює поза інститутом. До цього треба ще додати епізодичні навантаження (читання доповідів по нарядах, різного роду обслідування, виїзди на периферію тощо). Таким чином, часу для учоби, не кажучи вже про науково-дослідчу роботу, залишається у наших аспірантів цілком недостатньо.

ЗАКІНЧИЛИ УІМЛ

Таблиця № 14

Р і к	Кат. іст. Укр.	Кат. іст. Зах.	Кат. філос.	Кат. економ.	Разом по всіх кат.
1927	7	3	3	5 (дотер.)	18
1928	1	0	1	3	5
1929	2	0	2	11	15
Разом	10	3	6	19	38

З цих 38 працюють на науково-дослідчій роботі, як основній — 7
на педагогічній — 8
на роботі в парт. і рад. апараті — 19
нема відомостей про — 4
Разом — 38

В УІМЛ на науково-дослідчій роботі залишилось лише двоє (з них один як бібліограф). Звичайно, такий доробок для УІМЛ ніяк не можна визнати за задовільний.

Цього року, в зв'язку з переходом на трирічний курс навчання, скінчили УІМЛ 31 тов., мають скінчити 32.

ПЕДАГОГІЧНИЙ І НАУКОВО - ДОСЛІДЧИЙ ПЕРСОНАЛ УІМЛ

Перейдім тепер до педагогічного складу УІМЛ, що досі був — у своїй комуністичній частині — і постійним провідним науково - дослідчим кадром інституту.

Таблиця № 15

П о с а д а	1927/28			1928/29			1929/30		
	Ком.	Поза- парт.	Разом	Ком.	Поза- парт.	Разом	Ком.	Поза- парт.	Разом
Штатних професорів I катег.	8	2	10	7	2	9	7	3	10
Позаштатних професорів I катег.	9	1	10	2	6	8	8	6	14
Позаштат. професорів II категорії	3	3	6	1	5	6	4	—	4
Викладачів I категорії	1	5	6	1	8	9	1	16	17
Штатн. науков. співробітн.	4	—	4	4	2	9	4	2	6
Голів катедр позаштатних	—	—	—	7	—	4	4	—	4
Разом	25	11	36	22	23	45	28	27	55

Як бачимо, хоч загальна кількість викладачів УІМЛ значно зростає (в значній мірі коштом поширення викладання чужоземних мов), однак їх комуністична частина залишалася протягом останніх трьох років майже стабільна. Тимчасом, як згадано, викладачі - комуністи, за незначними винятками, складають основний науково - дослідчий кадр інституту. Коли взяти на увагу, що всі вони без винятку над міру переобтяжені педагогічною роботою (деякі в самому інституті мають по 4 і навіть по 6 семінарів, а крім того викладають і по ВИШ'ах), то становище з науково - дослідчим кадром УІМЛ доведеться визнати за таке, що потребує якнайскоршої зміни.

БЮДЖЕТ УІМЛ

На зустріч цій потребі йде бюджет на 1929/30 учбовий рік, який, що правда, ввійде в силу щойно в кінці цього академічного року. До зросту бюджету УІМЛ по роках ми тепер і звернемося (не враховуємо витрат господарських і канцелярських, а також по соцстраху і місцевому; щодо бюджету цього року, то цифри його на даний момент по деяких асигнуваннях лише орієнтовні).

Таблиця № 16

Р і к	Аспірант. стипендії	Зарплата по нав- чальній роботі	Зарплата по науков. роботі	Зарплата по бібліо- теці	Зарплата адміністр. складу	Наукові відрядж.	Службові відрядж.	Бібліотечне устанкув.	Видавни- цтво	Разом
1924/25	36.442	4.488	—	2.820	7.085	—	—	7.080	—	57.716
1925/26	98.090	19.066	—	3.228	9.152	—	—	7.000	—	136.536
1926/27	269.550	47.389	—	3.444	10.626	—	—	10.378	—	341.387
1927/28	319.500	48.440	15.516	7.872	19.089	—	244	20.537	—	430.998
1928/29	357.780	47.135	20.622	11.064	19.211	—	244	20.000	5.000	481.056
1929/30	509.760	108.712	100.340	17.400	31.364	24.900	250	62.000	35.000	887.476

Наведені дані, показуючи, що цей рік є переломовий в дальшому розгортанні роботи УІМЛ, яскраво виявляють також той факт, що досі головна увага в УІМЛ присв'ячувалася навчальній роботі і лише з цього року науково-дослідча робота здобуває щодо матеріяльних умов рівноправне становище з навчальною. По цій лінії з'явилися цілком нові статті бюджету, як от відповідні асигнування на наукові відрядження, на видавничу роботу, втрое зростають асигнування на бібліотеку.

Щодо розгортання асигнувань на навчальну частину, то вони вимагалися насамперед як зростом загальної кількості аспірантури, так і утворенням у цьому році відділу мов, що має поставити на належну височінь вивчення чужоземних мов серед аспірантури.

БІБЛІОТЕКА УІМЛ

Як було щойно зазначено, за новим бюджетом асигнування на бібліотеку збільшуються втрое. Зростання бібліотеки йшло так коштом обов'язкового всеукраїнського примірника, як передплатою російської літератури. Крім того, бібліотека випикує закордонну періодичну літературу.

Кількість томів у бібліотеці зростала так :

Рік 1924	8.193
„ 1925	23.451
„ 1926	28.209
„ 1927	33.816
„ 1928	50.548
„ 1929/30 доходить . . .	75.000

* * *

Цим ми закінчимо нашу спробу короткої характеристики УІМЛ в цифрах. Розуміється, ця характеристика дуже неповна і недосконала, але й вона яскраво виявляє безупинне розгортання роботи УІМЛ, а zarazом показує і ті головні вади, які треба усунути, щоб закріпити здобуті результати і забезпечити дальший зріст нашого інституту, на який покладає партія велике завдання — підготувати провідні кадри для кадрів нашого соціалістичного будівництва.

Ф. Одинцов

Лист т. Косіора до редакції „Правди“¹⁾

В „Известиях ЦИК СССР“ за 3 березня вміщена резолюція колегії інституту історії Комкакадемії в зв'язку зі справою Яворського.

Ми досі чекали, що колегія інституту, яка вважала за можливе в зв'язку зі справою Яворського зачепити навіть роботу КП(б)У, зрозуміє свою помилку і сама якнебудь виправить її. Але ми, очевидно, чекали даремно. Тому прохаємо „Правду“ вмістити цей наш лист.

Перше. ЦК КП(б)У відомі суперечки навколо питань історії України, зокрема і суперечки, зв'язані з іменем та книжкою М. Яворського. Ми не можемо пояснити наявність цих суперечок лише наявністю М. Яворського та його книжки, як пояснюють це автори резолюції. Є багато спірних питань історії України, які ще треба обмірковувати і які й надалі будуть обмірковувати історики - марксисты України. Нічого поганого тут нема.

Друге. Автори резолюції пишуть, що „довготривале представництво М. Яворського як історика - марксиста України могло бути лише за відсутности самокритики“. Розуміється, про самокритику на Україні товаришам з інституту історії видніше, але ми вважаємо, що їх твердження невірне. Головне і основне, чому так довго ходила книжка Яворського, це „не відсутність самокритики“, а брак на Україні гарних науково - дослідницьких марксистських кадрів. Недарма досі, як це не сумно, Україна не має ще своєї написаної марксистської історії.

Третє. Невірно розцінювати справу Яворського як ідеологічне шкідництво. А справа в тому, що минуле Яворського, викрите перед чисткою, показує, що він, не будши ніколи марксистом, просто, як умів, намагався пристосуватись до марксизму. Документи, що випадково потрапили перед чисткою до ЦК КП(б)У, все це викрили. Перед викриттям його минулого партія ставилась до нього як до людини, що хоч і робить дуже серйозні помилки в основних питаннях історії, але яку можна ще виправити. М. Яворський виключений не за свої помилки в історії, а за приховання свого темного минулого. Розуміється, пояснювати і боротись з низкою дуже шкідливих концепцій М. Яворського треба й далі, бо до того ж деякі помилки Яворського не його власного виробу, а запозичені на прокат у інших.

Четверте. Автори резолюції, висловлюючи думку у справі Яворського, на що вони мають повне право, загострюють свою резолюцію проти тієї групи істориків - марксистів України, які хоч і не погоджуються з поглядами Яворського, але в деяких питаннях сперечаються з товаришами, які підписали резолюцію (т.т. Покровський, Горін), що на наш погляд, цілком вкладається в поняття самокритики, про яку так турбується резолюція. Але цього замало, колегія інституту історії вважає для себе за можливе мимоходом зачепити і КП(б)У. В резолюції написано :

„Коллегия института истории тем не менее уверена, что вредительство М. Яворского, являясь тяжелым фактом для современной марксистской исторической науки, ни в коей мере не может бросить тень на всех историков - марксистов Украины и коммунистическую партию Украины, ведущую решительную борьбу со своими классовыми врагами в деле социалистического строительства“.

Ми, розуміється, дуже вдячні товаришам з інституту історії, що вони так поблажливо поставились до КП(б)У в оцінці її роботи в зв'язку зі справою М. Яворського. А чи не здається, проте, товаришам - історикам, що вони беруть на себе непосильне завдання, намагаючись в якій би це мірі не було, в зв'язку зі справою Яворського, поставити питання про лінію КП(б)У. КП(б)У не потребує їх поблажливої оцінки.

Справа боротьби за справжню марксистську схему і висвітлення історії України досить важлива і не легка. В цій боротьбі переплетення елементів великодержавництва і елементів українського націоналізму дуже складне. Переплетення цієї боротьби складніше, ніж це уявляють собі очевидно товариші з Інституту історії. Періодами ми маємо активізацію то одного, то другого ухилу. ЦК України дотримувався і буде дотримуватись в найскладніших умовах України твердої ленінської лінії. Треба лише, щоб вчені товариші з Комкакадемії не ускладняли нам цієї важкої роботи своїми дивовижними виступами.

5 квітня 1930 р.

Секретар ЦК КП(б)У С. Косіор

¹⁾ Див. „Правда“ від 6/IV — 1930 р.

Резолюція партколективу УІМЛ від 4 травня 1930 р.

Бюро партколективу Українського Інституту Марксизму - Ленінізму, заслухавши інформацію тов. Тесленка :

1. Цілком та повнотою приєднується до листа тов. Косіора, видрукованого в „Правді“ від 6/IV — 1930 р.

Бюро партколективу відзначає, як і в резолюціях партійних зборів від 6/III та 25/IV, що тільки, дякуючи розгорнутій більшовицькій самокритиці під безпосереднім керівництвом ЦК КП(б)У та харківського ОПК парторганізація УІМЛ вела вперту боротьбу зі шкідливими концепціями Яворського.

2. Бюро партколективу визнає, що в резолюції загальних зборів від 6/III партколектив дав невірну оцінку шкідливих концепцій Яворського, як „ідеологічного шкідництва“. У виникненню цієї помилки велику роль відіграло викриття ганебного минулого Яворського, що безпосередньо перед тим сталося, у наслідок чого він був виключений з партії. У цій самій резолюції було дано однобічну оцінку участі товаришів з Інституту Комакадемії в боротьбі з антимарксистськими настановами Яворського, що цілком вірно вказано в листі т. Косіора.

3. Бюро вважає за невірну спробу колегії інституту історії Комакадемії протиставити партколектив УІМЛ — ЦК КП(б)У в питанні оцінки антимарксистської історичної схеми Яворського, що зокрема відбилося у надрукованій резолюції партійних зборів осередку УІМЛ в „Известиях“ після листа т. Косіора і більше ніж за місяць після прийняття її загальними зборами.

Таке виголошення резолюції осередку в „Известиях“ мало за мету використати припущену в цій резолюції формулювку „ідеологічне шкідництво“ для зміцнення своєї зовсім невірної настанови, висловленої в резолюції від 3/III, викритої т. Косіором в його листі.

Загальні збори партколективу УІМЛ від 4 травня 1930 року одноголосно ухвалюють резолюцію бюро партколективу.

Лист проф. Сулими до редакції „Прапора Марксизму“

У № 1 - му (січень - лютий 1930 р.) журналу „Прапор Марксизму“ є стаття Н. Кагановича „Проти „народництва“ в мовознавстві“. Там мене виставлено за найзав'язтішого „народника“, принаймні у справах української літературної мови. Ніколи й ніде не будши просто народником і навіть „народником“ у лапках, дуже прошу редакцію надрукувати мої пояснення хоч проти прикрих для мене принципіально - загальних закидів: *audiatur et altera pars*.

Інкримінуючи мені „народництво“, т. Каганович оперував цитатами із двох моїх праць — із „Української фрази“ (Х. 1928) і надто з популярного начерку „З історії української мови“ (Х. 1927); див. 51, 52, 56, 57 і особливо 61 стор. у № 1 - му журналу. Ті цитати, коментовані від т. Кагановича, справляють на читача таке вражіння, що я безоглядно фетишизую селянську мову, що я заперечую ковані слова - новотвори, мовні інтернаціоналізми і взагалі вияви мовного прогресу. Троглодитським персонажем я вийшов у статті саме з тих причин, що т. Каганович подав тільки частину у належних мені твердженнь, себто — *ad hoc* вирвані цитати.

Процитувавши, напр., на стор. 61 - ій журналу ті місця з мого начерку, де виявляються мої ж такі погляди на велике значіння мови народньої у справах літературно - мовних, т. Каганович дидактично вирік такий трюїзм: „цієї мови (народньої — М. С.) для робітничо - селянських мас... не досить“. Після поданої аксіоми виходить так, наче за М. Сулимою тієї мови — „досить“. А щоб довести, що народньої мови таки „не досить для доби, напр., соціалістичного будівництва, т. Каганович далі дає відповідні пояснення. і ті пояснення — виходить так — мають розчавити отого обскурантного М. Сулиму. „Годі шукати, — пише т. Каганович, — ці слова (на означення нових понять — М. С.) в етнографічних збірниках. Ці слова створюються на наших очах. Коли новотвори відповідають характерові української мови, вони залишаються. Коли ні — замінюються іншими. Це явище помітне не лише в мові міста, а й села. І селу вузько в рямцях тієї мови, що є в його вжитку. Селянська мова останніх років запозичає чимало міських слів, виразів. З міста пішли на село інтернаціоналізми¹⁾. З міста йдуть на село технічні терміни“ і т. ін.

Звертаючи увагу на подані Кагановичеві твердження, наслідуюсь подати в аналогічні паралелі до них із свого начерку, де — після всього процитованого в статті т. Кагановича — я ще писав таке (з невідомих мені причин не процитоване в статті т. Кагановича):

„З цього ж, звичайно, не виходить, що літературна мова повинна бути селянським примітивом. Це означає лише те, що вона не повинна відбігати законів української народньої мови“ (стор. 20 начерку). Далі: „Складові ж частини української народньої мови такі самі, як і інших культурних мов“ (ib.). Потім: „в українській літературній, як і в мові інших культурних народів, єсть багатенько влучних слів, узятих не з народніх уст, а витворених самими письменниками (напр.: розуміння, вплив, вражіння, нахил і т. ін.). Коли такі слова утворено цілком у згоді з законами масової мови..., то вони йдуть в обіг укупі з народніми словами й збагачують мову. Невдало ж витворені або зайві слова... не поширюються в мові, хоч на деякий час і засмічують її, і забуваються“ (стор. 21 — 22 начерку).

Це так писав я. А т. Каганович писав от як: „Коли новотвори відповідають характерові української мови, вони залишаються. Коли ні — замінюються іншими... І селу вузько в рямцях тієї мови, що є в його вжитку“ (стор. 61 журналу); „Українські публіцисти..., перенесли на український ґрунт цілком невластиві йому мовні елементи“ (стор. 54 журн.); „здоровий організм мови викидає невдалі словотвори й зберігає тільки ті, що могли увійти у систему цієї мови. Багато нових мовних засобів створюється цілком самотійними, характерними для даної мови способами словотвору“ (стор. 62 журн.); „нормативність є корисна річ..., коли вона... зважає на факти і, передусім, на закони мови“ (стор. 63 журн.).

Я писав у своєму начерку і таке: „збагачують українську мову ще й ті слова, що їх можна назвати міжнародніми, бо вони єсть у всіх культурних народів. Наприклад:

¹⁾ Підкреслення в цих і дальших цитатах мої.— М. С.

„революція, пролетаріят, комуніст, партія, комітет“ і т. ін. (стор. 22 начерку). А т. Каганович пише: „З міста пішли на село інтернаціоналізми“ й ін. (стор. 61 журналу).

Додам іще один останній штрих. Тов. Каганович на стор. 54 журналу писав: „не можемо погодитися“, що „властиві їй (народній мові — М. С.) риси... обов'язково повинні лягти в основу літературної мови“. А на стор. 64 журналу, кажучи про мову до статтів про п'ятирічний плян і т. ін., т. Каганович раптом написав таке: „Ця мова буде створена¹⁾, звичайно, на ґрунті так званої „народньої“ мови, та остання правитиме¹⁾ тільки за ґрунт, та ні в якому разі за всю будівлю. Ця будівля, ця справжня літературна мова являтиме¹⁾ синтез різноманітних елементів“. В чім річ? Невже т. Каганович уважає слова „основа“ і „ґрунт“ за антиподичні? Мабуть,— ні! Тоді виходить, що т. Каганович, „звичайно“, солідаризується тут із „народниками“, що взагалі становлять собою фантом Кагановичевої фабрикації. Тоді виходить, що, завзято паплюживши „народників“, т. Каганович пристав кінець-кінцем на фундаментальний „народницький“ висновок. Так з якої такої нагальної потреби т. Каганович увесь час удавав (у статті), що він ламає масивні двері, коли ті двері зроду й не зачинялися або їх просто й не було?! І не вже т. Каганович гадав, що він допече таки „народникам“ своїми трюїзмами, відомими школярам 7-ої групи?!.

А втім, т. Каганович може тішитися з свого репортажу (у частині полемічній дуже далекого від діалектичної методи щодо моїх поглядів²⁾), бо — *se non è vero è bene trovato*.

10-го травня 1930 року

Проф. М. Сулима

Відповідь т. Кагановича проф. Сулимі

Моя стаття „Проти „народництва“ в мовознавстві“, що спричинилася до гострої дискусії на кафедрі мовознавства при ХІНО і нарешті до листа М. Сулими, була скерована проти ідеалістичного, немарксистського, шкідливого погляду на шляхи розвитку української літературної мови, що його додержуються деякі наші лінгвісти.

У чому полягає цей погляд? У фетишизуванні т. з. народньої, а по суті селянської мови, у намаганні скорити їй літературну мову, у намаганні визнати всі риси, властиві селянській мові, за нормативні, від яких літературна мова не повинна відступати.

Шкідливість цього погляду полягає в тому, що мислення сучасного нам активного учасника соціалістичного будівництва, людини з широким політичним і культурним обрієм, хочуть укласти в „прокрустове ложе“ тих мовних засобів, що є продукт невисокої культури села, та ще й не сучасного, а старого, бо всі ті матеріяли, що з них користуються лінгвісти для протиставлення поганій ніби сучасній українській літературній мові, запозичені здебільшого із збірок та літературних творів ще ХІХ століття.

У своїй статті та виступах на кафедрі я підкреслював ту думку, що слід вітати картину й велику працю лінгвістів, коли вони збирають багатий матеріял із селянської мови. Нам треба мобілізувати всі мовні скарби української мови й пристосувати їх для нашого повсякденного вжитку. Нам треба повсякденно поліпшувати й збагачувати нашу літературну мову.

Та коли деякі лінгвісти гадають, що „народня“ (селянська) мова може нам дати в с е, чого вимагає сучасність, вони помиляються, бо не зважають на ті численні нові поняття і зв'язані з ними нові мовні потреби, що виникають поруч із розвитком господарства й культури, а надто тепер, коли відбуваються величезні історичні зміни в побуті, техніці, економіці та всіх галузях громадсько-політичного життя трудящих Радянської України.

Та чи справді існували та існують на Україні такі лінгвісти, що не зважають на ці нові мовні потреби? Тут доведеться відзначити дві такі групи.

Одна група, що закінчила свою „діяльність“ на лаві підсудних, свідомо ігнорувала революційну сучасність. Для цієї групи, що її шкідницька діяльність найбільше відбилась на словниках, характерне було протиставлення під машкарою „народности“ власних „хуторянських“ новотворів, або старовинних слів та фразеологічних виразів, що вже не знаходять підтримки в сучасності, тим словам і виразам, що створилися після революції.

Інша група, що її представник є акад. Кримський, виходить з тих міркувань, що треба говорити „точка в точку, як говорить простий нарід на Україні“. Абсолютно не диференціюючи поняття „нарід“, абсолютно не зважаючи на те, що гегемоном культурного

¹⁾ Цей майбутній час — „буде створена, правитиме, являтиме“ — дуже якийсь підозрілий. Тут є дещо спільне з моментами, що декого змушують говорити і „про інтернаціональну культуру виключно у майбутньому часі“ (див. „Більшовик України“ 1929, № 21 — 22, стор. 108)... Не „буде створена“, а вже є створена, уже править і уже являє собою синтез і т. ін.

²⁾ Про мої, за термінологією т. Кагановича, „народницькі“ погляди можна було б і слід було б (як для критика) довідуватися не тільки з популярного начерку, а й з інших моїх праць; див., напр., мою доповідь про письменницьку мову у стенографічному звіті про „Перший всеукраїнський з'їзд пролетарських письменників“ (ДВУ. 1927); — мою статтю „Проблема літературної норми в українській мові“ („Шлях Освіти“ 1928, № 4); — мою статтю „З приводу наших мовних злиднів“ („Радянська Освіта“ 1927, № 2); — мою статтю „Про Шевченкову мову“ („Плужанин“ 1927, № 5 за березень) і деякі інші праці.

життя на Україні є тепер не село, а пролетарське місто, ці лінгвісти повторюють це суто народницьке гасло, що його кинув акад. Кримський ще до революції. Близькі до цього, звичайно — із значними модифікаціями, міркування О. Курилової і М. Сулими та ін.

На дискусії (в листі ми, на жаль, цього не бачимо) М. Сулима рішуче відмежувався від погляду акад. Кримського й того міркування О. Курилової, де вона висуває теорію якоїсь особливої мови, що нею б сам „нарід заговорив, дійшовши нормальним шляхом відповідного культурного рівня“. Зробивши це, М. Сулима (так само, як тепер у листі) намагався змалювати справу так, нібито я без всякого поводу виступив проти нього та прирахував його до табору „народників“.

Цитатами з своїх творів М. Сулима доводить, що він зовсім не відкидав того, що в українській літературній мові є багатенько влучних слів, узятих не з „народних уст“, що в цій мові є міжнародні слова тощо.

Ще б цього не вистачало! Який би то був лінгвіст, та й просто розумна людина, що міг би заперечувати такі вперті факти. Цього й політичні народники не могли відкинути.

Але визнати це мало. Треба добре розуміти, що це явище не випадкове, не примха, що воно є один зі складових елементів розвитку літературної мови. Треба розуміти, що не можна характеризувати „журнальну та інтелігентську“ мову дореволюційну просто як „антинародній і зовсім зайвий намул „літературницький“, як це робить М. Сулима („З історії...“ стр. 19). Не можна підходити до літературної мови з погляду того, чи відповідає вона вимогам „народньої“ мови чи ні. А в творах М. Сулими саме такий підхід і спостерігаємо.

Я навмисне взяв цитати з „Української фрази“ і „З історії української мови“, бо саме ці книжки найбільш поширені і з них користуються у повсякденній роботі у школах, редакціях тощо.

Ці книжки (коли не цитувати „з крапками“, як це робить М. Сулима, а абзац за абзацом) не залишають сумніву в тому, що автор підходить до сучасної української літературної мови не з того погляду, як вона відповідає потребам життя, а з того погляду, чи відповідає вона вимогам „народньої“ мови. У статті я всіх характерних цитат не навів, бо книжки М. Сулими добре відомі широким колам мовних практиків і, до речі, набули слави „селозаторських“ ще й до надрукування моєї статті. Проглянемо уважно начерк „З історії...“ Викладаючи там історію розвитку української літературної мови. М. Сулима зазначив, що вихід в світ „Енеїди“ Котляревського „означав насамперед остаточну перемогу народньої мови в її боротьбі за своє право бути літературною“. Тут термін „народня“ не можна, зрештою, інакше й розуміти, як селянську. І ось, не змінюючи далі значення цього терміну, М. Сулима, виклавши історію розвитку літературної мови, протягом XIX століття, приходять до такого неправильного висновку:

„Після Жовтневої революції й утворення УСРР українська газетно-журнальна й інтелігентська мова помітно повертає на той шлях, що здавна ліг перед українським письменством — цілковите онароднення літературної мови“ („З історії...“ стор. 19).

Виходить, нібито за часів Котляревського нічого не змінилось. Інтелігентська (тобто дореволюційна українська літературна) мова була тільки, як в іншому місці пише М. Сулима, „намулом“, а тепер мова знов повертає на шлях цілковитого онароднення, тобто оселянизування. З погляду марксистського такий підхід до соціальних явищ (а мова є соціальне явище) не може бути інакше охарактеризований, як народницький. Справді бо, чи можна викинути з історії української літературної мови дореволюційну „газетно-журнальну й інтелігентську мову“, хоч яка б погана вона не була?

Ніхто не ховає того, що вона була дуже зрусифікована, але це не означає, що вся вона було „намулом“. Після революції, коли відпав національний гніт, коли українська культура стала на шлях цілком нормального розвитку, дуже успішно і інтенсивно розгорнувся процес очищення української літературної мови від чужорідних руйнацьких елементів. Ми рішуче відкидаємо з мови все те, що відчувається, як чуже, мові невластиве. Але ми зберігаємо все корисне, що мови не псує. Це зовсім не є „цілковите онароднення“, тобто механічна заміна одних слів та виразів іншими, запозиченими з селянського вжитку, а творча робота над збагаченням української літературної мови всіма тими засобами, що вона їх мала. З селянської мови береться не все, а тільки те, що цілком пристосоване до сучасних потреб. Попередня літературна мова не відкидається, а знову таки очищається від усього непотрібного, руйнацького, того, що не відповідає потребам сучасного українського радянського мовлянина.

Джерелом для нас є не тільки селянська мова, бо цього джерела не досить, а й попередня літературна мова, а й мова наших сучасних газет, журналів, партійних і урядових документів, мова наших політичних діячів — усі ті мовні засоби, що створюються в процесі повсякденного бурхливого громадсько-політичного життя.

Повторюю: це зовсім не означає, що ми не повинні якнайширше використовувати багатющі скарби селянської мови. Навпаки, брати звідтіля все, що тільки може бути корисним. Але ми знаємо, що серед цих скарбів ми не знайдемо всього, чого вимагає сучасна літературна мова. А М. Сулима, цитуючи в начерку статтю Яворського про Київський інститут наукової мови, цілком погоджується з тією думкою, що картки цього інституту свідчать, нібито „найскладніші частини машин знаходять там своє готове означення в цій „мужицькій мові буденній“ („З історії...“ стор. 21).

Що собою являли картки інституту наукової мови, відомо. І зовсім не потрібний був процес СВУ, щоб зрозуміти, що ці картки були блефом, що не може бути в селянській мові назви „найскладніших частин машин“, бо треба, щоб раніше ці машини попали на село. А разом з машиною часто приходять, як відомо, й назва. У мовному вжитку багатьом машинам надають суто українських назов, а для інших машин залишають міжнародню назву. Ото, кажемо, „літак“, але „автомобіль“, „комбайн“, а не замінюємо геть усі назви машин хуторянськими новотворами, як це робили „академічні“ складачі словників.

Коли М. Сулима міг повірити байці, про існування назов ще до появи машин, то нічого дивуватися, що він стоїть на засадах „цілковитого онароднення“, на фоні якого визнання того, що в українській мові є й міжнародні слова тощо, є тільки поступка вже надто очевидним фактам. І навіть роблячи цю поступку, М. Сулима тут же додає:

„Коли такі слова утворено цілком у згоді з законами масової мови, коли вони ні на цяточку не одбігають тих законів, то вони йдуть в обіг укупі з народніми словами й збагачують мову. Невдало ж витворені або зайві слова (інтелігентські дублікати чи пародії до народніх слів, як от наприклад „позаяк“¹⁾ не поширюються в мові, хоч на деякий час і засмічують її, і забуваються“ (стор. 21 — 22).

Тут в листі замінені крапками саме ті місця, де „народницький“ характер поступок і виявляється. У тім бо й справа, що М. Сулима вимагає не тільки згоди з законами й характером української літературної мови, як я це пишу, а згоди з законами масової (в концепції М. Сулими тієї таки „народньої“ — Н. К.) мови та ще такої згоди, щоб нові елементи „ні на цяточку“ від неї не відбігали. А що коли новотвори одбігають на цяточку? То заміняти, як це зробили в академсловнику слово „забий“ або „вибій“ (рос. „забой“) словами „піч“ або „нора“, чи російське слово „общезитие“ (укр. „гуртожиток“) словами „бурса“ і „братство“? Так само з „інтелігентськими дублікатами“. Коли є „інтелігентський“ вираз „буферна республіка“, замінити його псевдо-народнім „відпружна республіка“?

Гадаємо, що М. Сулима на цих крайніх позиціях не стоїть, але своєю концепцією він дає тим, хто з цього схоче скористатись, змогу це робити.

Гасло „цілковите онароднення“, як би його не тлумачив сам М. Сулима, є пролаз для тих, хто намагається скористатися машкарою народности для свідомого ігнорування й для протидіяння нормальному розвитку української літературної мови.

Ще більші можливості таким „народникам“ дає книжка „Українська фраза“. Не буду тут цитувати всі ті місця, де автор підходить до [сучасної літературної мови з намаганням обов'язково прищепити їй особливості „народньої“ мови, не зважаючи на різні функції цих мов, бо мені довелось би процитувати всю книжку. Відсилаючи зацікавлених читачів до самої книжки, процитую для прикладу тільки одне місце:

У § 22 розглядаючи прикметник „який“, М. Сулима рішуче виступає проти „релятивно-сполучного постпозитивного“ вживання цього прикметника. На чому базується автор? На аналізі функцій цього прикметника в сучасній літературній мові? Ні! Він підходить так:

„Який“ в українській народній мові майже не вживається, а коли й уживається, то не без впливу російської, або польської мови“.

Щодо впливу, то він не доведений, бо „який“ в українській літературній мові існує здавна і слід гадати, не менш, ніж у російській, чи польській мові. Та не в цьому справа. Характерний отой танок від „народньої“ пічки. Нема в селянській мові, хай не буде і в літературній. Дарма, що літературна мова, яка користується складними реченнями, здавна пристосувала який в сполучній функції. Дарма, що в мові українських письменників та публіцистів сполучення з „який“ дуже поширене. Головне, що його немає в мові села. Отже женіть його і з літературної мови.

Отакій підхід — не критичний, а з погляду сучасних потреб мови фактично гальмує розвиток української літературної мови.

Отже, коли я писав у статті: „І коли нормативність є корисна річ, то тільки тоді, коли вона виходить з потреб життя та зважає на факти і передусім на закони мови (тут у листі в цитаті знову пропущені важливі місця — Н. К.), то мав на увазі нормативність, зовсім іншу, ніж М. Сулима.

Він малює справу так, ніби я говорю те саме, що й він, і, виходить, дарма на нього напав. А справа в тім, що нормативність М. Сулими є некритичний танок від „народньої“ мови, а я вимагаю нормативности, що відповідала би потребам сучасної літературної мови тих, хто нею користується.

Ось у цьому пункті й полягає основна різниця. Не зрозумівши, або ж не побажавши цього зрозуміти, М. Сулима малює справу так, нібито мій погляд нічим не відрізняється від його. Досягає він цього дуже просто — трюком з крапками, намагаючися довести ніби я пристаю до „народників“, виступаючи на сторінці 64 проти власних слів, сказаних на стор. 54. Але наведемо цитату з стор. 54 без крапок.

„Ми аж ніяк не можемо погодитися з О. Куриловою, коли вона в захопленні народньою мовою пропонує властиві їй риси, як нормативні, такі, що

¹⁾ Щодо слова „позаяк“, то воно щезло не тому, що було інтелігентське, а тому, що було зайве, бо українська мова має багато інших сполучних слів у цій функції.

повинні обов'язково лягти в основу літературної мови". Ось в цьому весь сенс, що народня мова, як я пишу на 64 сторінці, є тільки ґрунт, але її риси не можна на в'язувати, як нормативні.

А „народники“, намагаючися це зробити, хочуть, щоб ці риси лягли в основу мови не просто, як ґрунт, а пронизували б усю літературну мову згори донизу, тобто цілком замінили її, правили б „за всю будівлю“. Захопившись безпечною грою з крапками, М. Сулима наприкінці листа договорується до того, що „т. Каганович, звичайно, солідаризується тут із „народниками“, що взагалі становлять собою фантом Кагановичевої фабрикації“.

Ніяких, бачите, народників нема й не було. Каганович їх вигадав. Немає навіть тих поглядів Кримського, від яких на дискусії сам М. Сулима відмежувався. Не було навіть народників типу тих, що сиділи в інституті наукової мови. На лінгвістичній „шипке всьо спокійно“. Усе добре... Тільки один тов. Каганович чогось грюкає удаваними масивними дверима та пише трюїзми, що відомі „школярам 7-ї групи“. Мало того, Каганович просто — ваганяновець, про що свідчить вираз „буде створена“, й не на народників, а на Кагановича треба скерувати вогонь. Щодо другого закиду, то він дуже вже незграбний, бо сам тов. Каганович, як відомо, виступив у „Критиці“ № 7—8 за 1929 рік проти Г. Данилова, що, прикриваючися марксистською фразеологією, намагався виступити проти нацполітики партії, проти українізації. Цікаво відзначити, що Данилов, прочитавши мою статтю, охарактеризував мене, як українського буржуазного націоналіста й єфремівця. Тепер М. Сулима намагається мабуть обвинуватити мене в російському великодержавницькому націоналізмі. Хто з них правий, хай судять інші.

Звичайно, можна причепитися до кожного невдало сказаного слова, до кожного нерозгорнутого твердження й приписувати мені, що завгодно.

Та, на щастя, погляди мої на нацполітику партії зафіксовані у статті проти Данилова. А щодо „трюїзмів“, то, як це я довів у статті і в цій відповіді, це така річ, що відома багатьом школярам 7-ої групи, та, на жаль, не відома багатьом професорам.

Основного трюїзму моєї статті, що не можна підходити до сучасної української літературної мови з дореволюційною міркою Кримського, М. Сулима не зумів, або не схотів засвоїти.

Замість визнати, що в його творах є небезпечні „народницькі“ тенденції, М. Сулима замазав справу, відкинувши навіть той загальновідомий факт, що „народники“ взагалі існують.

А це примушує бити на сполох. Бо небезпека „народництва“ є серйозна й гостра. Нам треба взяти під марксистський обстріл усіх свідомих і несвідомих „народників“, що виходячи з ідеалістичних, назадницьких концепцій тягнуть українську мову, українську культуру взагалі до тих „гопаків і галушок“, що проти них так гостро виступив М. О. Скрипник у своїй „До теорії боротьби двох культур“.

Рішуче борючися проти російського великодержавницького націоналізму, ми повинні так само рішуче вдарити й по українському націоналістичному хуторянству, зокрема в мові, що є одна з найважливіших культурних ділянок.

Н. Каганович

Р. С. Щодо тону статті, що є тільки бліда копія того брутального тону, якого собі дозволив М. Сулима у своїх виступах проти мене на катедрі, то я вважаю за зайве навіть зважати на нього. Добре про це сказав Бюфон: „Стиль — це сама людина“.

Н. К.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНІ, ІСТ.-РЕВОЛЮЦІЙ-НІ ТА МАРКСИСТСЬКОЇ КРИТИКИ ЖУРНАЛИ

БІЛЬШОВИК УКРАЇНИ

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ ОРГАН ЦК КП(б)У

ЗА РЕДАКЦІЄЮ: Є. Гірчака, В. Затонського, П. Любченка, А. Річицького, М. Скрипника, С. Трикоза, А. Хвилі
ВИХОДИТЬ 2 РАЗИ НА МІСЯЦЬ

Освітлює головні питання нашого соціалістичного будівництва, питання марксизму й ленінізму, особливості культурного будівництва УСРР, міжнародне життя й особливо міжнароднього комуністичного руху і т. ін., Національне питання на Україні

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

На 1 рік 4 крб. 80 коп.
„ 6 міс 2 „ 40 „
„ 3 „ 1 „ 20 „
„ 1 „ — 40 „
Окреме число . — 25 „

ПРАПОР МАРКСИЗМУ

НАУКОВИЙ ДВОМІСЯЧНИК — ОРГАН
УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ МАРКСИЗ-
МУ - ЛЕНІНІЗМУ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ:

т. т. М. Скрипника (голова редколегії), С. Вікула,
О. Камишана, Ю. Мазуренка, Д. Наумова, М. По-
пова, Е. Рохкіна, В. Юринця (член редколегії)

Журнал „Прапор Марксизму“ має відділи: філосо-
фії й соціології, економіки й права, теорії мистец-
тва, історії Заходу, Росії та України, націпитання,
науки в СРСР і капіталістичних країнах, бібліо-
графії та Хроніки

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
В СОЮЗІ

На 1 рік (6 вип.) . 8 крб.— коп.
„ 6 міс. (3 вип.) . 4 „ 50 „
Окреме число . . 1 „ 50 „

ЖУРНАЛ - МІСЯЧНИК МАРКСИСТСЬКОЇ
КРИТИКИ ТА БІБЛІОГРАФІЇ

КРИТИКА

За редакцією т. т.: М. Скрипника, А. Хвилі,
В. Десняка, В. Коряка, І. Кулика, Ф. Тарана,
Т. Степового та Я. Савченка

МАЄ ТАКІ ВІДДІЛИ:

ЛІТЕРАТУРИ. РОЗДІЛ ДИСКУСІЙНИЙ.
МИСТЕЦЬКОЇ ТРИБУНИ. ОГЛЯДІВ. РЕ-
ЦЕНЗІЙ. ХРОНІКИ. ЗАГАЛЬНИЙ РОЗДІЛ

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
В Союзі

На 1 рік . 6 крб.— к.
„ 6 „ . 3 „ — „
„ 3 „ . 1 „ 60 „
„ 1 „ . — „ 60 „
Окр. число— „ 70 „

КОМУНІСТИЧНИЙ ЗАОЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Орган комуністичного університету імени тов.
Артема

Журнал вміщає докладно розроблені завдання з
усіх предметів, що викладається в Комуністичному
Університеті ім. тов. Артема, навчально-допоміжні
матеріали, лекції тощо.

В журналі з загальної програми Комуністичного
Університету друкується матеріали з таких дис-
циплін:

- I курс. 1. Історія України й Росії
2. Історія класової боротьби на Заході
3. Економгеографія
4. Природознавство
II курс. 1. Політекономія
2. Історія ВКП(б) і КП(б)У
3. Історія Комінтерну
4. Раціоналізація промисловости і колекти-
візація с. г.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ НА КОЖНИЙ КУРС:

На 1 рік 5 крб., на 6 міс. 2 крб. 75 коп., на 3 міс.
1 крб. 50 коп. Окреме число 60 коп. НА ОКРЕМІ
ВІДБИТКИ — на 1 рік 2 крб.

ЛІТОПИС РЕВОЛЮЦІЇ

ОРГАН ІСТПАРТУ ЦК КП(б)У

„ЛІТОПИС РЕВОЛЮЦІЇ“ освітлює історію
КП(б)У й історію пролетарської революції
та громадянської війни на Україні

освітлює участь ЛКСМУ та робітничої мо-
лоді в боротьбі за пролетарську революцію
на Україні

дає науково-дослідницькі статті, спогади,
документи, рецензії тощо

ПЕРЕДПЛАТУ ЗНИЖЕНО з 8 крб. до
5 крб. на рік

Для річних передплатників дається роз-
строчка: підчас передплати 2 крб. I. VI.—
2 крб. I. IX.— 1 крб. Окреме число 1 крб.

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЮТЬ:

Періодсектор ДВУ (м. Харків, московські ряди, № 11), округові контори та уповн-
жені періодсектору ДВУ, філії і книгарні ДВУ скрізь по Україні

ПЕРІОДСЕКТОР

ПРОДОВЖУЄТЬСЯ ПРИЙОМ
ПЕРЕДПЛАТИ НА 1930 РІК

ПРАПОР МАРКСИЗМУ

Науковий двомісячник — ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО
ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ: т.т. М. Скрипника, (голова
редколегії), С. Вікула, О. Камишана, Ю. Ма-
зуренка, Д. Наумова, М. Попова, Е. Рохкіна,
В. Юринця (члени редколегії)

Журнал „ПРАПОР МАРКСИЗМУ“
має відділи: філософії й соціології,
економіки й права, теорії мистецтва,
історії Заходу, Росії та України, нац-
питання, науки в СРСР і капіта-
лістичних країнах, бібліографії та
хроніки.

ЖУРНАЛ „ПРАПОР МАРКСИЗМУ“ МАЄ СВОЇМ
ЗАВДАННЯМ СКУПЧИТИ БІЛЯ СЕБЕ МАРКСИ-
СТІВ УКРАЇНИ, ДРУКУЮЧИ ЇХНІ НАУКОВІ
ПРАЦІ, ОСОБЛИВО КОЛИ ВОНИ СТОСУЮТЬСЯ
МАРКСИСТСЬКОЇ ТЕОРІЇ В ЇЇ ЗАСТОСОВАННІ
ДО УКРАЇНСЬКОЇ ДІЙСНОСТІ.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

В СОЮЗІ:

На 1 рік (6 вип.) 8 крб. — коп.
На 6 міс. (3 вип.) 4 крб. 50 коп.
Окреме число 1 крб. 50 коп.

— ДЛЯ ЗАКОРДОНУ:

На 1 рік (6 вип.) 5 дол. 20 цент.
На 6 міс. (3 вип.) 2 дол. 95 цент.
Окреме число 1 дол. 25 цент.

Адреса редакції журн. „Прапор Марксизму“
Харків, вул. К. Лібкнехта, № 33. Телефон 11-91

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЮТЬ: ПЕРІОДСЕКТОР ДВУ

(м. Харків, Сергіївська площа, Московські ряди, № 11)

УПОВНОВАЖЕНІ ПЕРІОДСЕКТОРУ СКРІЗЬ ПО УКРАЇНІ, ФІЛІЇ ТА
КРАМНИЦІ ДВУ, ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНІ К-РИ ТА ЛИСТОНОШІ

Ціна 1 крб. 50 коп.

